

माधवप्रसाद पोखरेल: जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत विश्वविद्यालय क्याम्पस, नेपाली केन्द्रीय
विभागको

स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष दसौं पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत
शोधपत्र

शोधार्थी
फूलकुमारी शर्मा
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०६७

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय

नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

शोधनिर्देशकको सिफारिस-पत्र

“माधवप्रसाद पोखरेल: जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन” शीर्षकको यो शोधपत्र नेपाली स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षकी छात्रा फूलकुमारी शर्माले तयार पार्नु भएको हो । अत्यन्त मेहनतपूर्वक तयार पारिएको उहाँको यस शोधकार्यप्रति म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका निमित्त नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६७/१२/

.....
प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम
(शोधनिर्देशक)
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागकी छात्रा फूलकुमारी शर्माले स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको “**माधवप्रसाद पोखरेल: जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन**” शीर्षकको शोधपत्र सोही प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१. विभागीय प्रमुख, प्रा. राजेन्द्र सुवेदी	
२. का.वा. प्रमुख तथा शोधनिर्देशक,
प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम	
३. बाह्य परीक्षक, चेतनारायण पौडेल
निसीभुजी जनता क्याम्पस
बुर्तिबाड, बाग्लुङ	

मिति : २०६७/१२/

कृतज्ञताज्ञापन -पत्र

प्रस्तुत शोधपत्र मैले नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति आदरणीय गुरु प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतमज्यूको निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । उक्त शोधपत्र तयार पार्ने सन्दर्भमा आइपरेका विविध समस्या समाधान गर्न आजिबो व्यस्तताका क्रममा पनि उहाँले मलाई निरन्तर प्रेरणा र हौसला प्रदान गर्नु भएकोले मैले यो शोधकार्य पूरा गर्न सकेकी हुँ । आजिबो व्यस्त र अमूल्य समयका बावजुद पनि मलाई आवश्यक निर्देशन दिई अपूर्व सहयोग गर्नुहुने श्रद्धेय गुरु देवीप्रसाद गौतमज्यूप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यस शोधपत्रका लागि मैले प्रस्तुत गरेको शोध प्रस्तावलाई स्वीकृति प्रदान गरी शोधकार्य गर्न अनुमति प्रदान गर्नुहुने तत्कालिन विभागीय प्रमुख प्रा.डा. दयाराम श्रेष्ठज्यूप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शोधपत्र तयार पार्ने सिलसिलामा विशेष सहयोग तथा सुझाव प्रदान गर्नु हुने आदरणीय गुरु तथा विभागीय प्रमुख राजेन्द्र सुवेदीज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु, साथै प्रा. चूडामणि बन्धु, गोविन्द भट्टप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसै गरी शोध पत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक सल्लाह, सुझावसहित प्रमुख सन्दर्भ सामग्रीहरू उपलब्ध गराइदिनु हुने मेरा शोधनायक श्रद्धेय गुरु प्रा.डा. माधवप्रसाद पोखरेलज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस क्रममा सहयोग पुर्याउने शोधनायककी आमा कृष्णादेवी पोखरेल, श्रीमती शारदा पोखरेल, छोराबुहारी सुरेन्द्र र नम्रताप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । शोधपत्र तयार पार्ने सन्दर्भमा आवश्यक पुस्तक तथा पत्रपत्रिका तथा पत्रपत्रिका उपलब्ध गराईदिने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालयप्रति म आभारी छु । शोधपत्र लेखनका लागि सधैं चासो राखेर मलाई उत्साह र उर्जा दिने मेरा आत्मीय मित्रहरू तेजविलास अधिकारी, रामचन्द्र फुयाँल, सुरेश रानाभाट तथा अन्य मित्रहरूप्रति म आभार प्रकट गर्न चाहन्छु ।

विशेषतः विभिन्न कठिनाइका बावजुद पनि मलाई उच्च शिक्षा दिलाई आर्थिक भौतिक रूपले अमूल्य सहयोग पुर्याउनु हुने मेरा जीवनसाथी कृष्णप्रसाद आचार्यप्रति सदा आभारी छु । यस क्रममा विभिन्न किसिमले सहयोग र उर्जा प्रदान गर्ने मेरा फुपू-फुपाजु सीता शर्मा र दिवाकर शर्मा, भाइबहिनीहरू भुवन शर्मा, सुजता शर्मा, अनुराधा शर्मा र अस्मिता शर्मा तथा छोराहरू क्षितिज आचार्य र शिशिर आचार्यप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

शोधपत्र यथासम्भव छिटो छरितो र शुद्धतापूर्वक टङ्कण गरिदिने के.एम. कम्प्युटर कीर्तिपुरप्रति आभारी छु । अन्त्यमा म प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कका लागि विश्वविद्यालय क्याम्पस नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शोधार्थी
फूलकुमारी शर्मा

स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रि.वि., कीर्तिपुर, काठमाडौं

सङ्क्षेपीकरण सूची

अ.प्र.	:	अप्रकाशित
ई.सं.	:	ईश्वरी संवत्
प्रा.डा.	:	प्राध्यापक डाक्टर
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ने.रा.प्र.प्र.	:	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने.शि.स.	:	नेपाली शिक्षण समिति
प्रा.	:	प्राध्यापक
पृ.	:	पृष्ठ
वि.सं.	:	विक्रम संवत्
स्व.	:	स्वर्गीय
संस्क	:	संस्करण
सम्पा	:	सम्पादक

विषय सूची

सिफारिस -पत्र

स्वीकृति -पत्र

कृतज्ञताज्ञापन -पत्र

सङ्क्षेपीकरण सूची

विषयसूची

अध्याय एक : शोधपरिचय

- १.१ शोधशीर्षक
- १.२ शोधकार्यको प्रयोजन
- १.३ विषय परिचय
- १.४ शोध समस्या
- १.५ शोधको उद्देश्य
- १.६ पूर्वकार्यको समीक्षा
- १.७ प्राक्कल्पना
- १.८ शोधकार्यको औचित्य
- १.९ शोधकार्यको सीमाङ्कन
- १.१० शोधविधि
- १.११ शोधपत्रको रूपरेखा

अध्याय दुई : माधवप्रसाद पोखरेलको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन

- २.१ जन्म र जन्मस्थान
- २.२ पारिवारिक पृष्ठभूमि
- २.३ बाल्यकाल
- २.४ शिक्षादीक्षा
- २.५ विवाह र सन्तान
- २.६ व्यक्तिगत रुचि तथा स्वभाव

२.७	आर्थिक अवस्था
२.८	वाह्य शारीरिक बनोट तथा व्यक्तित्व
२.९	आन्तरिक व्यक्तित्व
२.९.१	साहित्यिक व्यक्तित्व
२.९.२	अनुवादक व्यक्तित्व
२.९.३	स्रष्टा व्यक्तित्व
२.९.४	भाषासेवी व्यक्तित्व
२.९.५	सम्पादक व्यक्तित्व
२.९.६	स्तम्भलेखन
२.९.७	शिक्षक/प्राध्यापक व्यक्तित्व

अध्याय तीन : माधवप्रसाद पोखरेलको लेखनयात्राको चरणगत अध्ययन

३.१	पृष्ठभूमि
३.२	चरणविभाजन
३.२.१	आभ्यासिक चरण (सुरुदेखि वि.सं २०३८ सम्म)
३.२.२	प्रथम चरण (वि.सं २०३९ देखि २०५२ सम्म)
३.२.३	द्वितीय चरण (वि.सं २०५२ देखि २०५६ सम्म)
३.२.४	तृतीय चरण (वि.सं २०५६ देखि हालसम्म)
३.३	निष्कर्ष

अध्याय चार : माधवप्रसाद पोखरेलका निबन्ध सङ्ग्रहको अध्ययन

४.१	भूमिका
४.२	‘मेरो मान्छे’ (२०५४) निबन्ध सङ्ग्रहको अध्ययन
४.२.१	भूमिका
४.२.२	विषयवस्तुका आधारमाल ‘मेरो मान्छे’ निबन्धसङ्ग्रह
४.२.२.१	शिक्षाविषयक निबन्धहरू
४.२.२.२	संस्कृतिविषयक निबन्धहरू
४.२.२.३	राजनैतिक निबन्धहरू

- ४.२.२.४ उपदेशात्मक निबन्धहरू
- ४.२.२.५ अस्तित्वविषयक निबन्धहरू
- ४.२.२.६ व्यापारव्यावसायिकविषयक निबन्धहरू
- ४.२.२.७ अन्तर्राष्ट्रियविषयक निबन्धहरू
- ४.२.३ शैलीशिल्पका आधारमा 'मेरो मान्छे' निबन्धसङ्ग्रह
- ४.२.४ उद्देश्य/विचारका आधारमा 'मेरो मान्छे' निबन्धसङ्ग्रह
- ४.३ 'नागदहको थिति' (२०५९) निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन
- ४.३.१ भूमिका
- ४.३.२ विषयवस्तुका आधारमा 'नागदहको थिति' निबन्धसङ्ग्रह
- ४.३.२.१ संस्कृतिविषयक निबन्धहरू
- ४.३.२.२ अन्तर्राष्ट्रियविषयक निबन्धहरू
- ४.३.२.३ राजनीतिविषयक निबन्धहरू
- ४.३.२.४ व्यापारविषयक निबन्धहरू
- ४.३.२.५ अस्तित्ववादी चिन्तनविषयक निबन्धहरू
- ४.३.२.६ प्रशासनिकविषयक निबन्धहरू
- ४.३.२.७ अतिउपदेशात्मक निबन्धहरू
- ४.३.२.८ व्यक्तिप्रभावविषयक निबन्धहरू
- ४.३.३ शैलीशिल्पका आधारमा 'नागदहको थिति' निबन्धसङ्ग्रह
- ४.३.४ उद्देश्य/विचारका आधारमा 'नागदहको थिति' निबन्धसङ्ग्रह
- ४.४ गार्गीको गाँठो (२०६२) निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन
- ४.४.१ भूमिका
- ४.४.२ विषयवस्तुका आधारमा 'गार्गीको गाँठो' निबन्धसङ्ग्रह
- ४.४.२.१ आलोचनात्मक अस्तित्ववादी चिन्तनविषयक निबन्धहरू
- ४.४.२.२ शिक्षा तथा ज्ञानविज्ञानविषयक निबन्धहरू
- ४.४.२.३ सामाजिक तथा संस्कृतिविषयक निबन्धहरू
- ४.४.२.४ राजनीतिविषयक निबन्धहरू
- ४.४.२.५ व्यक्तिप्रभावविषयक निबन्धहरू
- ४.४.२.६ मनोविज्ञानविषयक निबन्धहरू

- ४.४.२.७ आर्थिकविषयक निबन्धहरू
 ४.४.३ शैलिशिल्पका आधारमा 'गार्गीको गाँठो' निबन्धसङ्ग्रह
 ४.४.४ उद्देश्यका आधारमा 'गार्गीको गाँठो' निबन्धसङ्ग्रह

अध्याय पाँच : माधवप्रसाद पोखरेलका भाषिक कृतिहरूको परिचयात्मक अध्ययन

- ५.१ पृष्ठभूमि
 ५.२ 'क्याम्पस स्तरीय नेपाली वाक्य व्याकरण' (२०५३)
 ५.२.१ भूमिका
 ५.२.२ लिङ्ग
 ५.२.३ वचन
 ५.२.४ नामको आदरार्थी
 ५.२.५ पुरुष
 ५.२.६ पदभेद
 ५.२.७ वाच्य
 ५.२.८ विशेषक
 ५.२.९ सङ्ख्यात्मक कोटिकार
 ५.२.१० नाम र सर्वनामको सङ्गति
 ५.२.११ नाम/सर्वनाम र परस्थानिकको मेल
 ५.२.१२ मेरु र रञ्जनको मेल
 ५.३ नेपाली वाक्य व्याकरण (२०५४)
 ५.३.१ भूमिका
 ५.३.२ पहिलो खण्ड : अख्यात
 ५.३.३ दोस्रो खण्ड : नामप्रकरण
 ५.३.४ तेस्रो खण्ड : पदका किसिम, अनुकरण शब्द, निपात र विभक्ति
 ५.३.५ चौथो खण्ड : वाक्यको संश्लेषण विश्लेषण
 ५.४. ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनिपरिचय (२०५७) को परिचयात्मक अध्ययन
 ५.४.१ भूमिका

- ५.४.२ पहिलोखण्ड : ध्वनिविज्ञानको इतिहास
 ५.४.३ दोस्रोखण्ड : नेपाली भाषाको ध्वनिपरिचय
 ५.५ नेपाली ध्वनिविज्ञान र नेपालका भाषाको ध्वनिपरिचय (२०६४)

अध्याय ६ : उपसंहार तथा निष्कर्ष

९!

सन्दर्भसामग्री सूची

परिशिष्टहरू

अध्याय एक शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक माधवप्रसाद पोखरेल: जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय नेपाली केन्द्रीय विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि गरिएको छ ।

१.३ विषय परिचय

माधवप्रसाद पोखरेल (वि.सं २००५) नेपाली भाषा, साहित्य तथा समालोचना क्षेत्रमा स्रष्टा र द्रष्टा दुवै रूपमा विगत चार दशकभन्दा लामो समयदेखि लागेका व्यक्तित्व हुन् । भाषाविज्ञानमा विद्यावारिधि गरेका पोखरेलले गीत, कविता, कथा, उपन्यास (आभ्यासिक), नाटक हुँदै भाषाविज्ञान, समालोचना एवम् निबन्धका क्षेत्रमा उल्लेख्य कलम चलाउँदै आएको देखिन्छ । सानैमा गीत, कविता गाउने लेख्ने क्रमसँगै वि.सं. २०२२ मा 'म दाजु हुँ' शीर्षकको कविता (अप्रकाशित) लेखी सिर्जना क्षेत्रमा लागेको बताउँछन् । उनी वि.सं. २०२४ मा धरानबाट प्रकाशित 'कोशी' साप्ताहिक अखबारमा 'बहिरो परिवार' (हँस्यौली) शीर्षकको लेख प्रकाशन गरी औपचारिक साहित्ययात्रामा लागेको देखिन्छ । हालसम्म आइपुग्दा उनका आठओटा (मौलिक) पुस्तकाकार कृति तथा विभिन्न राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय पत्रपत्रिकाहरूमा भाषा, साहित्य तथा समालोचनासँग सम्बन्धित दर्जनौँ लेखरचनाहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । एक दर्जनजति सम्पादित कृतिहरू पनि देखिन्छन् ।

बहुमुखी प्रतिभा पोखरेलले मूलतः भाषा, समालोचना तथा निबन्धका क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् यद्यपि उनका बारेमा हालसम्म समग्र रूपमा अध्ययन विश्लेषण कार्य नभएकाले यिनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व यस अध्ययनको विषय रहेको छ ।

१.४ शोध समस्या

लामो समयदेखि सिर्जनाका क्षेत्रमा लागेका पोखरेलले नेपाली भाषा, साहित्य तथा समालोचना क्षेत्रमा विशिष्ट भूमिका निर्वाह गर्दै आए पनि उनी र उनका सिर्जनाका बारेमा अध्ययन, विश्लेषण कमै मात्रामा भएको पाइन्छ । उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको

समग्र अध्ययन, हालसम्म कतैवाट हुन सकेको देखिंदैन । अतः **माधवप्रसाद पोखरेलः जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व**को अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत शोधकार्यको समस्याकथन निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) माधवप्रसाद पोखरेलको जीवनीको इतिवृत्त के कस्तो छ ?
- (ख) माधवप्रसाद पोखरेलको भाषिक-साहित्यिक तथा समालोचकीय (समग्र) व्यक्तित्व कस्तो छ ?
- (ग) नेपाली भाषा, साहित्य तथा समालोचनामा पोखरेलको योगदान के कस्तो छ ?

१.५ शोधको उद्देश्य

उपर्युक्त शोधसमस्यामा केन्द्रित रही पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधको उद्देश्य रहेकाले यसका उद्देश्यहरूलाई निम्न बुँदामा प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) माधवप्रसाद पोखरेलको जीवनवृत्तलाई चिनाउनु,
- (ख) माधवप्रसाद पोखरेलको बहुआयामिक व्यक्तित्वलाई चिनाउनु,
- (ग) नेपाली भाषा, साहित्य र समालोचनाका क्षेत्रमा यात्रा, तथा कृति र लेखरचनाको अध्ययन गर्नुका साथै यस क्षेत्रमा उनको योगदानको मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली भाषा, साहित्य तथा समालोचनामा लामो समयदेखि लागेका पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा चर्चा कमै भएको पाइन्छ । पोखरेलका केही कृतिहरूका बारेमा छिटफुट रूपमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा चर्चा भएको पाइन्छ । त्यसैले पोखरेल र उनका सिर्जनाहरूका बारेमा हालसम्म गरिएको प्राप्त अध्ययन तथा समीक्षालाई यहाँ कालक्रमिक रूपमा उल्लेख गरिएको छ :

- (क) समालोचकद्वय दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माले **नेपाली साहित्यको इतिहास** भन्ने कृतिमा पोखरेललाई समसामयिक युगका सशक्त निजात्मक निबन्धकारका रूपमा समीक्षा गरेका छन् : (श्रेष्ठ र शर्मा, २०३४: १२९) ।
- (ख) समालोचक राजेन्द्र सुवेदीले **स्रष्टा-सृष्टि: द्रष्टा-दृष्टि** नामक कृतिमा स्रष्टा र द्रष्टा दुवै क्षमता भएका पोखरेललाई नेपाली भाषा र साहित्यका समसामयिक पुस्ताका अग्रणी प्रतिभाका रूपमा चिनाएका छन् (सुवेदी, २०४३: १८४) ।

- (ग) समालोचक घटराज भट्टराईले **नेपाली साहित्यकार परिचय कोश**मा पोखरेललाई भाषा तथा समालोचनासँग सम्बन्धित गहन लेखरचनाका माध्यमबाट आफ्नो विश्लेषण प्रस्तुत गर्ने केही समय यताका एक जल्दाबल्दा चिन्तक र विश्लेषकका रूपमा चिनाएका छन् (भट्टराई, २०५१: ३९५) ।
- (घ) सुकुम शर्माले २०५४/१२/८ को 'समाचारपत्र' मा पोखरेललाई आधुनिक भाषावैज्ञानिक व्याकरणकारका रूपमा टिप्पणी गरेका छन् (शर्मा, २०५४/१२/८) ।
- (ङ) साभा प्रकाशनले पोखरेलको पहिलो निबन्धसङ्ग्रह **मेरो मान्छे** (२०५४) को भूमिकामा यसलाई हास्यव्यङ्ग्यको व्यक्तिनिष्ठ आत्मपरक तथा व्यङ्ग्यलाई निजात्मकता दिएर सत्यलाई नजिकबाट देखाउँदै वर्णन, विवरणमा पनि भावनामूलक शैली दिई वर्तमान परिस्थितिलाई अभिव्यक्त गर्न समसामयिक विषयवस्तुमा लेखिएको सङ्ग्रहका रूपमा टिप्पणी गरेको पाइन्छ (पोखरेल २०५४: प्रकाशकीय) ।
- (च) देवेन्द्र भट्टराईले २०५८ को **कान्तिपुर** 'कोसेली' मा 'हिरो बन्ने रहर' शीर्षक दिएर पोखरेलको पहिलो निबन्धसङ्ग्रह 'मेरो मान्छे' को सेरोफेरोमा रही उनको जीवन, दर्शन, चिन्तन, मनन, सन्तुष्टि-असन्तुष्टि, आदिलाई जीवनवृत्तका रूपमा प्रस्तुत गर्दै उनलाई एक चिन्तक, अन्वेषक तथा हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकारका रूपमा टिप्पणी गरेका छन् (भट्टराई, २०५८ असोज ६: ख) ।
- (छ) **नागदहको थिति** (२०५९) निबन्धसङ्ग्रहको भूमिकामा 'प्रकाशकीय' शीर्षकमा साभा प्रकाशनले पोखरेललाई सामाजिक विसङ्गति, वेथिति, भ्रष्टाचार, आर्थिक अनियमितताजस्ता विषयवस्तु अँगालेर ओजस्वी शैलीमा सिर्जित निबन्ध रचना गर्ने निबन्धकारका रूपमा टिप्पणी गरेको छ (पोखरेल, २०५९: प्रकाशकीय) ।
- (ज) २०५९ सालको **कान्तिपुर** 'कोसेली' परिशिष्टाङ्कमा मनोज दाहालले 'चिन्ता विचलित संस्कृतिप्रति' शीर्षकमा पोखरेलको **नागदहको थिति** (२०५९) निबन्धसङ्ग्रहमा केन्द्रित भई उनलाई हलुका भाकामा गम्भीर विषयवस्तु प्रस्तुत गर्ने, भावभन्दा विचारपक्ष प्रबल, देशको सामाजिक, राजनैतिक आदि घटनाहरूमा केन्द्रित रही राष्ट्रियता र मौलिक संस्कृतिको पक्षमा उभिँएर मान्छेको कृत्रिमता, नकारात्मक चरित्र, कपटी, छली र दुष्कर व्यवहारलाई विषय बनाई तिनैमाथि हास्यमिश्रित व्यङ्ग्य प्रहार गर्ने निबन्धकारका रूपमा टिप्पणी गरेका छन् (दाहाल, २०५९ चैत्र ८: 'ख') ।

- (भ) समालोचक कुलप्रसाद कोइरालाले २०६० को **उन्मेष** पत्रिकामा 'नागदहको थिति भित्रको नैबन्धिक रीति एक अवलोकन' शीर्षकमा समीक्षा गर्दै पोखरेल कल्पनाको वायुवेगमा भन्दा भणितिको सरलतामा आकर्षित स्रष्टाका साथै ग्रामीण रस्तीबस्तीका नभएर नगर र महानगरका निबन्धकारका रूपमा टिप्पणी गरेका छन् (कोइराला, २०६०: ७) ।
- (ज) **गार्गीको गाँठो** (२०६२) निबन्धसङ्ग्रहको भूमिकामा साभा प्रकाशनले पोखरेललाई आफ्नो अध्ययनकालदेखि प्राध्यापकनकालसम्म देखे-भोगेका र परे-पढेका अन्तरङ्ग चित्त र चिन्तनका रङ्गतरङ्गहरू प्रस्तुत गर्ने निजात्मक निबन्धकारका रूपमा चिनाएको छ (पोखरेल, २०६२ : प्रकाशकीय) ।
- (ट) निबन्धकार स्वयम् आफ्नो पछिल्लो निबन्धसङ्ग्रह **गार्गीको गाँठो** (२०६२) मा 'आफ्नै निबन्धको सूत्र' शीर्षक निबन्धमा आफ्ना निबन्धको उत्पादनमा केटाकेटी अवस्थादेखि अनुभव गरेका कुराहरू, सुनेका, पढेका कथा, उपाख्यान, किंवदन्ती, संस्मरण, उदेकिला प्रसङ्ग र हस्यौलीहरूलाई कच्चा माल बनाई आफूलाई प्रभाव पार्ने अनेक असम्बन्धित बिन्दुहरू बिन्दुपथमा जोडेर निबन्ध रचना गर्ने आफ्नो नैबन्धिक प्रविधि प्रस्तुत गेका छन् (पोखरेल, २०६२: १) ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यको समीक्षालाई हेर्दा विभिन्न समीक्षकहरूले विभिन्न किसिमले पोखरेलको व्यक्ति तथा कृतिवृत्त पक्षलाई चिनाउने वा विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास गरेका छन्, जसबाट पोखरेल एक विशिष्ट स्रष्टा हुन् भन्ने सूचना प्राप्त भए पनि सिर्जनाको समग्र अध्ययन नभएकाले यस शोधपत्रमा उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.७ प्राक्कल्पना

विभिन्न समयमा विभिन्न समालोचक तथा टिप्पणीकारहरूले गरेका टिप्पणीलाई आधार मान्दा माधवप्रसाद पोखरेल नेपाली भाषा, साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा देखिन्छन् । यस शोधपत्रमा पनि यसै आधारमा पोखरेलको जीवनी, स्रष्टा-द्रष्टा व्यक्तित्व तथा कृतित्वको अध्ययन गरिएको छ ।

१.८ शोधकार्यको औचित्य

साहित्यकारको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनले उसमा अर्न्तनिहित प्रतिभा र क्षमताको पहिचानमा धेरै नै सहयोग पुग्दछ । प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य पनि

पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गरी नेपाली भाषा, साहित्य, समालोचना तथा अन्य क्षेत्रमा उनले गरेका सेवा तथा कार्यलाई नियाल्दै विविध विधागत व्यक्तित्वका पाटाहरूलाई केलाएर अध्ययन विश्लेषण गर्नुमा नै रहेको छ ।

यस कार्यबाट एकातिर नेपाली साहित्यको अध्ययनमा सहयोग पुग्न जानेछ भने अर्कोतिर विविध विधामा कलम चलाएर थुप्रै कृति तथा लेखरचनाहरू लेखन प्रकाशन गरेर पनि शोधखोजको अभावका कारण सामान्य टीका टिप्पणी वा चर्चामा मात्र सीमित रहेर झल्याक-झुलुक मात्र देखिने पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गरी तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट नेपाली भाषा, साहित्य र समालोचनाका क्षेत्रमा उनको योगदानको केही हदसम्म भए पनि कदर हुन जानेछ । उनका बारेमा गरिएको यस किसिमको यो शोधकार्य पहिलो भएकाले पनि औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

यस शोधकार्यको अध्ययनले नेपाली भाषा, साहित्य र समालोचना क्षेत्रमा लामो समयदेखि योगदान दिँदै आएका भाषा, साहित्यसाधक पोखरेलका बारेमा जान्न चाहने भावी पुस्ता तथा जिज्ञासुहरूका लागि पनि अवश्य महत्वपूर्ण सहयोगी भूमिका खेल्नेछ । साथै यो उपयोगीसिद्ध हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

१.९ शोधकार्यको सीमाङ्कन

पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गर्दै उनका विभिन्न विधामा प्रकाशित कृति तथा लेखरचनाहरूको चरणगत विभाजन सहित परिचयात्मक अध्ययन यस शोधपत्रमा गरिएको छ । पोखरेलका निबन्धात्मक कृतिको निबन्धका तत्त्वका आधारमा अध्ययन गरिएको छ । भाषिक कृतिहरूको कृतिसमीक्षा गरिएको छ । यी बाहेक पोखरेलका समालोचना तथा अन्य प्रकाशित लेखरचनाहरूको विशेष अध्ययन गर्न नसक्नु यस शोधपत्रको सीमा रहेको छ ।

१.१० शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रको समुचित अध्ययन र विश्लेषणका लागि सामग्री सङ्कलनमा मुख्यतः पुस्तकालयीय र क्षेत्रकार्य विधिको प्रयोग गरिएको छ । पुस्तकालयीय विधिअनुरूप सामग्री सङ्कलनमा पुस्तकालय उपयोग गरिएको छ भने क्षेत्रकार्य विधिअन्तर्गत मुख्य रूपमा शोधनायकसँगको अन्तर्वार्ताको विशेष सहयोग लिइएको छ र लेखरचनाहरूको विवरण लिनमा पनि सहयोग प्राप्त भएको छ । यसका अतिरिक्त शोधनायकका आफन्तजन

तथा विभिन्न साहित्यकार, गुरुवर्ग आदिसँग अन्तर्वार्ताका माध्यमबाट सामग्री सङ्कलनमा सहयोग लिइएको छ ।

यसरी सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्दै निगमनात्मक र अंशतः आगमनात्मक पद्धतिका माध्यमबाट पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

कृति विश्लेषण गर्ने क्रममा माधवप्रसाद पोखरेलका निबन्धसङ्ग्रह र भाषिक कृतिहरूमात्र लिइएको छ, जसमा निबन्धहरूको अध्ययन निबन्धका तत्त्वका आधारमा गरिएको छ भने भाषिक कृतिहरूको कृतिसमीक्षा मात्र गरिएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

शोधकार्यलाई स्पष्ट, व्यवस्थित र सुगठित पार्न विषयवस्तुअनुसार अध्याय, शीर्षक र उपशीर्षकहरू दिइएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनागत रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ :

अध्याय एक : शोधपरिचय

अध्याय दुई : माधवप्रसाद पोखरेलको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन

अध्याय तीन : माधवप्रसाद पोखरेलको लेखनयात्राको चरणगत अध्ययन

अध्याय चार : माधवप्रसाद पोखरेलका निबन्ध सङ्ग्रहहरूको अध्ययन

अध्याय पाँच : माधवप्रसाद पोखरेलका भाषिक कृतिहरूको अध्ययन

अध्याय छ : उपसंहार तथा निष्कर्ष

परिशिष्ट

सन्दर्भसामग्री सूची

अध्याय दुई

माधवप्रसाद पोखरेलको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन

२.१ जन्म र जन्मस्थान

पुस्तैनी थलो खोटाङ्को सिमपानीबाट धनकुटा बसाइँ सरेका सिमपानी पोखरेल षडानन्दका जेठा सन्तान धनकुटे पोखरेल यज्ञपतिका सन्तान (यज्ञपतिका छोरा महेश्वर, महेश्वरका छोरा बलभद्र, बलभद्रका छोरा रामचन्द्र, रामचन्द्रका छोरा गङ्गाधर र गङ्गाधरका छोरा माधवप्रसाद) माधवप्रसाद पोखरेलको जन्म वि.सं. २००५ साल मङ्सिर ५ गते सोमबार कोशी अञ्चल, सुनसरी जिल्लाअन्तर्गत पर्ने धरान नगरपालिका वडा नं. १४ विजयपुरमा पिता गङ्गाधर पोखरेल र आमा कृष्णादेवी पोखरेलका सन्तानका रूपमा भएको हो । पोखरेलको न्वारनको नाम हेमन्त भए पनि आमाले माधव नाम राखेकी हुनाले त्यही माधवप्रसाद नाम (नागरिकता प्रमाणपत्र तथा भाषा साहित्यमा) प्रचलित भएको पोखरेल बताउँछन् । पोखरेलका चार दाजुभाइ र दुई दिदीबहिनी क्रमशः स्वयंप्रकाश शर्मा, माधवप्रसाद पोखरेल, गोविन्द पोखरेल, राजेन्द्र पोखरेल, विद्या न्यौपाने र रम्भा शर्मा छन् । गङ्गाधरका पाँच छोरा र चार छोरी भएपनि माइला छोरा पुरुषोत्तम तथा छोरीहरू अनुराधा र अहिल्याको सानैमा मृत्यु भएकोले हाल चार छोरा र दुई छोरी मात्र देखिन्छन् (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्तामा आधारित) ।

२.२ पारिवारिक पृष्ठभूमि

पोखरेलको पारिवारिक पृष्ठभूमि र वंशपरम्परालाई हेर्दा उनी धनकुटे पोखरेलका सन्तान देखिन्छन् । पुस्तैनी इतिहास केलाउँदा भारतको महाराष्ट्रमा पर्ने कन्नौज राज्यका अन्तिम राजा मुस्लिमहरूसँगको लडाइँमा पराजित भएपछि उनैका छोरा काशीदास जोशी शर्मा उपाध्याय भएर नेपालको जुम्लामा आई बसेका थिए । तत्पश्चात् उनैबाट सुरु भई हालसम्म नेपाल अधिराज्यभरि हेर्दा पोखरेल वंश ५३ औं पुस्तामा आइपुगेको देखिन्छ र नेपालका आत्रेय, अत्री र चन्द्रवंशीहरू सबै काशीदाशकै सन्तान मानिन्छन् (खसानी २०५६:११४-१२१) ।

धनकुटे पोखरेलको पृष्ठभूमि हेर्दा यिनीहरू खोटाङ्का सिमपानी पोखरेल षडानन्दका जेठा सन्तान यज्ञपतिका वंशज देखिन्छन् । षडानन्दका छोरा यज्ञपति खोटाङ्बाट बसाइँ सरी धनकुटा गएर बसेपछि उनका छोरा महेश्वर, महेश्वरका छोरा बलभद्र, बलभद्रका छोरा रामचन्द्र रामचन्द्रका छोरा गङ्गाधर र गङ्गाधरका छोरा माधवप्रसाद हुन् (पोखरेलसँगको

अन्तर्वार्ता) । रामचन्द्र पोखरेलका छोराहरू क्रमशः केशवानन्द र उदयानन्दको बाल्यकालमै मृत्यु भएको र साइँला छोरा शङ्करानन्द विवाह गरेपछि जोगी भएर बनारसतिर पसेपछि उतै मृत्यु भएका कारण गङ्गाधर (कान्छा छोरा) मात्र भएको बुझिन्छ । सानै छँदा आमाबाबुबो मृत्यु भएकाले भाउजुको रेखदेख र अभिभावकत्वमा हुर्केका गङ्गाधर पोखरेल पेशाले पण्डित र शिक्षक थिए भने पोखरेलकी आमा कृष्णादेवी आदौरत्न दाहाल र गोमादेवी दाहालकी कान्छी छोरी हुन्, जो संस्कृत वातावरण भएको परिवारमा जन्मेकीले औपचारिक शिक्षा प्राप्त नगरे पनि संस्कृतसम्बन्धी थोरबहुत ज्ञान भएको बुझिन्छ । माधवप्रसाद पोखरेल पनि संस्कृत वातावरण भएको परिवारमा हुर्केका देखिन्छन् । पोखरेलका पिता गङ्गाधरको भने वि.सं. २०४२ सालमा मृत्यु भएको थियो (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्ता) ।

२.३ बाल्यकाल

पोखरेलको बाल्यकाल धरानकै सेरोफेरोमा बितेको देखिन्छ । पोखरेलका पिता धार्मिक आस्थाप्रति विश्वास राख्ने हुनाले बाबुबाट प्रभावित भएर पोखरेलले पनि आफूमा सानैदेखि त्यसै किसिमको नैतिक आचरण विकास गरेको बताउँछन् भने आमाको कडा मिजास र अनुशासनमा बसेका पोखरेलले कडा अनुशासनमा बस्न सक्ने बानीको विकास पनि गरेको बताउँछन् ।

सानै उमेरदेखि आमासँग अरु भाइभन्दा बढी नजिक भएर बसेका पोखरेलले घरमा खाना पकाउने, कुचो लगाउने, भाँडा माभ्ने, पाहुनाको स्वागत सत्कार गर्ने, भाइ बहिनीको स्याहार गर्ने जस्ता घरायसी कामहरू सबै गरेको र जानेको बताउँछन् । घरायसी संस्कृत वातावरणमा हुर्केकाले पोखरेल सानैदेखि पढाइप्रति पनि रुचि राख्ने र लगनशील भई पढ्ने लेख्ने कार्यमा लागेको बुझिन्छ । उनले सानैदेखि धेरै किसिमका नागहरूका चित्र बनाउने तथा मूर्ति (चित्रमा) बनाउने गरेको बताउँछन् । पिताको धार्मिक आस्थाबाट प्रभावित पोखरेल सानैदेखि बाबुजस्तै शान्त र सरल स्वभावका भएको बुझिन्छ । पाँच वर्षको उमेरमा आफ्नी आमाबाट अक्षरारम्भ गरेका पोखरेलले माध्यमिक तहको शिक्षा धरान पब्लिक हाइस्कूलबाट लिएका थिए (शोधनायककी आमासँगको अन्तर्वार्तामा आधारित) ।

२.४ शिक्षादीक्षा

वि.सं. २०१० देखि धरान पब्लिक हाइस्कूलबाट औपचारिक शिक्षारम्भ गरेका पोखरेलले २०२१ सालमा द्वितीय श्रेणीमा एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेका थिए ।

वि.सं. २०२२ सालमा विज्ञानमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह अध्ययनका लागि विराटनगरको मोरङ कलेजमा भर्ना भई बीचैमा पढाइ छाड्नु परेकाले वि.सं. २०२४ सालमा गणित र अर्थशास्त्र विषयबाट प्राइभेट जाँच दिई तृतीय श्रेणीमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेको देखिन्छ। नेपाली र अर्थशास्त्र मुख्य विषय लिई नियमित विद्यार्थीका रूपमा महेन्द्र क्याम्पस धरानबाट द्वितीय श्रेणीमा वि.सं. २०२६ सालमा स्नातक उत्तीर्ण गरेका पोखरेल वि.सं. २०२७ सालमा गणित र अर्थशास्त्र विषय लिई स्नातकोत्तर अध्ययनका लागि विश्वविद्यालय क्याम्पस, काठमाडौं आए पनि फेरि आर्थिक अभावकै कारण पढाइको खर्च जुटाउन नसकेर बीचैमा पढाइ छाडी धरान फर्केर वि.सं. २०२७ साल पुसदेखि धरान पब्लिक हाइस्कूलमा अध्यापन सुरु गरेका उनले वि.सं. २०२८ सालमा प्राइभेट विद्यार्थीका रूपमा एकै वर्षमा प्रथम र द्वितीय वर्षको जाँच दिई नेपाली विषयबाट द्वितीय श्रेणीमा स्नातकोत्तर उत्तीर्ण गरेका थिए (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्तामा आधारित) ।

वि.सं. २०२७ सालदेखि अध्यापन कार्यमा लागेका पोखरेलले धरान पब्लिक हाइस्कूल, महेन्द्र क्याम्पस धरान (एक वर्ष) हुँदै व्यावहारिक विज्ञान तथा प्रविधि अध्ययन संस्थान धरानमा (१२ वर्ष) अध्यापन गरी वि.सं. २०४२ सालमा चिनिया विद्यार्थीलाई नेपाली पढाउने प्राध्यापकका रूपमा विश्वविद्यालय क्याम्पस कीर्तिपुर आएको देखिन्छ ।

वि.सं. २०४४ सालमा विश्वविद्यालय क्याम्पस, कीर्तिपुरबाट तत्कालीन डीन र बल्लभमणि दाहालको सहयोगमा छात्रवृत्ति प्राप्त गरी वि.सं. २०४४-२०४६ मा भारतको महाराष्ट्रमा पर्ने पुनाको पुणे विश्वविद्यालयबाट भाषाविज्ञान (बलाघात र सुरलहर) मा विद्यावारिधि गरेका थिए (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्ता) ।

२.५ विवाह र सन्तान

मधवप्रसाद पोखरेलले वि.सं. २०२४ साल असार महिनाको १५ गते खोटाङ्का बमप्रसाद ओझाकी छोरी शारदा ओझासँग परम्परित विधिअनुरूप विवाह गरेका थिए । चार कक्षासम्म मात्र पढेकी शारदा पोखरेल सरल र शान्त स्वभावकी देखिन्छन् ।

पोखरेल दम्पतिका दुई छोरा र दुई छोरी गरी चार सन्तान छन् । छोराहरू क्रमशः सुरेन्द्र र कल्याण पोखरेल तथा छोरीहरू क्रमशः शैलजा र अपर्णा हुन् । अङ्ग्रेजी र पत्रकारितामा स्नातकोत्तर गरेका सुरेन्द्र पोखरेल हाल मानव अधिकारसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्र संघको ओएचसीएचआर नामक संस्थामा कार्यरत छन् । इटहरीकी नम्रतासँग विवाह गरेका सुरेन्द्रका सङ्कल्प र समुन्नत गरी दुई छोरा छन् । पोखरेलकी जेठी छोरी शैलजा (

२०२७) को विवाह मण्डिखाटार निवासी राजकुमार भट्टराईसँग भएको छ । उनका एक छोरा सम्पन्न छन् । शैलजाले हाल 'नेपाली भाषाको समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन' मा विद्यावारिधि गर्दैछन् भने कान्छी छोरी अपर्णाले नेपालीमा स्नातकोत्तर गरेकी छन् । चितवनका विनोद खनालसँग विवाह गरेकी अपर्णाका एक सन्तान (अनुभव) छन् । त्यस्तै कान्छा छोरा कल्याण पोखरेल स्नातकसम्मको शिक्षा लिई हाल सानेपा ललितपुरमा किराना पसल गर्दछन् । पाटनका सुरेन्द्र जोशीकी छोरी नीनासँग विवाह गरेका कल्याणका एक छोरा र एक छोरी गरी दुई सन्तान छन् ।

२.६ व्यक्तिगत रुचि तथा स्वभाव

हरेक मानिसको रुचि तथा स्वभावमा वंशानुगत गुण, घरायसी, पारिवारिक तथा सामाजिक वातावरण आदिको प्रभाव परेको देखिन्छ । आफूलाई बाबुको नैतिक आचरणबाट प्रभावित बताउने पोखरेल सरल र मातृभक्त देखिन्छन् । राजनीति, प्रशासनिक क्षेत्र नभई इतिहास, पुराण, ज्ञान, विज्ञान, भाषा, साहित्यजस्ता विविध विषय अध्ययन अनुसन्धानमा रुचि राख्ने पोखरेल लेखपढाका कार्य धेरैजसो बिहानमा गर्नुका साथै पत्रपत्रिका तथा समाचारहरू दिउँसोमा पढ्ने बताउँछन् । बेलुका छिटै सुत्ने र बिहान छिटै उठ्ने बानी बसालेका उनले नित्यकर्म र व्यायाममा पनि जोड दिएको देखिन्छ (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्तामा आधारित) । शाकाहारी भोजन गर्ने पोखरेलले कसैलाई प्रभाव पार्नु परेमा मात्र ठाँटिलो बन्ने तर अधिपछि सादा पोशाक बढी मन पराउने बुझिन्छ । घरमा जमघट हुँदा बढी रमाइलो मान्ने उनी हँसिलो र सहयोगी स्वभावका देखिन्छन् ।

२.७ आर्थिक अवस्था

वि. सं. २०५२/२०५३ सालमा सानेपा ललितपुरमा घर बनाई बसेका पोखरेलको आर्थिक अवस्था मध्यम देखिन्छ । दुई छोरा र दुई छोरी गरी चार सन्तानका पिता पोखरेलले सबै छोराछोरीको विवाह गरिसकेका छन् । छोराहरूमध्ये कान्छा छोरा कल्याण पोखरेलले व्यवसाय गरी छुट्टै बस्दछन् भने ठूला छोरा सुरेन्द्र पोखरेल बाबुसँग बस्दै आएको देखिन्छ । जेठा छोरा बुहारी तथा दुई नाति र आफूहरू दुई जना गरी ६ जनाको परिवारमा बस्दै आएका पोखरेलको आफ्नो विश्वविद्यालयको जागिर र छोरा सुरेन्द्रको युएनका ओएचसीएचआर संस्थामा जागिर भएकाले आर्थिक पक्ष राम्रै देखिन्छ ।

पुख्र्योली सम्पत्ति हेर्ने हो भने पोखरेलको पुख्र्योली थलो धरान विजयपुरमा ६ विघा खेत र २ विघा बारी गरी ८ विघा जमिन भएको बुझिन्छ । हालसम्म पनि दाजुभाइबीच

पुख्र्यौली सम्पत्ति अंशबण्डा नभए पनि भान्सा र व्यवहार छुट्टाछुट्टै चलाउँदै आएको बुझिन्छ । पोखरेलका चार दाजुभाइ तथा चार दिदीबहिनी तथा बाबुआमा गरी दश जनाको परिवार हुर्कदा भने केही कठिन भएको उनी बताउँछन् । जग्गा जमिन धेरै भए पनि बाहिरी आयस्रोत बाबुको विद्यालयको जागिर मात्र रहेकाले पढ्ने लेख्ने बेला कहिलेकाहीँ आर्थिक समस्या पर्ने गरेको बताउँछन् । आर्थिक समस्याकै कारण आफूले विज्ञानमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह र स्नातकोत्तर पढ्दा बीचैमा पढाइ छाड्नु परेको बताउने पोखरेलले घरमा आर्थिक सहायताकै लागि एस.एल.सी. पछिबाट नै २०४१/०४२ सालसम्म धेरै स्कूले विद्यार्थीहरूलाई ट्युसन पढाउने गरेको बुझिन्छ । साथै २०२७ सालदेखि प्राध्यापन पेशामा लागेपछि उनको आर्थिक अवस्था सफल बन्दै गएको देखिन्छ । वि. सं. २०४२ सालमा काठमाडौँ आएका पोखरेलले काठमाडौँमा पनि विभिन्न ठाउँमा विदेशीलाई नेपाली भाषा सिकाएको बताउँछन् । यसै सिलसिलामा वि. सं. २०५०/०५१ सालतिर तोयता पाउफण्डेसनको सहयोगमा जापानको कोवे विश्वविद्यालयमा एक वर्षका लागि भिजिटिङ प्रोफेसर भएर जाँदा बस्दा आर्थिक कमाइ पनि राम्रै भएको बताउँछन् । यसरी विभिन्न आरोह अवरोहका बीच हेर्दा उनको आर्थिक अवस्था मध्यम देखिन्छ ।

२.८ बाह्य शारीरिक बनोट तथा व्यक्तित्व

व्यक्तित्व निर्माणमा धेरै कुराले प्रभाव पारेको हुन्छ । मूलतः व्यक्तित्व बाह्य र आन्तरिक गरी दुई किसिमले हेरिन्छ । बाह्य र आन्तरिक व्यक्तित्वको समष्टि नै व्यक्तित्व मानिन्छ । शारीरिक संरचना बाह्य व्यक्तित्वमा पर्दछ भने आन्तरिक व्यक्तित्व आन्तरिक गुणले निर्माण हुने गर्दछ । पोखरेलको बाह्य व्यक्तित्व हेर्दा ६२ वर्षका पोखरेल केही कालो वर्ण, सेता दाँत र सेतै फुलेको कपाल, सामान्य पोशाक, चस्मा लगाउने हुँदा प्रौढ र सामान्य देखिन्छन् ।

२.९ आन्तरिक व्यक्तित्व

व्यक्तिको आन्तरिक व्यक्तित्व निर्माणमा पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा वातावरणीय पृष्ठभूमिले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । यसका अलावा शिक्षादीक्षा, पेशा, रुचि तथा जीवन र जगतप्रतिको दृष्टिकोण पनि यसका सहायक मानिन्छन् । आफ्नो ६२ वर्षे जीवनयात्रामा पोखरेल भाषा साहित्यसिर्जना, समालोचना, तथा शिक्षण क्षेत्रमा क्रियाशील रहँदै आएकाले यिनैका आधारमा पोखरेलको बहुआयामिक व्यक्तित्वको क्रमशः तल विवेचना गरिएको छ ।

२.९.१ साहित्यिक व्यक्तित्व

पोखरेलको व्यक्तित्वका विभिन्न आयाममध्ये साहित्यिक व्यक्तित्व बढी महत्पूर्ण र फस्टाएको देखिन्छ । वि. सं. २०२४ सालमा धरानबाट प्रकाशित कोशी, साप्ताहिक अखबारमा 'बहिरो परिवार' शीर्षकको हँस्यौली प्रकाशन गरी औपचारिक साहित्य यात्रा सुरु गरेका पोखरेलले गीत कविता हुँदै आभ्यासिक रूपमा २०२२/०२३ सालतिर 'वितृष्णा', 'तलाक', 'स्वभाव', 'गलाको औषधी', 'गोरे', 'अरुणा', 'असफलता', 'गीत', 'डायरी', 'संझीतको लहर', 'सजीव चित्र', 'गाजले', 'चारु', 'मन्दिर', 'मित्रता', 'आरनको ठिही', 'थालिङ्गे दाइ', 'आइमाईको जात', 'पम्फा', 'मृत्युको प्रभाव', 'सञ्चार', 'गाइने', 'डरलाग्दो सपना' र 'उमेशकी दिदी' गरी २४ ओटा कथाहरू लेखेका देखिन्छन् । यी मध्ये 'संझीतको लहर', 'मित्रता', 'आरनको ठिही' र 'उमेशकी दिदी' गरी ४ कथा प्रकाशित भए पनि उपलब्ध छैनन् भने अरु पाण्डुलिपिमै सीमित देखिन्छन् (पाण्डुलिपिबाट प्राप्त स्रोत) । पोखरेलले उपन्यास तथा महाकाव्य पनि लेखेको तर यी विधागत उचाइमा नपुगेकाले आभ्यासिकमात्र भएको उनी बताउँछन् (शोधनायकसँगको कुराकानी) ।

वि.सं. २०२२ सालमा विज्ञानमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह बीचैमा छोड्नुपरेको चोटले 'म दाजु हुँ' शीर्षकको कविता लेखेर साहित्यमा लागेको बताउने पोखरेलले विशेष गरी निबन्धतर्फ बढी कलम चलाएको पाइन्छ । कथा लेख्ने क्रममा एकपटक आफ्ना गुरु टीकाप्रसाद वस्तीलाई 'डायरी' शीर्षकको कथा देखाउँदा 'यो त कथा नभई निबन्ध बन्यो' भन्ने टिप्पणी पाएपछि निबन्ध तर्फ तानिएको बताउँछन् । पोखरेलले देवकोटा र भैरव अर्यालजस्ता साहित्यकारको प्रभावमा पहिलोपल्ट 'आमा' शीर्षकको निबन्ध धरानबाट प्रकाशित **दोभान** पत्रिकामा प्रकाशन गरे पनि वर्ष थाहा नभएकाले वि. सं. २०२६ सालमा 'हाम्रो संस्कृति खोइ ?' निबन्ध **छायाँ** (६८-७३) पत्रिकामा प्रकाशन गरी औपचारिक निबन्धलेखन सुरु गरेको देखिन्छ ।

भुक्किएर निबन्धकार बनेका पोखरेलले हालसम्म तीनओटा निबन्धसङ्ग्रह तथा विभिन्न पत्रपत्रिकामा थुप्रै फुटकर निबन्धहरू प्रकाशन गरेका छन् ।

पोखरेलका निबन्धहरू सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजनैतिक लगायतका विविध विषयवस्तुमा आधारित भई तिनै क्षेत्रभित्रका वेथिति, बेमेल, विसङ्गत पक्ष केलाउनमा केन्द्रित देखिन्छन् साथै निबन्धमा हास्य र व्यङ्ग्य पनि पाइन्छ ।

२.९.२ अनुवादक व्यक्तित्व

बहुभाषामा सामान्य ज्ञान राख्ने पोखरेलले अनुवादका क्षेत्रमा पनि कलम चलाएका छन् । वि. सं. २०४४ सालमा जापानी लेखक हिरोशि इशिईको **नेपाली संस्कृति : एक पक्ष** र शिगेरु इइजिमा र योशिकाजु थाकायाको **थकाली र नेपालको खेतीपाती** नामक कृतिको अनुवाद गरेका छन् । पहिलो अनूदित कृति संस्कृतिसँग सम्बन्धित छ भने दोस्रो थकाली समाजको सामाजिक अध्ययन तथा नेपालमा खेतीपातीको विकाससँग सम्बन्धित देखिन्छ ।

२.९.३ द्रष्टा व्यक्तित्व

पोखरेलले समालोचना क्षेत्रमा पनि कलम चलाएको पाइन्छ । वि.सं. २०२६ सालमा ‘पुलुकक लालित्यमा’ भन्ने लेख ‘पीपल’ पत्रिकामा प्रकाशन गरी औपचारिक रूपमा समालोचना यात्रा सुरु गरेको देखिन्छ । सुरुमा साहित्य दर्पण, टीकप्रसाद वस्ती तथा वरिष्ठ समालोचक वासुदेव त्रिपाठीको प्रभावमा प्रभावपरक समालोचनाबाट अघि बढेको बुझिन्छ । पोखरेलले वि.सं. २०४४ सालपछि भने समालोचनामा भाषावैज्ञानिक पद्धति अँगालेको भेटिन्छ । वि.सं. २०४५ को जुही वर्ष २४, अङ्क २७, पूर्णाङ्क ३४ मा प्रकाशित ‘शाकुन्तलको पहिलो श्लोकः शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण’ समालोचनामा भाषावैज्ञानिक समालोचना पद्धति भेटिन्छ । हालसम्मको पोखरेलको समालोचना लेखन हेर्दा तीन दर्जन भन्दा बढी लेखरचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशन भएको देखिन्छ भने जनकलाल शर्माको **हाम्रो समाज : एक अध्ययन** (२०३९), कुमारबहादुर जोशीको **देवकोटाका प्रमुख कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना** (२०४९), अमृतयोञ्जनको **तामाङ भाषाको शब्दकोष** (२०५४), मीरा प्रधानको **चन्द्रिका व्याकरणको भाषावैज्ञानिक अध्ययन** (२०५६) र प्रेरणा खरेलको **वीरेन्द्र वेसरी अर्ज्यालका व्याकरणको परिचय** (२०५८) गरी पाँचओटा कृतिको कृतिसमीक्षा पनि गरेको देखिन्छ । २०५६ सालपछि भने पोखरेलको समालोचना लेखनमा कमी आएको देख्न सकिन्छ । पछिल्लो समयमा भाषाका क्षेत्रमा बढी लागेकाले समालोचनामा लाग्न नपाए पनि समालोचनामा रुचि भने कम नभएको पोखरेल बताउँछन् (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्तामा आधारित) ।

२.९.४ भाषासेवी व्यक्तित्व

वि.सं. २०४६ सालमा भाषाविज्ञानमा विद्यावारिधि गरेका पोखरेल भाषा व्याकरणका क्षेत्रमा पनि लामो समयदेखि लागेका देखिन्छन् । वि.सं. २०२५ सालतिर धरानबाट प्रकाशित **विजयध्वनि** पत्रिकामा ‘संस्कृत शब्द चिन्ने तरिका’ शीर्षकको लेख प्रकाशन गरेको बुझिन्छ,

भने २०२८ को मधुपर्क ५, ३: ५१ मा प्रकाशित 'नेपाली प्राकृतिक भाषा हो' भन्ने लेख देखिन्छ । पोखरेलको भाषासम्बन्धी लेख पनि यही 'नेपाली प्राकृतिक भाषा हो' भन्ने देखिन्छ, तापनि हाल पोखरेलले यस लेखलाई भावनाप्रधान लेख भएको बताउँछन् (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्ता) । पोखरेलले हालसम्म आइपुग्दा चारओटा भाषाव्याकरण तथा ध्वनिसँग सम्बन्धी कृतिहरू प्रकाशन गरेका छन् भने दर्जनौं फुटकर लेखरचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका देखिन्छन् । भाषिक कृतिमा **क्याम्पसस्तरीय नेपाली वाक्यव्याकरण** (२०५३), **नेपाली वाक्यव्याकरण** (२०५४), **ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि परिचय** (२०५७), **नेपाली ध्वनिविज्ञान र नेपालका भाषाको ध्वनि परिचय** (२०६४) देखिन्छन् ।

भाषाविज्ञानमा आकर्षित हुनुमा बल्लभमणि दाहालको अभिप्रेरणा ठान्ने पोखरेल नेपालका लोपोन्मुख भाषाहरूको खोजअनुसन्धानमा लागेको देखिन्छ । उनले नेपाली र अंग्रेजी बाहेक हिन्दी, संस्कृत, पालि, प्राकृत जापानी, चिनियाँ, कुसुन्डा, मराठीजस्ता भाषाहरू बोल्न, लेख्न र सामान्य व्यवहार गर्न जानेको बुझिन्छ साथै प्राचीन लिपिहरूमा बाह्मी लिपि, १५०० ओटा जति चिनियाँ लिपि, ६०० ओटा जति जापानी खान्जी (काकाताना र हिरागाना बाहेक), तिब्बती लिपि र सिरिजङ्गा लिपिमा थोरबहुत ज्ञान राख्ने पोखरेलले भाषाविज्ञानमा दिएको योगदान र कार्यलाई यसरी हेर्न सकिन्छ :

(क) स्थलगत भाषिक सर्वेक्षण, तथ्याङ्क संकलन र अज्ञात भाषा पत्ता लगाएको :

- (२०४९) भ्वापा जिल्लाको धुलाबारीमा लिम्बू भाषाको १५ दिने वर्णविज्ञान र व्याकरणको स्थलगत अध्ययन र कार्यशालाको विशेषज्ञ भई काम गरेको ।
- (२०५४) खोटाङ जिल्लाको निगालवास भन्ने ठाउँमा रकोड र लुलाम भन्ने दुईओटा राई भाषा फेला पारेको ।
- (२०५५) भ्वापा जिल्लामा त्रिभुवन विश्वविद्यालय भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागका दोस्रो वर्षका विद्यार्थीहरूसँग स्थलगत अध्ययनमा जाँदा खडिया भन्ने नयाँ आग्नेय भाषा फेला पारेको अनि त्यसै अध्ययनमा भाँगड (कुडुँख), मेचे (बोडो), धिमाल, सतार (सन्ताल) र राजवंशी (ताजपुरिया) भाषाको पनि स्थलगत अध्ययन गरेको ।
- (२०५६) रामेछाप जिल्लाका हायु, माभी र सुनुवार अनि दोखला जिल्लाका थामी, दोलखा नेवार, शेर्पा, जिरेल र तामाङ भाषाको स्थलगत अध्ययन गरेर फर्कने क्रममा सङ्खुवासभा जिल्लामा तोम्याङ (चाङ्खा) राई भाषा फेला पारेको ।

- (२०६०) चितवन र तनहुँ (दमौली र पीपलटार) का दराई भाषाका भाषिकाहरूको स्थलगत अध्ययन गरेको ।
- (२०६१) कुसुन्डा भाषाको तीनमहिने सघन कार्यशाला सञ्चालन गरेको ।

(ख) ध्वनिवैज्ञानिक सर्वेक्षण

नेपाली, लिम्बू, केन्द्रीय धिमाल, तामाङ, थुलुङ राई, दराई, ह्योल्मो अथवा कागते, उम्बुले राई, माभी, चुरौटे, कुसुन्डा, भाँगड अथवा कुँडुख, नेवार भाषाका काठमाडौँ र दोखला भाषिका, मेचे अथवा बोडो, खडिया, सतार अथवा सन्ताल, राजवंशी अथवा ताजपुरिया अथवा गन्गाई, थामी, शेर्पा, हायू, सुनुवार, तोम्याङ राई, पहरी, गुरुङ, मगर, जापानी, चिनिया र चीनको युगुर भाषाको ध्वनिवैज्ञानिक सर्वेक्षण गरिएको छ ।

(ग) वर्ण निर्धारण र वर्णमालाको विकास

तामाङ, गुरुङ, मगर, लिम्बू, मेवाहाङ राई, पहरी, कुसुन्डा, आदि भाषाको वर्ण निर्धारण र वर्णमालाको विकास गरेका छन् (शोधनायकबाट प्राप्त विवरण) ।

२.९.५ सम्पादक व्यक्तित्व

वि.सं. २०२४ सालमा धरानबाट प्रकाशित 'वज्रध्वनि' पत्रिकाको सम्पादन गरी यस क्षेत्रमा प्रवेश गरेका पोखरेलले हालसम्म आइपुग्दा थुप्रै पत्रपत्रिका तथा पुस्तकहरूको सम्पादन गरेका छन् जसलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ :

२०४० – 'मोती' (पत्रिका) धरान

२०४४ – तादाशिङ फुकुताकेको आजको जापानी समाज (अनु. भुवनलाल प्रधान), काठमाडौँ, साभा प्रकाशन ।

२०५१ – निर्मलदासको ड्र्यागनको देश, काठमाडौँ : साहित्य गुठी ।

२०५३ – मास्टर मित्रसेन थापा: बुद्धवाणी धर्मशाला : मित्रसेन प्रतिष्ठान

२०५५ – नेपाली साहित्यकोष, काठमाडौँ: ने.रा.प्र.प्र.

२०५८ – जनकलाल शर्माका प्रबन्ध, काठमाडौँ बगर फाउण्डेसन ।

२०५९ (क)–लिम्बू-नेपाली-अंग्रेजी शब्दकोष, काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प्र. ।

२०५९ (ख) - गोरखापत्रका एक सय एक निबन्ध, गोरखापत्र संस्थान

२०६१ - जनकलाल शर्माका संस्मरण, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन

(प्रकाशोन्मुख) नेपाली लघु विश्व कोष, काठमाडौँ ने.रा.प्र.प्र. ।

२००१-२००३ - नेप्लिज लिङ्ग्विस्टिक्स (जर्नल अफ द लिङ्ग्विस्टिक सोसाइटी अफ नेपाल) ।

२.९.६ स्तम्भ लेखन

पोखरेलले विभिन्न समयमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा स्तम्भलेखनका रूपमा पनि आफ्ना भाषासाहित्यसम्बन्धी लेखरचनाहरू प्रकाशन गरेका छन् । वि.सं. २०४९ सालदेखि गोरखापत्र संस्थानबाट प्रकाशित 'मधुपर्क' मा भाषाव्याकरणसम्बन्धी लेखहरू प्रकाशन गरी स्तम्भकारका रूपमा देखापरेका पोखरेलको स्तम्भ लेखन निम्नानुसार देखिन्छ :

- (क) भाषा (मधुपर्क), गोरखापत्र संस्थान (२०४९-२०५१)
- (ख) चुस्स (साप्ताहिक), कान्तिपुर प्रकाशन (२०५६-५९) ।
- (ग) चिन्तना, राजधानी दैनिक (२०५८ पुसदेखि तीन महिनासम्म)
- (घ) सातौँ पृष्ठ, समाचारपत्र (२०५९) ।

२.९.७ शिक्षक/प्राध्यापक व्यक्तित्व

पेसाका दृष्टिले पोखरेलको मुख्यः संलग्नता शिक्षण क्षेत्रमा देख्न सकिन्छ । वि.सं. २०२७ सालमा धरानको 'पब्लिक हाइस्कूल (तत्कालीन बहुउद्देश्यीय पब्लिक स्कूल)बाट शिक्षण कार्य प्रारम्भ गरेका पोखरेल हाल विश्वविद्यालय क्याम्पस, कीर्तिपुरको भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागमा प्राध्यापकका रूपमा कार्यरत छन् ।

वि.सं. २०३० सालदेखि महेन्द्र क्याम्पस धरानबाट क्याम्पसस्तरको अध्यापन कार्य सुरु गरेका पोखरेलले वि.सं. २०३१ सालदेखि व्यावहारिक विज्ञान तथा प्रविधि अध्ययन संस्थान, केन्द्रीय क्याम्पस, हात्तिसार धरानमा अध्यापन सुरु गरेको पाइन्छ । त्यहाँ वि.सं. २०३१-२०३६ सालसम्म सहप्राध्यापक र वि.सं. २०३६-२०४२ सालसम्म उपप्राध्यापकका रूपमा काम गरेको देखिन्छ । (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्तामा आधारित) ।

प्राध्यापनकै क्रममा वि.सं. २०४२ सालमा विश्वविद्यालय क्याम्पस, कीर्तिपुरको नेपाली विभागमा चिनियाँ विद्यार्थीहरूलाई नेपाली पढाउने प्राध्यापकका रूपमा सरुवा भई आएका पोखरेलले विद्यावारिधि (२०४४-२०४६) पश्चात् वि.सं. २०४७ देखि सह प्राध्यापकका रूपमा त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा काम गरेको देखिन्छ भने वि.सं. २०५४ सालदेखि त्रि.वि. भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागमा प्राध्यापकका रूपमा कार्यरत देखिन्छन् ।

यसरी लामो समयदेखि प्राध्यापन पेशामा लागेका पोखरेलको प्राध्यापन अनुभव लामो देखिन्छ । यस बाहेक धरानमा थुप्रै एस.एल.सी. मुनिका विद्यार्थीलाई द्युसन पढाउनुका साथै

काठमाडौंमा आएपछि पनि सेन्ट जेभिएर स्कुलका सिस्टर, फादर तथा प्रिनोविसिएर भन्ने संस्थामा क्रिश्चियन हुन आउने भारतीय बटुकहरूलाई नेपालीको र अन्य केही ठाउँमा पनि द्युसन पढाएको बुझिन्छ (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्ता) यी बाहेक पोखरेलले निम्न शिक्षण संस्थाहरूमा पनि अस्थायी (आंशिक) अध्यापन गरेको पाइन्छ :

(क) स्वदेशमा :

- चिकित्सशास्त्र अध्ययन संस्थान, धरान क्याम्पस (सुरुमा एक वर्ष)
- पिण्डेश्वर क्याम्पस (एक सत्र नेपाल परिचय पढाएको)
- विज्ञान अध्ययन संस्थान, धरान क्याम्पस हात्तिसार, (एकसत्र अङ्ग्रेजी पढाएको)
- शिक्षा निकेतन माध्यमिक विद्यालय (दुईपल्ट, अङ्ग्रेजी र गणित पढाएको)
- पञ्चायत प्राथमिक विद्यालय विजयपुर धरान (तीन महिना)
- रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस, प्रदर्शनी मार्ग (स्नातकोत्तर तहमा सुरुदेखि)
- पद्मकन्या क्याम्पस (स्नातकोत्तर तहमा सुरुमा एक वर्ष)

(ख) विदेशमा

- युनिभर्सिटी अफ कोलोराडो एट डेनभर, इन्टरनेटशनल कलेज, सान रिसर्च इन्स्टिच्युट, गैरीधारा, काठमाडौं (ई.सं. १९९०-१९९६) ।
- कोबे युनिभर्सिटी, फ्याकल्टी अफ लेटर्स (कोबे डेगाकु, बङ्कुबु कोबे सिटी, जापान (ई.सं. १९९४-१९९५) ।
- बेजिङ ब्रोडकास्टिङ युनिभर्सिटी (बेजिङ ग्वाङ्बोडाक्याओ (ई.सं. २०००-२००१)
- भाषा विज्ञान, नेपाली भाषा र नेपाली व्याकरणविषयक व्याख्यानमाला (६ ओटा व्याख्यान) उत्तर बङ्गाल, विश्वविद्यालय, बागडोरा, सिलिगुडी, उत्तर बङ्गाल, भारत (२००२ ई) (शोधनायकबाट प्राप्त विवरण) ।

अध्याय तीन

माधवप्रसाद पोखरेलको लेखनयात्राको चरणगत अध्ययन

३.१ पृष्ठभूमि

वि.सं २०२४ सालदेखि औपचारिक रूपमा साहित्ययत्रामा लागेका पोखरेलले यस क्षेत्रमा चार दशकभन्दा लामो यात्रा पार गरिसकेका छन् । अनौपचारिक रूपमा गीत, कविता, कथा, उपन्यास हुँदै औपचारिक साहित्य लेखन 'बहिरो परिवार' भन्ने हाँस्यौलीबाट प्रारम्भ गरेका पोखरेलले निबन्ध, प्रबन्ध, भाषा, समालोचना, नाटक आदि क्षेत्रमा थुप्रै लेखरचनाहरू प्रकाशन गरेका छन् ।

पोखरेलले सबैभन्दा बढी निबन्ध क्षेत्रमा कलम चलाएको पाइन्छ भने दोस्रो भाषा र तेस्रो समालोचनामा देखिन्छ । उनको लेखन यात्रालाई एकै ठाउँमा नभई विभिन्न चरणमा छुट्याएर हेर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ किनकि लेखनगत यात्राका क्रममा समायानुकूल भिन्नता, परिपक्वता र परिवर्तन देखा पर्दछ । २०२६ सालमा 'हाम्रो संस्कृति खोइ ?' निबन्ध धरान महेन्द्र कलेजको मुखपत्र **छाया** पत्रिकामा प्रकाशन गरी औपचारिक रूपमा निबन्धविधातर्फ लागेका पोखरेलले यस क्षेत्रमा चार दशक लामो यात्रा गरिसकेको पाइन्छ । सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक, साँस्कृतिक आदि क्षेत्रमा बेथितिको चर्चा, राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय विषयवस्तु, हास्य र व्यङ्ग्यको मिश्रण, मौलिक शिल्प-रचना, भाषाशैलीगत सरलता प्रस्तुतिमा वर्णन, विश्लेषण, संस्मरणात्मकता, आत्मप्रकाशन, समसामयिकताजस्ता प्रविधिले बुनिएका पोखरेलका निबन्धहरूको समयगत अन्तरविकासलाई चरणगत अध्ययनको आधार बनाइएको छ । यहाँ पनि पोखरेलले सबैभन्दा बढी कलम चलाएको विधा निबन्धका आधारमा उनको लेखन यात्राको चरणगत अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

३.२ चरणविभाजन

३.२.१ अभ्यासिक चरण (सुरुदेखि - वि.सं २०३८ सालसम्म)

३.२.२ प्रथम चरण (वि.सं. २०३९ - २०५२ सालसम्म)

३.२.३ द्वितीय चरण (वि.सं. २०५२ - २०५६ सालसम्म)

३.२.४ तृतीय चरण (वि.सं. २०५६ - हालसम्म)

३.२.१ अभ्यासिक चरण (सुरुदेखि - वि.सं २०३८ सालसम्म)

संस्कृत वातावरणयुक्त परिवारमा हुर्केका पोखरेल संस्कृत (रामायण, महाभारत आदिका) कथा, कहानी तथा कविता सुन्दै पढ्दै आएको त्यसैको प्रभावमा साहित्यतर्फ आकर्षित भएको बुझ्न सकिन्छ । विद्यालयस्तरका पाठ्यक्रमभित्र भएका धेरैजसो कविता कण्ठ पारेको बताउने पोखरेल साहित्यमा लाग्नुमा घरायसी वातावरण, गुरु टीकाप्रसाद वस्ती तथा आफ्नै मित्र यमनाथ अधिकारीलाई प्रेरणाका रूपमा लिन्छन् (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्तामा आधारित) । विज्ञानमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह बीचैमा छाड्नुपर्दाको पीडामा आफ्नै दाजुप्रति व्यङ्ग्य गरी 'म दाजु हुँ' शीर्षकको कविता लेखन तथा 'डायरी' कथा लेखेर गुरु टीकाप्रसाद वस्तीलाई देखाउँदा निबन्ध भएको टिप्पणीले पोखरेल साहित्यतर्फ बढी आकर्षित भएको बुझिन्छ ।

वि.सं. २०२४ सालमा धरानबाट प्रकाशित **कोशी** साप्ताहिक अखबारमा 'बहिरो परिवार' शीर्षकको हँस्यौली प्रकाशन गरी औपचारिक साहित्ययात्राको प्रारम्भ गरेका पोखरेलको लेखनगत यात्राको वर्गीकरण गर्दा सुरुदेखि २०३८ सालसम्म (निबन्धका आधारमा) आभ्यासिक चरण मान्न सकिन्छ । वि.सं. २०२६ सालमा 'हाम्रो संस्कृति खोई?' निबन्ध धरानबाट प्रकाशित **छाँया** पत्रिकामा प्रकाशन गरेर निबन्धयात्रा प्रारम्भ गरेका थिए भने यसै सालमा 'पुलुक लालित्यमा' शीर्षकको समालोचना **पीपल** (४७-४९) पत्रिकामा प्रकाशन गरी समालोचना लेखन/प्रकाशनको प्रारम्भ पनि गरेको देखिन्छ । त्यसै गरी २०२८ सालको **मधुपर्क** (५,३:५१) मा 'नेपाली प्राकृतिक भाषा हो' शीर्षकमा भाषासम्बन्धी लेख प्रकाशन गरी भाषिक लेखनलाई औपचारिकता दिएको देखिन्छ ।

यस चरणमा पोखरेलका निबन्धमा हाम्रो संस्कृति खोई? (२०२६) 'प्रगतिवाद' (२०२०), 'वैदिक साहित्यमा राज्याभिषेकको महत्व' (२०३१), 'विहे' (२०३१), 'कर्मचारीतन्त्र' (२०३३), 'पौराणिक विरोधाभाष' (२०३३), 'पढ्ने तरिका' (?) 'हाम्रो राष्ट्रियता' (२०३४), 'नेपालका बालक' (२०३६), 'प्राविधिक भाषा र शिक्षण' (२०३६) र 'चैते दसैँका प्रतीकात्मक सङ्केतहरू' (२०३८) गरी जम्मा एघारओटा निबन्धहरू प्रकाशित देखिन्छन् ।

विशेष गरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र भैरव अर्यालबाट अभिप्रेरित भएर लेखिएको पहिलो र मौलिक निबन्ध 'हाम्रो संस्कृति खोई?' बाट निबन्ध यात्रा सुरु गरेका पोखरेलको यस निबन्धमा नेपालमा भित्रिएको परसंस्कृतिप्रति वितृष्णा र नेपालीमा हराउँदै गएको मौलिक संस्कृतिप्रतिको चिन्ता भेटिन्छ । यस चरणका धेरैजसो निबन्धहरू लेखकसँग पनि नभएको स्वयं बताउँछन् । लेखकसँगको अनौपचारिक कुराकानीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार

‘प्रगतिवाद’ निबन्धमा वैज्ञानिक विचारलाई अङ्गिकार गर्नु नै प्रगतिवाद हो भन्ने दृष्टिकोण रहेको बुझिन्छ । ‘वैदिक साहित्यमा राज्याभिषेकको महत्व’ मा ऋग्वेदको राज्याभिषेक सूक्तलाई आधार बनाई तथ्यपरक विश्लेषण गरिएको, ‘विहे’ निबन्धमा नेपाली संस्कृतिभित्र मौलाउँदै गएको विकृत पक्ष, ‘कर्मचारीतन्त्र’ मा राष्ट्रका सेवक कर्मचारीले आफैलाई मालिक ठान्ने गलत प्रवृत्ति तथा ‘पौराणिक विरोधाभास’ भित्र हाम्रा धर्मशास्त्रहरूमा रहेका कतिपय घटनाहरू एक आपसमा विरोध हुने वा बाझिने सन्दर्भहरूलाई दृष्टान्तका रूपमा प्रस्तुत गरेको कुरा गर्दछन् भने अन्य निबन्धको (यस चरणका) विषयवस्तु, उद्देश्य तथा शैली आफैले विर्सको लेखक स्वीकार्दछन् ।

समग्रमा यस चरणका निबन्धहरू वस्तुपरक र आत्मपरक दुवै शैलीको मिश्रणमा रचिएको बुझिन्छ । यी निबन्धहरू विधागत परिपक्वता, लेखनशैली वा सीपमा परिष्कार प्राप्त गर्न गरिएका प्रयत्न देखिन्छन् किनकि यी निबन्धहरू पोखरेलले स्नातक तथा स्नातकोत्तर अध्ययनका क्रममै लेखेका भेटिन्छन् ।

समालोचनातर्फ हेर्दा पोखरेल वि.सं. २०२६ सालको **पीपल** (४७-४९) पत्रिकामा ‘पुलुक्क लालित्यमा’ शीर्षकको लेख प्रकाशनबाट यस क्षेत्रमा औपचारिक रूपमा देखा पर्दछन् । सुरुमा साहित्यदर्पण, गुरु टीकाप्रसाद तथा वासुदेव त्रिपाठीबाट प्रभावित भई समालोचना क्षेत्रमा आकर्षण बढेको बताउने पोखरेलको समालोचनाको प्रारम्भ पनि प्रभावपरक भेटिन्छ । वि.सं. २०२६ - २०४४/०४५ सालसम्मका समालोचनाहरू प्रभावपरक नै भएको लेखक बताउँछन् । यस चरणमा प्रकाशित उनका समालोचनाहरू निम्नानुसार छन् :

- २०२६ ‘पुलुक्क लालित्यमा’, **पीपल**, ४७-४९
- २०२९क ‘समजी भक्त भानुभक्तमा’, **झलक** १२-१७
- २०२९ख ‘नेपाली साहित्यमा वैज्ञानिकताको अभाव’, **सपना**, १-३
- २०२९ ‘आदर्श राघवको आदर्श’ **झलक** २९-३३
- २०३३क ‘स्वर्ग र देवतामा समको दार्शनिकता’ **नेपाल** ३५-३७
- २०३३ख ‘नेपाली कथा सङ्ग्रहका कथाहरू’ **फेवा** २: ६-९
- २०३३ग ‘भूपिका कविताको चियो’, **फेवा** ३
- २०३३घ ‘सेतो बाघको सिकार’, **फेवा** ३-४: २-८
- २०३३ङ ‘आगतलाई निचोर्दा’ **फेवा**, ५
- २०३४ ‘शाकुन्तल महाकाव्यका प्राप्तिहरू’ **मैत्री**, १५-१८

२०३५क 'मोतीराम कवि र नाटक', **मोती** (मोतीराम विशेषङ्क) १:४१-५४

२०३५ख 'कविताबारे मेरो धारणा', **नेपाल**, २२-२५

२०३६ 'नेपाली कवितामा बिम्बवाद' **ओइरो**, २: ५३-५८

२०३७ 'मोदी आइन' मा कोइरालाको बौद्धिकता', **नेपाल**

२०३८ (?) 'परिवार नियोजनमा शैक्षिक क्षेत्रको भूमिका', **नियोजन** १, १:९-१५ ।

त्यसै गरी वि.सं. २०२८ सालदेखि भाषिक लेखनमा लागेका पोखरेलका यस चरणमा प्रकाशित भाषिक रचनाहरू निम्नानुसार देखिन्छन् :

(?) 'संस्कृत शब्द चिन्ने तरिका', **विजयध्वनि**

२०२८ 'नेपाली प्राकृतिक भाषा हो', **मधुपर्क** ५,३:५१

(?) 'विज्ञानका विविध क्षेत्रमा प्रयुक्त नेपाली भाषाको रूपात्मक वैशिष्ट्य', **पाठ्यक्रम विकास** ५:३७-४५, २३७)

२०३९ 'नेपाली भाषामा बलाघात र सुरलहर', **पच्चीस वर्षका भाषा** काठमाडौँ: ने.रा.प्र.प्र.

यस चरणमा उनका वि.सं. २०३७ सम्मका भाषिक रचनाहरू केही आभ्यासिक देखिन्छन् भने २०३७ पछिका चाहिँ परिष्कृत देखिन्छन् ।

यसरी पोखरेलको आभ्यासिक चरणलाई हेर्दा उनको निबन्ध, भाषा, समालोचना लेखन विधागत परिपक्वता, लेखनगत शैली तथा सीपमा परिष्कार र परिमार्जनका लागि गरिएका प्रयत्न देखिन्छन् ।

३.२.२ प्रथम चरण (वि.सं. २०३९-वि.सं. २०५२ सम्म)

वि.सं. २०३९ सालमा **गरिमा** (१४:१०१-१०६) पत्रिकामा आत्मपरक निबन्ध 'मान्छे' प्रकाशित भएपछि माधवप्रसाद पोखरेलको निबन्धयात्राको प्रथम चरण आरम्भ भएको देखिन्छ । यो चरण वि.सं. २०३९- २०५२ सम्म मानिएकाले यही समयभित्र लेखिएका २७ ओटा निबन्धहरू यस चरणमा समेटिएका छन्, जुन **मेरो मान्छे** २०५४ निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्कलित र प्रकाशित छन् । यी निबन्धहरू वि.सं. २०३९ देखि २०५२ सालसम्म विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर रूपमा प्रकाशित भएका छन् ।

यस चरणका पोखरेलका निबन्ध निजात्मक र विषयवस्तुगत विविधताले भरिएका छन् । यी निबन्धमा सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, साँस्कृतिक तथा शैक्षिक क्षेत्रमा देखा परेका विकृति र विसङ्गतिहरूलाई सूक्ष्मरूपले केलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा आलोचनात्मक

यथार्थको प्रस्तुति पाइन्छ । यस चरणका निबन्धहरूमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय विविध विषयसँगै मानवका कपटपूर्ण चरित्रमाथि व्यङ्ग्य गरिएको भेटिन्छ । यो चरणमा निबन्धगत परिपक्वता र वैचारिक उचाइ भेट्न सकिन्छ ।

यस समयमा पोखरेलका लगभग चार दर्जन बढी नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषिक लेखरचनाहरू प्रकाशित देखिन्छन् । निबन्धलाई वर्गीकरणको आधार बनाइएकाले त्यसै अनुरूप भाषामा हेर्दा वि.सं. २०४९ सालमा 'नेपाली भाषामा बलाघात र सुरलहर शीर्षकको लेख पाठ्यक्रम विकास'मा प्रकाशन भएदेखि सुरु देखिन्छ । यस चरणमा भाषातर्फ पोखरेलको लेखन तीव्र देखिन्छ ।

समालोचनातर्फ हेर्दा यस चरणमा पोखरेलले प्रभाव परक समालोचनाबाट माथि उठी वस्तुपरक समालोचना शैली अँगालेको पाइन्छ । २०४५को जुही (२४: २७-३४) मा प्रकाशित 'शाकुन्तल' को पहिलो श्लोक: शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण' पोखरेलको पहिलो वस्तुपरक समालोचना हो । यस समयमा पोखरेलका डेढ दर्जनभन्दा बढी समालोचनात्मक लेख विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित देखिन्छन् ।

३.२.२ द्वितीय चरण (वि.सं. २०५२ -२०५६सम्म)

माधवप्रसाद पोखरेलको निबन्धयात्राको द्वितीय चरण वि.सं २०५२ देखि २०५६ सालसम्म विस्तार भएको देखिन्छ । यस चरणमा पोखरेल पहिलो चरणमा भन्दा गम्भीर भएर देखा परेका छन् । यहाँ आइपुग्दा उनको निबन्धकारिता अभै सबल, सशक्त र परिष्कृत भएको देखिन्छ । यस चरणमा उनका विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका ३४ ओटा निबन्धहरू नागदहको थिति (२०५९) निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्कलित देखिन्छन् र यो सङ्ग्रह पनि साभ्ना प्रकाशनबाट प्रकाशित देखिन्छ । समयावधिका दृष्टिले यो चरण चार वर्षको देखिए पनि सिर्जनाका दृष्टिले भाँगिएको देखिन्छ ।

यस चरणका पोखरेलका निबन्धहरूमा पनि आत्मपरकता र विषयवस्तुगत विविधता पाइन्छ । खास गरी मानिसमा मौलाउँदै गएका खराब प्रवृत्तिहरू र अव्यावहारिकता, अमानवीयता, दुष्ट्याइँ आदिको पर्दाफास गरी समाजलाई नैतिकता र आदर्शतिर डोर्‍याउन उद्दत यी निबन्धहरू आलोचनात्मक यथार्थभिन्न व्यङ्ग्य मिश्रित देखिन्छन् ।

समालोचनातर्फ हेर्ने हो भने यस समयमा पोखरेलका 'मास्टर मित्रसेन र बुद्धवाणी', 'महाकाव्य सिद्धान्त र विकासक्रम' र 'समालोचनाको फाँट र विरोधाभासपूर्ण परिस्थिति' गरी तीन ओटा लेख प्रकाशित देखिन्छन् । समालोचना प्रवृत्तिगत हिसावले अघिल्लो चरणभन्दा

भिन्न देखिदैँन तापनि समयका हिसावले मात्र यस चरणमा राखिएको हो । यसपछि पोखरेलको समालोचना लेखन ओभेलमा परेको देखिन्छ ।

यस समयमा भाषाका क्षेत्रमा पोखरेलका दुई व्याकरणिक कृतिहरूका साथै ध्वनिसम्बन्धी अवधारणाहरू पनि विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित देखिन्छन् ।

३.२.४ तृतीय चरण (वि.सं. २०५६ देखि हालसम्म)

निबन्धकार पोखरेलको निबन्धयात्राको तृतीय चरण वि.सं. २०५६ देखि हालसम्म फैलिएको पाइन्छ । यस चरणमा वि.सं. २०५६ सालपछि २०६२ सालसम्म विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित फुटकर निबन्धहरूलाई सङ्कलन गरी **गार्गीको गाँठो** (२०६२) निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । यसमा जम्मा ३९ ओटा निबन्धहरू सङ्गृहीत छन् । यसका अलावा अन्य फुटकर निबन्धहरू पनि यस चरणमा पर्दछन् । ‘कैकेयी: अयोध्याकाण्डकी दोषी’ यहाँ समावेश भए पनि यो लेख निबन्ध नभई समालोचना देखिन्छ ।

यस चरणका पोखरेलका निबन्धहरू वैचारिक रूपमा गहन, सशक्त र सापेक्षताका आधारमा सत्यको खोजीमा केन्द्रित देखिन्छन् । सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, शैक्षिक विकृतिलाई चिरफार गर्न बिम्ब, प्रतीक र पौराणिक सन्दर्भको प्रयोगले निबन्ध बौद्धिक र ध्वनात्मक देखिन्छन् ।

३.३ निष्कर्ष

वि.सं. २०२४ सालदेखि साहित्यमा लागेका पोखरेलको निबन्ध यात्रा २०३८ सालसम्म आभ्यासिक देखिन्छ । यसलाई वस्तुपरक र आत्मपरकको मिश्रण अनि परिपक्व निबन्धकारिताका निमित्त गरिएको प्रयत्न देखिन्छ । प्रथम चरण **मेरो मान्छे** २०५४ मा उनी परिपक्व र हँसिलो रूपमा देखा पर्दछन् । यस समयका निबन्धमा समाजमा विभिन्न किसिमकले टेढिएका पात्र तथा विसङ्गत पक्षको चिरफार गर्दछन् । दोस्रो चरण **नागदहको थिति** २०५९ मा निबन्धकार गम्भीर भई नेपाली समाजका विसङ्गत सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक, प्रशासनिक पक्षहरूप्रति व्यङ्ग्यात्मक प्रहारका साथ प्रस्तुत भएका छन् । त्यस्तै तृतीय चरण **गार्गीको गाँठो** २०६२ मा वैचारिक उचाइ र सशक्तताका साथ सत्यलाई सापेक्षतामा तुलना गर्दै सामाजिक, शैक्षिक, प्रशासनिक आदि क्षेत्रका गलत पक्षको चिरफार गरी निकासको बाटो खोज्ने प्रयत्नका साथ देखा परेको पाइन्छ ।

समालोचनाका क्षेत्रमा २०५६ सालपछि पोखरेलका लेखरचनाहरू प्रकाशित भएका देखिदैँनन् भने भाषातर्फ विभिन्न समयमा नेपाली र अङ्ग्रेजी फुटकर लेखरचनाका साथै

ध्वनिविज्ञानसम्बन्धी दुईओटा कृति प्रकाशित देखिन्छन् । यी वाहेक पोखरेलले विभिन्न समयमा नेपालका विभिन्न भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान तथा वर्ण र लिपि निर्धारण तथा ध्वनिवैज्ञानिक सर्वेक्षण गरेको पाइन्छ । राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय भाषिक गोष्ठीहरूमा सहभागी भई विभिन्न समयमा भाषिक, व्याकरणिक विषयक कार्यपत्रहरूसमेत प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

यसरी सारमा हेर्ने हो भने २०२४ सालदेखि साहित्यमा लागेका पोखरेलको साहित्यिक, भाषिक लेखन उर्वर देखिन्छ । भुक्ति-एर निबन्धकार बन्नु पुगेका पोखरेलको लेखन समालोचनाभन्दा भाषा र भाषाभन्दा निबन्धमा मौलाएको देखिन्छ । त्यसका अलवा सम्पादन, भूमिका लेखन, अनुवादमा पनि उनको कलम चलेको देखिन्छ । यिनै आधारहरूमा पोखरेललाई बहुआयामिक व्यक्तित्व मान्न सकिन्छ ।

चरणगत विभाजनका आधारमा हेर्दा पोखरेल प्रथम चरणमा भाषा, निबन्ध समालोचनामा उस्तै उस्तै देखिन्छन् भने द्वितीय, तृतीय चरणमा निबन्ध र भाषाका क्षेत्रमा बढी देखिन्छन् । यस समयमा समालोचनामा ओभेल परेका छन् तापनि समालोचनामा उनको योगदान महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

अध्याय चार

माधवप्रसाद पोखरेलका निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन

४.१ पृष्ठभूमि

साहित्यको सबैभन्दा स्वतन्त्र बन्धनहीन भने पनि कसिएको विधा निबन्ध मानिन्छ । यो विधा साहित्यमा निकै उर्वर देखिन्छ । 'नि' उपसर्गपूर्वक बन्ध धातुबाट 'घञ्' प्रत्यय भएर व्युत्पन्न भएको निबन्ध शब्द संस्कृतबाट तत्सम शब्दका रूपमा नेपालीमा आएको देखिन्छ । शाब्दिक अर्थ पुरै बन्धन वा कसिएको रूप बोकेको निबन्ध साहित्यिक विधामा भने अंग्रेजीको एस्से शब्दको पर्यायवाची भएर आएको देखिन्छ । 'नेपाली बृहत् शब्दकोश'मा कुनै विषयलाई लिएर कल्पनात्मक वा वस्तुगत पाराले गद्यमा लेखिएको छोटो साहित्यिक रचनाका रूपमा निबन्धलाई परिभाषित गरेको देखिन्छ (नेपाली बृहत् शब्दकोष, पृ. ६८९) । निबन्धलाई यसको विकासक्रम सँगसँगै विभिन्न समयमा विभिन्न विद्वान्हरूले परिभाषित पनि गर्दै आएको देखिन्छ । धेरै विद्वान्हरूले निबन्धलाई परिभाषित गरेका छन् तापनि यहाँ केही विद्वानको परिभाषाबाट निबन्धलाई चिनाउने कोसिस गरिएको छ । पश्चिमेली तथा फ्रान्सेली विद्वान् मोन्तेन, जो निबन्धका प्रयोगकर्ता पनि हुन्, ले निबन्धलाई विचार, उद्धरण र कथाहरूको सम्मिश्रण तथा एक प्रकारको आत्मप्रकाशनको प्रयत्नका रूपमा लिएका छन् (शर्मा, २०६०: १२) भने अङ्ग्रेजी साहित्यका पहिला निबन्धकार फ्रान्सिस बेकन, जो विषय केन्द्रित, परात्मक र पाण्डित्यपूर्ण निबन्धका पक्षपाती हुन्, ले निबन्धलाई 'छरिएको चिन्तन' भनेका छन् (शर्मा, २०६०: १३) । त्यस्तै नेपाली साहित्यतर्फ हेर्दा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले निबन्ध टेबुल गफ हो, चस्मादार अध्यापकको व्याख्यान होइन, न त वमनवेदान्त । यसमा ठर्रोपन हुँदैन, यो लच्छिन्छ र घनिष्ठतातिर ओर्लिन्छ भनेर निबन्धलाई चिनाएका छन् (शर्मा, २०६०: १५) ।

निबन्ध अध्ययनका विभिन्न पद्धति र तरिकाहरू विकसित भएका छन् । आत्मप्रकाशन तथा व्यक्तित्व अनुरूप निबन्धमा शैलीगत भिन्नता पनि हुने हुनाले यसको अध्ययन पनि भिन्नभिन्न कोणबाट हुन सक्छ । निबन्धलाई वस्तु, शैली, उद्देश्यका आधारमा अध्ययन गर्ने गरिन्छ किनकि यिनीहरू निबन्धका अनिवार्य तत्त्व मानिन्छन् । त्यसका अलावा विषय, विषयसँग सम्बन्धित वस्तु तथ्य वा अनुभूति तथा संगठन वा क्रमवद्ध प्रस्तुति आदिका आधारमा पनि निबन्धलाई हेर्ने गरिन्छ, तापनि यस शोधपत्रमा निबन्ध अध्ययनका सैद्धान्तिक

आधार वस्तु, शैली र विचार वा उद्देश्यलाई लिइएको छ र त्यसै आधारमा पोखरेलका निबन्ध सङ्ग्रहको अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

४.२ 'मेरो मान्छे' (२०५४) निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन

४.२.१ भूमिका

'मेरो मान्छे' (२०५४) पोखरेलको साभ्ना प्रकाशनबाट प्रकाशित प्रथम निबन्धसङ्ग्रह हो, जसमा वि.सं. २०३९ देखि वि.सं. २०५२ सम्म विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित २७ औं निबन्धहरू सङ्गृहीत छन् । आत्मपरक शैलीमा लेखिएको यस सङ्ग्रहमा निबन्धकार अलि हँसिलो पाराले प्रस्तुत हुँदै समाजमा विभिन्न किसिमले अनुशासनबाट टेढिएका वा पसाङ्गिएका खलनायक पात्र/चरित्रको आलोचनामा केन्द्रित देखिन्छन् । सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रमा व्याप्त विसङ्गत प्रवृत्ति र पक्षलाई केलाउने प्रयासमा देखिन्छन् । यी निबन्धहरूलाई वस्तु, शैली र उद्देश्यका आधारमा यहाँ अध्ययन गरिएको छ ।

४.२.२ विषयवस्तुका आधारमा 'मेरो मान्छे' (२०५४) निबन्धसङ्ग्रह

निबन्धमा अभिव्यक्त गर्ने वैयक्तिक अनुभूति वा चिन्तनको आधार बनेको विषयवस्तु हो किनकि सून्यमा निबन्धको कल्पना गर्न सकिँदैन (शर्मा २०६०: १५) । हास्यव्यङ्ग्यको व्यक्तिनिष्ठ आत्मपरक निबन्धसङ्ग्रह **मेरो मान्छे**मा समसामयिक सामाजिक विषयवस्तुलाई जीवनको चरित्र, सङ्कट र कृत्रिम आदर्शसँग जोडेर निबन्धकारले आफ्नो अनुभूति प्रस्तुत गरेका छन् । व्यङ्ग्यलाई निजात्मकता दिएर सत्यलाई नजिकबाट चियाएका छन् । वर्णन विवरणमा पनि भावनामूलक शैली दिने निबन्धकारले वर्तमान परिस्थितिलाई अभिव्यक्त गर्न समसामयिक विषयवस्तु लिएका छन् । मानवीय जीवनका विविध समस्याहरूलाई यथार्थको दशीमा हाली व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै सत्य केलाउने प्रयत्न गरिएको यस सङ्ग्रहमा विषयगत विविधता भेटिन्छ । विषयवस्तुका आधारमा पोखरेलका निबन्धहरू शिक्षा, संस्कृति, उपदेश, अस्तित्व, राजनीति, व्यापारव्यवसाय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ आदि विषयमा लेखिएका देखिन्छन् ।

४.२.२.१ शिक्षाविषयक निबन्धहरू

यस सङ्ग्रहमा 'देवलाल सरलाई गुरुपूर्णिमाको नमस्कार,' 'बूढो विद्यार्थी,' 'मेरो विद्यार्थी,' 'छोराछोरी पढ्न मान्दैनन्,' 'मेरो वामन अवतार' जस्ता निबन्धहरू शिक्षा विषयक देखिन्छन् ।

‘देवलाल सरलाई गुरुपूर्णिमाको नमस्कार’ शिक्षा र शिक्षकबीचको सम्बन्ध र दृष्टिकोणसँग सम्बन्धित निबन्ध हो, जहाँ देवलाल सर एक प्रतिनिधि पात्रका रूपमा उभिएका छन् । आफ्नो अध्यापनका क्रममा निस्वार्थ सेवा गर्ने शिक्षकहरू आफ्ना क्रियाकलापबाट देवलाल सरभैँ दन्त्यकथाका पात्र बन्न पुगे पनि शैक्षिक नेतृत्वदायी भूमिकामा उनीहरूको महत्वपूर्ण र उच्च स्थान रहेको हुन्छ । सम्पूर्ण जीवन राज्यकै लागि अर्पण गर्ने उनीहरू राज्यबाटै उपेक्षित भएको यथार्थलाई विसयवस्तुका रूपमा उठाएको देखिन्छ । (पोखरेल, २१०५४: १६) ।

‘बूढो विद्यार्थी’ र ‘मेरो विद्यार्थी’ निबन्धमा आफ्नै पिताजी लगायत अन्य विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण गर्दा प्राप्त अनुभूतिलाई संस्मरणात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्दै विद्यार्थीका सबल दुर्बल पक्षलाई विषयवस्तुका रूपमा उठाएको देखिन्छ । इच्छाशक्ति भए ज्ञानआर्जनका निमित्त उमेर बाधक नबन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् । ‘छोराछोरी पढ्न मान्दैनन्’ भन्ने निबन्धमा देशकाल र परिवेशानुरूप व्यावहारिक शिक्षा र अनुकूल वातावरणको अभाव तथा मेहनत गरी पढ्ने विद्यार्थीभन्दा अन्य कुराहरूमा बरालिने अनुशासनहीनहरू नै नेतृत्वमा पुग्ने जस्तो गलत प्रवृत्तिका कारण छोराछोरीको पढाईप्रति चासो घटेको कुरालाई विषयवस्तुका रूपमा उठाएको देखिन्छ ।

‘मेरो वामन अवतार’ र ‘गुरुपरम्परा’, निबन्ध पोखरेलले विद्यावारिधि गर्दाको अनुभवलाई समेटेर लेखिएका निबन्ध हुन्, जसमा आफूले विद्यावारिधि गरेको ज्ञानको सागर जस्तै डेक्कन कलेजको सम्पन्न पुस्तकालय र त्यहाँको गुरुपरम्परालाई विषय बनाएको देखिन्छ । गुरुहरूका अगाडि आफ्नो विद्वत्ताको उचाइको बाउन्नेपनसँगै विष्णुजस्तै शक्तिशाली बनेको अनुभवको अभिव्यक्ति यहाँ पाइन्छ । गुरुपरम्पर र अनुसन्धान प्रविधिको प्रसङ्ग जोड्दै शिष्य गुरुभन्दा धारिलो मात्र नभई गुरुले पत्ता लगाएको कुराको सीमा निर्धारण गरी नयाँ कुराको खोजी गर्न सक्षम हुनुपर्छ भन्ने शैक्षिक विषय यसमा भेटिन्छ (पोखरेल २०५४:१३०) ।

४.२.२.२ संस्कृतिविषयक निबन्धहरू

‘भीनसको मूर्ति’, ‘शुभकामना’, ‘बहिनी भने पनि हुन्छ, स्वास्नी भने पनि हुन्छ’ जस्ता निबन्धहरू संस्कृतिविषयक देखिन्छन् । यी निबन्धमा समाजमा विद्यमान रीतिस्थिति, चालचलन र संस्कृतिको गहिराइसम्म पुगी यहाँ देखिएका विसङ्गत पक्षहरूको उजागर गर्दै सांस्कृतिक विविधताको जानकारी दिने काम गरिएको छ ।

नारी अस्मिता र सौन्दर्य विषयक 'भीनसको मूर्ति' निबन्धमा हाम्रो समाज नारीहरूप्रति संवेदनशील हुन नसक्दा नारीहरू हात नभएको अर्धनग्न भीनसको मूर्तिसरह नग्न र अपमानित भएर जीवन जिउन बाध्य भएको यथार्थ विषयका रूपमा आएको देखिन्छ । उक्त कुरा फागुपूर्णिमाजस्ता सांस्कृतिक पर्व आदिमा पनि नारीहरू पुरुषहरूको मनोरञ्जनका विषय बन्ने गलत संस्कारको प्रसङ्गलाई जोडेर देखाइएका छन् साथै यस्तो संस्कारको तीव्र आलोचना पनि यहाँ भेटिन्छ ।

'शुभकामना' निबन्धमा शुभकामना दिने संस्कार पनि आजको समाजको ठोडी संस्कार बनेको छ । यसैका आडमा फाइदा लुट्ने प्रवृत्तिको आलोचना गर्दै स्वार्थका निम्ति नभई निस्वार्थ र पवित्र भावनाले शुभकामनाको अर्थलाई बुझ्नु र प्रयोग गर्नु पर्ने कुरा विषयवस्तुका रूपमा आएको देखिन्छ (पोखरेल, २०५४: ९०) भने 'बहिनी भने पनि हुन्छ: स्वास्ती भने पनि हुन्छ' निबन्धमा पूर्वीय र पाश्चात्य जगत्का फरक फरक संस्कृतिका कारण एउटा संस्कारभित्रको सम्बन्ध अर्को संस्कारमा अमिल्दो हुने कुरा क्रिस्ट र कीथ जस्ता आफ्ना मित्र (पात्र) को प्रसङ्ग जोड्दै विषयका रूपमा उठाएको देखिन्छ । मौलिक संस्कृतिको संरक्षण गर्नुपर्ने कुरामा निबन्धकारको विशेष जोड देखिन्छ ।

४.२.२.३ राजनैतिक निबन्धहरू

यस सङ्ग्रहका 'वरुणको रगत', 'बुधसिंह र दर्शनसिंहको चुनावी भाषण', 'बेग्लै खालको मान्छे', 'लेख लेख्न नसक्ने अवस्था', 'सीट छोड्ने बानी' जस्ता निबन्धहरू राजनीतिक विषयसँग सम्बन्धित देखिन्छन् ।

'वरुणको रगत' निबन्धमा मिथकीय सन्दर्भ (वरुण/युरेनसको कथा) लाई जोड्दै मानवविकास प्रक्रियामा हरेक युगमा शासक सत्ता प्राप्तिमा लागि प्रजातान्त्रिक देखिए पनि सत्ता प्राप्तिपछि निरङ्कुश र दानवीय हुने राजनैतिक चरित्रलाई नेपालको सन्दर्भसँग जोडेर विषयवस्तु बनाएको देखिन्छ (पोखरेल, २०५४: ३५-३७) भने 'बुधसिंह र दर्शनसिंहको चुनावी भाषण' मा छलकपट र भुक्क्याउने खुबी भए योग्यता नभए पनि नेता बन्न सकिने गलत राजनीतिक संस्कार विषय बनेको देखिन्छ (पोखरेल, २०५४: ८३) ।

'लेख लेख्न नसक्ने अवस्था' निबन्धमा राजनैतिक अस्थिरता र तरलताका कारण सिर्जना पनि विषयविहीन हुन पुग्छ । सम्पूर्ण रूपमा राजनैतिक स्वार्थबाट माथि उठेर साहित्यिक सिर्जना स्थायी प्रभाव, सार्वभौमसूत्र र मान्छेका शास्वत मूल्यका लागि लेखिने हुनाले राजनैतिक अस्थिरतामा गाह्रो पर्ने कुरालाई आफ्नै अनुभवका आधारमा विषयवस्तु

बनाएको देखिन्छ (पोखरेल, २०५४:१०४) । 'बेग्लै खालको मान्छे' निबन्धमा शक्ति र सत्ताको आडमा मान्छे सधैं अरुभन्दा भिन्न देखिने प्रयत्नस्वरूप आफ्नो शक्तिको घमण्ड देखाउने प्रवृत्तिलाई २०४६ को परिवर्तनपछि नेपाली राजनीतिमा देखा परेको यथार्थसँग जोडेर विषयवस्तुका रूपमा उठाएको देखिन्छ ।

'सीट छोड्ने बानी' निबन्धमा आफ्नो अनुभवको प्रसङ्ग जोड्दै विक्रमादित्यको सिंहासनजस्तै नेतादेखि जनतासम्म सीट सबैका लागि प्यारो हुने कुरा उठाएका छन् । जो सुविधा सम्पन्न छ र अरुलाई नोक्सान पुऱ्याउन सक्छ ऊ नै ठूलो ठहरिने गलत प्रवृत्ति र संस्कार नेपाली समाजमा रहेको कुरालाई विषय बनाएका छन् । आकर्षक सुविधा र दण्ड दिने शक्तिले भरिपूर्ण नेपाली धेरै ठूलो मान्छे बन्ने नेपाली गलत संस्कारमाथि व्यङ्ग्य गरेका छन् (पोखरेल २०५४:१६८) ।

४.२.२.४ उपदेशात्मक निबन्धहरू

'गुराँस र साकुराको इकेबाना', 'सीट छोड्ने बानी', 'लालबुभक्कड' तथा 'एकै छिनमा गर्छु' जस्ता निबन्धहरू उपदेशात्मक देखिन्छन् । यी निबन्धमा पोखरेल मानवीय दुष्प्रवृत्तिको निराकरण र सभ्य समाज निर्माणको प्रयासमा देखिन्छन् ।

'गुराँस र साकुराको इकेबाना' निबन्धमा पोखरेलले जापानी राष्ट्रिय फूल पैयूजस्तै नेपाली राष्ट्रिय फूल लालीगुराँसले महत्त्व पाउन नसकेको र आफ्नो संस्कृति छाडेर सभ्य हुन खोज्ने नेपालीहरूले आफ्नो संस्कृति पालन गरेरै सभ्य भएका जापानीहरूको बानी व्यवहार सिक्न सके नेपाल पनि जापान जस्तै सभ्य र उन्नत बन्न सक्ने राष्ट्रियताको भावलाई विषय बनाएका छन् (पोखरेल, २०५४:२१) ।

'सीट छोड्ने बानी' मा आफ्नो कर्तव्य पालना गर्न नसक्नेहरूले नै अरुलाई अर्ती उपदेश दिने गलत नेपाली प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गर्दै मानिस सद्गुणी, सहयोगी र कर्तव्यबोध गर्न सक्ने हुनु नै मानव हुनको परिचय हो; मानवसम्पत्ति चरित्रको संरक्षण पनि हो भन्ने अर्ती पाइन्छ । 'लालबुभक्कड' मा हास्यव्यङ्ग्यको माध्यमबाट जसले आफ्नो अर्थ वा व्याख्या जसरी भए पनि लगाएर श्रोताको तात्कालिक खुल्दुली शान्त गर्न सक्छ त्यही नै लालबुभक्कड हो भन्ने ठहर लेखकको देखिन्छ । ग्यालिलियोको सिद्धान्त अनुशरण नगरी आफ्ना अगाडि आएका समस्याको व्याख्या गर्ने मूर्खहरूलाई सम्झाउँदै वैज्ञानिकतामा विश्वास गर्नुपर्छ भन्ने उपदेश पाइन्छ (पोखरेल २०५४:१०५) । त्यसै गरी 'एकै छिनमा गर्छु' निबन्धमा भोलिवादी प्रवृत्तिका भक्त नेपालीको बानीप्रति व्यङ्ग्य गर्दै आजलाई माया गरी

आलस्य होइन जाँगरले मान्छेले आफ्नो व्यक्तित्व उकास्न सकिन्छ भन्ने कुरा उठाएका छन् (पोखरेल, २०५४: १७६) ।

४.२.१.५ अस्तित्वविषयक निबन्धहरू

‘मेरो मान्छे,’ ‘चक्रवर्ती बुद्ध,’ ‘हिरो बन्ने रहर,’ ‘शुभकामना,’ ‘मेरो आदर्श,’ ‘ऐना हेरेर खलनायकको खोजी,’ ‘मिठो बिख,’ ‘साँच्चै,’ ‘मान्छे’ जस्ता निबन्धहरू अस्तित्ववादी चिन्तनमा आधारित देखिन्छन् ।

‘मेरो मान्छे’ निबन्ध सङ्ग्रहकै प्रतिनिधि अर्थात् शीर्षकीय निबन्ध हो । यसमा पोखरेलले आफ्नो निबन्ध लेखनको उद्देश्य, विषयवस्तु तथा पात्रहरूको सूचना दिँदै समाजमा विभिन्न किसिमले अनुशासनबाट टेढिएका, पसाङ्गिएका विप्ल्याँटा अर्थात् खलनायक चरित्रहरूलाई अनुशासन र सङ्कल्पको बाटोमा हिँडाउन चाहन्छन् ।

सापेक्षतावादको सिद्धान्तमा वैज्ञानिक सत्य पनि ध्रुवसत्य नहुने विचार प्रस्तुत गर्दै दार्शनिक सत्यभन्दा काव्यात्मक सत्यलाई जेठो मान्ने पोखरेलले यहाँ तिनै सत्यका काव्यात्मक किनारहरू भत्काउँदै मान्छेको असली परिचय र आफ्नो मान्छेको खोजीलाई विषयवस्तु बनाएका छन् (पोखरेल, २०५४: २)।

‘चक्रवर्ती बुद्ध’मा अहिंसा र असल मार्गका पथप्रदर्शक बुद्धजस्ता चक्रवर्ती (शक्तिशाली) को जन्म नेपालमा भए पनि उनको दर्शन र मार्गलाई नेपालीहरूले पछ्याउन नसक्दा नेपाल भोक, रोग, अभाव र गलत प्रवृत्तिको शिकार बन्न पुगेको कुरा विषयका रूपमा आएको देखिन्छ । सम्राट अशोक, कनिष्क, सङ्घन ग्याम्पो तथा चीन र जापानका बादशाहलाई समेत नतमस्तक पार्ने बुद्धको दर्शन अनुशरण गरेकैले विकसित मुलुकहरूले उन्नति गर्न सकेको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । यात्रा संस्मरणमा आधारित यो निबन्धमा आफ्नै सन्ततिले बुद्धको दर्शन र अनुशासन अँगाल्न नसक्दा नेपाल पछि परेको विचार व्यक्त गरेको देखिन्छ (पोखरेल, २०५४: ३३) ।

‘हिरो बन्ने रहर’ निबन्धमा पोखरेलले आफ्ना बाल्यकालीन चाहना र सपनालाई रोचक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेका छन् । सानैदेखि फिल्महरूमा हुने अलौकिक चमत्कारले प्रभावित पोखरेल जीवनमा अरुभन्दा फरक हुने भन्ने आफ्नी आमाको अर्तीलाई आदर्श मानेर अधि बढ्दा नायकत्वको भाव जन्मेको विचार व्यक्त गरेका छन् । आदर्श व्यक्ति बन्न र प्रशंसा बटुल्न धेरै मेहनत गरे पनि अझै हिरो बन्न नसकेको अनुभूतिलाई विषय बनाएका छन् (पोखरेल, २०५४: ८०) ।

‘मेरो आदर्श’ निबन्धमा पौराणिक आदर्श पात्रको नैतिक आदर्शको अनुकरणबाट आफ्नो आदर्शको निर्माण गरेको विचार यसमा भेटिन्छ । कृष्णले गर्नु पर्ने काम केही नभए पनि कृष्णको अनुकरण गरेर मानिसले आफ्नो आदर्श बनाउने गर्छन् । त्यसैले आफू पनि खोक्रो भएको थाहा हुँदाहुँदै पनि सुकेको रूखका हाँगामा फूलले सुनाखरी फूल भैं आफूले उपदेश र प्रेरणा दिइराख्नु पर्ने कुरालाई निबन्धकारले विषय बनाएका छन् । यो कुरालाई आफ्नै छोराछोरीले पौराणिक आस्था र आदर्श मान्न तयार नभएको प्रसङ्ग जोडेर हेरेका छन् (पोखरेल २०५४:११६) ।

‘ऐना हेरेर खलनायकको खोजी’ मा पोखरेलले परिवार, छरछिमेक, समाज तथा आफैभित्र रहेको खलनायकत्वको खोजी गर्दै नायकत्वभित्र खलनायकत्व खोज्ने प्रयास गरेका छन् । दन किखेतोले आफूलाई कृष्ण र रामजस्तो ठान्नु, भनेर सकेसम्म भेस बदलेर हिँडे पनि परिचितहरूले दूर्योधन र दुःशासनकै रूपमा चिन्न सक्ने कुरालाई विषयवस्तु बनाएका छन् । आफूले सञ्जय दृष्टिले अन्धा धृतराष्ट्र भएर आफूभित्रकै देवासुर युद्ध देखिरहेको तर्क गर्दै मानिसको आफूभित्रकै खलनायकत्वका कारण नायकत्व धरासयी भएको पीडाबोधयुक्त विचार प्रस्तुत गर्दछन् (पोखरेल, २०५४: १३५) ।

‘मीठो बिख’ मा मानिसभित्र रहेका अलछ्छी, लोभी, भूट, छलकपटजस्ता गलत प्रवृत्तिले उसलाई क्षणिक आनन्द मिले पनि उन्नति र प्रगतिका लागि घातक हुने कुरा विषयका रूपमा आएको देखिन्छ । निबन्धकारले मीठो बिख रस लिएर चुस्न लालायित नेपाली अरुको स्वार्थका लागि गरलपान गरिदिने पशुपतिनाथ हुन नसकेको तर्क गर्छन् । विकासप्रेमी विदेशीको जाँगर र उन्नतिबाट प्रभावित भई सुन्दर भविष्यको कल्पना गर्न नसक्ने गलत र अलछ्छी नेपाली प्रवृत्तिप्रति विरोध र व्यङ्ग्य गरेका छन् (पोखरेल, २०५४: ७४) ।

‘साँच्चै’ निबन्धमा सत्यका विभिन्न तह हुने भएकाले एउटा तहको सत्य अर्को तहमा पुग्दा असत्य हुन्छ त्यसैले वैज्ञानिक सत्य पनि अन्तिम सत्य हुन सक्दैन भन्ने कुरालाई विषयवस्तु बनाएको देखिन्छ (पोखरेल २०५४:१५४) भने मानिसका फरक फरक स्वभाव र प्रवृत्तिका कारण एउटै मानिसको स्वभाव पनि भलादमी र ज्यानमारा हुने अर्थात् अवसर पाउने वित्तिकै मानिसका पाशविक प्रवृत्ति देखा पर्ने मानवीय प्राकृतिक स्वभावलाई विषयवस्तु बनाएका छन् (पोखरेल, २०५४: १८४) ।

४.२.२.६ व्यापारव्यवसायविषयक निबन्धहरू

‘ठमेल मेरो एल डोराडो’ व्यापारव्यवसायविषयक निबन्ध देखिन्छ । यसमा नेपालीहरूको मौलिकता भल्किने उद्योगधन्दा र चीजबीजले जसरी ठमेलले व्यावसायिकता प्राप्त गरी संसारकै आकर्षणको केन्द्र बनेको छ, त्यसैगरी नेपाल र नेपालीको गरिबी निर्मूल पार्न सिङ्गो नेपाललाई ठमेल जस्तै नमुनाकेन्द्र बनाउन सके नेपाल र नेपालीको उन्नति सम्भव छ भन्ने राष्ट्रिय भावले भरिपूर्ण विषय देखिन्छ ।

४.२.२.७ अन्तर्राष्ट्रियविषयक निबन्धहरू

‘गुरु परम्परा’, ‘मेरो वामन अवतार’, ‘चक्रवर्ती बुद्ध’, ‘भीनसको मूर्ति’, ‘गुराँस र साकुराको इकेबाना’ जस्ता निबन्धहरू यसमा अन्तर्राष्ट्रिय विषयक देखिन्छन् ।

‘भीनसको मूर्ति’ निबन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय समाजमै महिलामाथि गरिने दुर्व्यवहार, तिरस्कार, अपमान आदिप्रति तीव्र विरोध र आक्रोश व्यक्त भएको पाइन्छ । नारीहरूले स्कूल, क्याम्पस, विश्वविद्यालय जस्ता नैतिकता र आदर्शका पाठ सिकाउने ठाउँहरूमा समेत अनैतिक व्यवहारसँग जुध्नु पर्दा नसकेर घोसेमुन्टो लगाउनुपर्ने वाध्यतालाई पोखरेलले विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् (पोखरेल, २०५४: ६०) ।

यात्रा संस्मरणमा आधारित ‘चक्रवर्ती बुद्ध’ र ‘गुराँस र साकुराको इकेबाना’ जस्ता निबन्ध पोखरेल जापानको कोबे विश्वविद्यालयमा जाँदा त्यहाँको अनुशासन, कलासंस्कृति र जाँगरिलो स्वभावजस्ता विशेषताबाट प्रवृत्तिबाट प्रभावित भई लेखिएका देखिन्छन् । आफ्नै पुर्खा बुद्धको मार्गदर्शनलाई बुझ्न नसक्दा बुद्धकै दर्शनले उन्नतिको शिखरमा पुगेका जापान लगायतका राष्ट्रलेभै नेपालले उन्नति गर्न नसकेको कुरा विषयवस्तुका रूपमा आएको देखिन्छ । नेपाली प्रशासनिक, राजनैतिक, सामाजिक बेथिति, विसङ्गति, आलस्य तथा भुटको खेती (व्यवहार) गर्ने गलत प्रवृत्तिमाथि तिखो व्यङ्ग्य गरेका छन् (पोखरेल, २०५४) ।

‘गुरुपरम्परा’ निबन्धमा खोज, अनुसन्धानको परम्परा र पद्धतिमा पूर्ववर्ती पुस्तालाई उछिनेर नयाँ पुस्ता अगाडि बढ्दा मात्र ज्ञानको विकास हुने र ज्ञानको नयाँ क्षितिज खुल्ने तर्क गर्दै गुरु कुल परम्परा विषय बनेको पाइन्छ (पोखरेल, २०५४: १२६) । ‘मेरो वामन अवतार’ मा भारतको पूणे विश्वविद्यालयका ज्ञानसागरमा आफू एकैचोटि पुङ्के वामन र शक्तिशाली विष्णु बनेको अनुभवलाई मिथकीय प्रसङ्ग जोडेर पोखरेलले विषयवस्तुका रूपमा उठाएका छन् ।

यसरी पोखरेलको 'मेरो मान्छे' (२०५४) निबन्धसङ्ग्रहमा पौराणिक मिथकीय प्रसङ्ग, संस्मरण, विवरण, आख्यानको प्रयोगभित्र बौद्धिकताले भरिएका बहुविषयक निबन्धहरू भेटिन्छन् ।

४.२.३ शैलीका आधारमा 'मेरो मान्छे' (२०५४) निबन्धसङ्ग्रह

साहित्यमा आफ्नो भाव वा विचार सम्प्रेषणको मुख्य आधार शैली मानिन्छ । शब्द, वाक्य र अनुच्छेद गठनको तरिका नै शैलीभित्र पर्ने हुनाले परिष्कृत भाव र भाषाको समन्विति नै शैली मानिन्छ (शर्मा २०६०:२०) ।

यस दृष्टिले हेर्दा पोखरेलको **मेरो मान्छे** निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धहरू निजात्मक/आत्मपरक शैलीमा रचिएका र व्याकरणसम्मत भाषाको प्रयोग भएका देखिन्छन् । आफ्नो ज्ञान र अनुभवको आधारमा रचिएका उनका निबन्ध सरल भाषा, गहन विचार र बौद्धिक देखिन्छन् । विविध तथ्य, दृष्टान्त, तर्क तथा कार्यकारण सम्बन्धका आधारमा रचित यी निबन्ध हास्यव्यङ्ग्यको प्रचुर प्रयोगसहित मानवत्वको खोजीमा केन्द्रित देखिन्छन् ।

शैलीका आधारमा उनका निबन्धलाई हेर्दा 'मेरो मान्छे,' 'सीट छोड्ने बानी', 'वरुणको रगत', 'भीनसको मूर्ति', 'मीठो बिख', 'बुधसिंह' र दर्शनसिंहको चुनावी भाषण', 'शुभकामना', 'ललबुभक्कड', 'बेग्लै खालको मान्छे', 'ऐना हेरेर खलनायकको खोजी', 'मेरो वामन अवतार', 'ठूलो मान्छे', 'साँच्चै', 'एकै छिनमा गर्छु' जस्ता निबन्धहरू हास्य र व्यङ्ग्यको मिश्रित प्रविधिमा बुनिएका पाइन्छन् ।

विचार वा भावमा संयत तथा भाषामा प्रसाद शैलीको सेरोफेरोका पोखरेलका निबन्धहरूमा सरल वाक्यगठन, बढीभन्दा बढी भर्रा नेपाली शब्दको प्रयोगद्वारा व्याख्या, विश्लेषण, गरिएको पाइन्छ । विवरणात्मक, आख्यानात्मक शैलीभित्र उखानटुक्काको प्रचुर प्रयोग पाइनुका साथै बिम्ब, प्रतीक (तथा मिथकको) प्रयोगसमेत पाइन्छ ।

यस सङ्ग्रहमा अलि हँसिलो पाराका देखिने पोखरेलका कतिपय निबन्धहरूको शीर्षक चयनमा समेत व्यङ्ग्यात्मकता र प्रतीकात्मकता पाइन्छ । त्यस्ता निबन्धहरूमा 'वरुणको रगत', 'ठमेल मेरो एल डोराडो', 'भीनसको मूर्ति', 'बुधसिंह र दर्शनसिंहको चुनावी भाषण', 'चक्रवर्ती बुद्ध' आदि देखिन्छन् ।

वरुण ग्रीक मिथोलोजीमा खलपात्र र शक्तिका मातले निरङ्कुश शासकका लागि प्रयोग भएको देखिन्छ भने 'ठमेल मेरो एल डोराडो' ले मणिमाणिक्यले भार्भुट्ट भएको सहर तथा व्यञ्जनार्थमा स्वप्नलोकको बिम्ब बुझाउँछ (पोखरेल, २०५४:४९) ।

ग्रीक मिथोलोजीमा प्रेम र सौन्दर्यकी देवी मानिने भीनसले यहाँ गलत प्रवृत्तिका मानिसहरूका अन्याय अत्याचार, शोषणबाट पीडित र अपमानित हुन पुगेका नेपाली महिलालाई बुझाएको देखिन्छ (पोखरेल, २०५४: ६६) भने मानिसको कपटी राजनैतिक प्रवृत्तिलाई 'बुधसिंह र दर्शनसिंहको चुनावी भाषण'ले सङ्केत गर्दछ (पोखरेल, २०५४: ८४) ।

'चक्रवर्ती बुद्ध' ज्ञान, अनुशासन र सहिष्णुताको प्रतीक बनेको देखिन्छ भने वामन पूर्वीय मिथकमा भगवान् विष्णुको अवतार र अल्पज्ञानको प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ ।

त्यस्तैगरी अन्य निबन्धहरूमा पनि आत्मपरकता भित्र वर्णन, विवरण, आख्यान, संवाद आदि शैलीको प्रयोग गरी मानिसले आफ्नो जीवनमा भोगेका विविध समस्या र अप्ठेराहरूलाई पौराणिक तथा लोकजीवनका आख्यानहरूलाई समसामयिक परिवेशमा जोडेको देखिन्छ । सरस, सरल र बोधगम्य भाषाशैलीको प्रयोग गरेको पाइन्छ । कतिपय स्थानमा संस्कृत उक्ति र नेपाली रूपान्तरणसहित विवरण, व्याख्या तथा विश्लेषणभित्र पनि पाठकसँग अन्तरसंवाद गरेको देखिन्छ । वेद, पुराणदेखि विज्ञानका सन्दर्भको प्रयोग आदिले पाठकको मन जित्न सक्नु पोखरेलको शैलीशिल्पगत वैशिष्ट्य मान्न सकिन्छ ।

भाषिक अभिव्यक्तिका दृष्टिले पनि उनका यी निबन्धहरूमा परिपक्व, परिष्कृत तथा परिमार्जित भाषाशैली देखिन्छ । कतिपय ठाउँमा संस्कृत श्लोकहरूको दृष्टान्तका रूपमा प्रयोग तथा अंग्रेजी शब्दको प्रयोग गरे तापनि बढीभन्दा बढी नेपाली शब्दको प्रयोग गरेको देखिन्छ, जसले गर्दा निबन्ध र पाठकबीच नजिकको सम्बन्ध भेटिन्छ ।

भुगर्भशास्त्रीय नियमानुसार आफ्ना निबन्धहरूलाई भौगर्भिक रैखिक क्रममा राख्नु र निबन्धकै रूपमा भूमिका लेख्नु पनि उनको शैलीगत नवीनता देखिन्छ ।

यसरी 'मेरो मान्छे' निबन्धसङ्ग्रहमा समाजमा विभिन्न किसिमले अनुशासनबाट टढिएका, पसाङ्गिएका पात्र तथा चरित्रहरूको सेरोफेरोमा रही 'मेरो मान्छे' अर्थात् आफ्नो मान्छेको खोजीमा लागेका पोखरेलले त्यसक्रममा शैलीगत विविधताको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

४.२.४ उद्देश्य/विचारका आधारमा 'मेरो मान्छे' (२०५४) निबन्धसङ्ग्रह

उद्देश्य निबन्ध विधाको एक महत्वपूर्ण तत्त्व भित्र पर्दछ । उद्देश्यविना कुनै काममा पनि प्रवृत्त भइँदैन । साहित्यनिर्माणको पनि आफ्नो उद्देश्य हुन्छ । मूलतः स्वान्तः सुख नै साहित्य रचनाको उद्देश्य वा प्रयोजन रहिआएको देखिन्छ । यश, अर्थ आदि गौण मानिन्छन् ।

निबन्धरचना पनि साहित्यकै एक विधा भएकाले आत्मप्रकाशन र सूचनात्मकता साहित्य निर्माणका उद्देश्य देखिन्छन् ।

उपर्युक्त आधारमा माधवप्रसाद पोखरेलको 'मेरो मान्छे' (२०५४) निबन्धसङ्ग्रहलाई केलाउँदा उनी यस सङ्ग्रहभित्र समाजमा अनुशासनबाट पसाङ्गिएका चरित्रहरू र तिनीहरूसँगको उनको पारस्परिक सम्बन्धका आधारमा तिनै पात्रहरूको आलोचनामा केन्द्रित देखिन्छन् र सङ्ग्रहको शीर्षक पनि त्यसभित्रका सबै निबन्धलाई जोड्ने सूत्रका रूपमा 'मेरो मान्छे' राखेको देखिन्छ किनकि यस सङ्ग्रहभित्र भएका सबै निबन्धका विषय कुनै न कुनै रूपमा तिनै खलनायक पात्र बनेका देखिन्छन् ।

सङ्ग्रहकै शीर्षक 'मेरो मान्छे' निबन्धका माध्यमबाट आफूले अनुशासन र सङ्कल्पको बाटो खोज्दै कर्तव्य विर्सेर धर्म, राजनीतिलगायत विभिन्न आडमा विद्यमान सामन्ती परम्पराको विरोध गर्ने मान्छेका दुश्चरित्रको पर्दाफास गर्ने उद्देश्य देखिन्छ । यसमा आत्मप्रकाशन र सूचनात्मकता पनि प्रशस्त पाइन्छ । 'देवलाल सरलाई गुरुपूर्णिमाको नमस्कार' निबन्धमा धरानका पुराना गुरु देवलाल सरलाई प्रतिनिध बनाई आफ्नो जीवनको सम्पूर्ण शक्ति शैक्षिक क्षेत्रमा समर्पण गर्ने निस्वार्थी शक्षासेवीहरू राज्यबाट उपेक्षित हुँदा आर्थिक विपन्नताको भूमरीमा बिचरो, निम्सरो बनी बाँच्नुपरेको वाध्यता र यर्थाथको चित्रण देखिन्छ । त्यतिमात्र नभई शिक्षाका त्यस्त निस्वार्थ सेवकहरूलाई राज्यले कदर गर्नुपर्ने कुरामा निबन्धकारको विशेष जोड देखिन्छ ।

'गुराँस र साकुराको इकेबाना' र 'चक्रवर्ती बुद्ध' निबन्धमा बुद्धको मार्गदर्शनमा लागेर उन्नतिको शिखरमा पुगेको देश जापानको अनुशासन, जाँगर तथा देशभक्तिको भावना देश (नेपाल) मा भित्र्याउन सकेमात्र नेपालको उन्नति हुन सक्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । एसियाली मुलुकहरूमा बुद्धधर्मको विस्तार र व्यापकताले सबैको मनमा शासन गर्ने बुद्धलाई प्रतिकात्मक रूपमा सम्राट देखाउने उद्देश्य यसमा देखिन्छ (पोखरेल, २०५४: ३४) ।

'सीट छोड्ने बानी' मा अशक्त, रोगी, बृद्धबृद्धालाई सीट नछाडिदिएर कुर्सीप्रेमी बन्ने बैगुनी मानिसहरूलाई आदर्श बनाउने प्रयास एकातिर देखिन्छ भने अशक्तहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ तापनि सबै मानिस गुनी नहुने हुनाले बसेको सीटलाई विक्रमादित्यको सिंहासनजस्तै पाएपछि छोड्न मन नलाग्ने कारणले हरेक क्षेत्रमा गलत संस्कार र पवृत्तिको विकास भएको कुरा देखाउनु उद्देश्यका रूपमा आएको छ (पोखरेल २०५४:२८) ।

रौद्र रसप्रधान 'वरुणको रगत' निबन्धमा पाश्चात्य पौराणिक मिथकलाई प्रतीक बनाई सत्ताबाहिर रहँदा प्रजातान्त्रिक देखिने हरेक शासक सत्ता प्राप्तिपछि क्रुर (वरुण/युरेनस जस्तै) बन्ने नेपाली शासकीय स्वेच्छाचारी, अत्याचारी प्रवृत्तिको उजागर गर्ने उद्देश्य देखिन्छ । नेपालमा जनताका छोरा सहिद हुने र सामन्तहरूले शक्तिको अंशवण्डा गर्ने गलत परम्पराले शासन गर्ने बेलामा वरुणकै रगत खोज्ने गलत राजनैतिक, प्रशासनिक ... आदि संस्कारप्रति चोटिलो व्यङ्ग्य गरेको देखिन्छ (पोखरेल, २०५४:३८) ।

'ठमेल मेरो एल डोराडो' निबन्धमा पोखरेलले संसारकै समृद्ध देश बनाउने स्रोत साधन भए पनि परिचालनको निम्ति दक्ष जनशक्तिको अभावमा नेपाल पछि परेको विचार राखेको भेटिन्छ । आर्थिक समृद्धिका निम्ति ठमेलको महत्त्वको कदर गर्दै त्यस्तै मार्गप्रशस्त गर्ने सम्भावनाको खोजीमा लाग्नपर्ने कुरा उठाएका छन् ।

'बूढो विद्यार्थी' र 'मेरो विद्यार्थी' निबन्धमा पेखरेलले आफूले कम्प्युटर सिक्दाको र आफ्ना बाबुले ६८ वर्षको उमेरमा शास्त्री उत्तीर्ण गरेको (पोखरेल, २०५४: ४८) प्रसङ्गलाई दृष्टान्त दिँदै शिक्षा आर्जनका निम्ति उमेरको हदबन्दी नभई उत्सुकता र जाँगरको आवश्यकता पर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरेको भेटिन्छ । जिज्ञासु विद्यार्थी नै अब्बल/विशिष्ट दर्जाका हुने विचार पनि आफ्नै अध्यापनको अनुभवका आधारमा अभिव्यक्त गर्नु निबन्धमा उद्देश्यका रूपमा आएको देखिन्छ ।

आफ्नो जीवनमा सर्वोत्कृष्ट विद्यार्थी लुना र शिरीषको दृष्टान्त दिँदै शिक्षकको सही मार्गदर्शन पाए जस्तै विद्यार्थी पनि सफल हुने तर्क निबन्धकार गर्छन् । आफूले पढाएका सबै विद्यार्थीलाई चिन्न नसकिने र धेरै विद्यार्थी असल भए पनि केही विद्यार्थीहरू कृतघ्न पनि हुने कुराको अनुभव गरेको निबन्धकारले विचार यहाँ राख्दछन् (पोखरेल, २०५४:५८) ।

शीर्षकमा प्रतीकात्मकता देखिने 'भीनसको मूर्ति' निबन्धमा ग्रीक मिथोलोजीमा वसन्त र बगैँचा, प्रेम र सौन्दर्यका रूपमा भीनसलाई मानिने सन्दर्भ जोड्दै सौन्दर्य र प्रेम (यौन) सृष्टि सञ्चालनका लागि प्राकृतिक आवश्यकता हुन् तापनि हाम्रो समाज त्यही सौन्दर्य, प्रेम र सिर्जनाकी खानी नारीप्रति अनुदार देखिन्छ । यसैका कारण सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक आदि नाउँमा महिलाहरूले आफ्ना अधिकार मात्र गुमाएका छैनन् । विभिन्न प्रकारका उत्पीडन र दुर्व्यवहार समेत भोग्न बाध्य छन् भन्ने यथार्थलाई देखाउने उद्देश्य देखिन्छ । निबन्धकारले नारीहरू कलाकारले हात भाँचिदिएकी भीनसजस्तै बन्न बाध्य हुनुपर्ने, नारीहरूलाई पुरुषका भोग्या, आकर्षण र मनोरञ्जनका वस्तु बनाउने गलत

समाजिक, अप्राकृतिक प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य र विरोध गर्दै नारी अधिकारको ग्यारेन्टी हुनुपर्नेमा जोड दिएका छन् (पोखरेल, २०५४:६६) ।

‘मीठो बिख’ निबन्धमा मानिसभित्रको लालची, अनुशासनहीन, छलकपट, भूट, आदि जस्ता प्रवृत्ति राष्ट्र र मानव सभ्यताको उन्नतिका नभई अवनतिका कारण हुन् । राष्ट्रका जिम्मेवार नेता अर्थात् महापुरुषको प्रतिभा भएका प्रतिभाहरूले मीठो बिख सेवन गर्न थालेकाले राष्ट्रको भाग्य दुर्भाग्यमा परिणत भएको यथार्थ प्रस्तुत गर्दै यसबाट सबैलाई सचेत गराउने उद्देश्य देखिन्छ ।

हिरो हिरोइन बन्ने रहर बैसमा सबैलाई एकपल्ट आएभैं आफूलाई पनि आएको खुलासा गर्दै सर्पको मणिदेखि स्यालको सिङ्सम्म फेला पार्ने अन्तर्मनको अनन्त तिर्सना बोकेका पोखरेल सानैदेखिको इन्जिनियर र वैज्ञानिक हुने आफ्नो रहर साटेर आज साहित्यकारमा पनि निबन्धकार बन्न पुगेको आफ्नै अनुभव र अस्तित्ववादी चिन्तनलाई ‘हिरो बन्ने रहर’ निबन्धमा व्यक्त गरेका छन् । सफलताको रहस्य निरन्तर मेहनत हो भन्ने कुरा पनि यहाँ भेटिन्छ (पोखरेल, २०५४:७९) ।

प्रतीकात्मक निबन्ध ‘बुधसिंह र दर्शनसिंहको चुनावी भाषण’ मा क्षमता र योग्यता नभएका कथित नेताहरूले सिंह आदिको रूप लिई सधैं जनतालाई नै सिकार बनाउने गलत राजनैतिक प्रवृत्तिको पर्दाफास गर्ने उद्देश्य देखिन्छ । गलत राजनैतिक संस्कार र साधु बिरालाजस्ता नेताहरूप्रति निबन्धकारले कटाक्ष गरेका छन् ।

शक्ति र पूजाको दसी आडम्बरी संस्कृतिका परिचायक र प्रतिनिधि शुभकामनाले मानिसलाई भित्रभित्रै खोको बनाएको सङ्केत गर्दै यथार्थमा जिउन आग्रह गर्नु ‘शुभकामना’ निबन्धमा उद्देश्य देखिन्छ । शुभकामनाका पछिमात्र लाग्दा कहिलेकाहीँ गलत बाटोतर्फ पनि लिन सकिन्छ भन्ने गम्भीर सन्देश पनि यसमा पाइन्छ (पोखरेल, २०५४:८९) ।

‘छोराछोरी पढ्न मान्दैनन्’ भन्ने निबन्धमा शैक्षिक समस्या देखाउँदै शैक्षिक योजनाकारको अदूरदर्शिताकै कारण समयानुकूलको शिक्षा रणनीति बन्न नसकेकाले शैक्षिक समस्याहरू बढ्दै गएका छन्, जसका कारण पढाइप्रति छोराछोरीको रुचि घट्न पुगेको हो भन्ने विचार भेटिन्छ । शिक्षा र देशको आर्थिक, सामाजिक-राजनैतिक मूल्यका बीच प्रत्यक्ष सम्बन्ध नहुँदाको राष्ट्रिय चित्रको स्मरण गराउँदै नपढेर त्यसै बरालिनेहरू, क्लास छाडेर गुरुजीहरूलाई पनि अपमान गर्ने, साथी कुट्ने र सडकमा केटी हेरेर सिट्टी बजाउनेहरू मन्त्री

र नेता भएकैले राष्ट्रले यस्ता समस्या भेल्लु परेको ठहर निबन्धकारको छ (पोखरेल, २०५४:९५) ।

‘लेख लेखन नसक्ने अवस्था’ निबन्धमा २०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तन र देशमा देखिएको राजनैतिक तरलताका कारण स्थायी प्रभाव, सार्वभौम सूत्र र मान्छेका शाश्वत मूल्यका लागि हुनुपर्ने साहित्यिक रचना पनि प्रभावित हुँदो रहेछ; विषय विहीन बन्न पुग्दो रहेछ भन्ने विचार पाइन्छ ।

वैज्ञानिक विधिको अनुशरण नगरी जसरी भएपनि अर्थ लगाएर श्रोताको तात्कालिक खुल्लुली शान्त गर्न सक्ने व्यक्ति नै लालबुभुक्कड हो भन्ने राजनैतिक विषयको सेरोफेरोमा रही भ्रमको खेती गर्नेहरूले कसैलाई पनि लक्ष्यमा पुर्‍याउन नसक्ने विचार व्यक्त गर्नु ‘लालबुभुक्कड’ निबन्धमा उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०५४: १०५) ।

‘मेरो आदर्श’ निबन्धमा आदर्श जीवन अनुकरणीय हुन्छ तर पौराणिक, धार्मिक, नैतिक तथा सामाजिक जगमा निर्मित आदर्श समयसँगै परिवर्तन हुन नसके पाइलापाइलामा ठेस खानुपर्ने आफ्नो अनुभव र भोगाइको अभिव्यक्ति पाइन्छ । जीवन तासको खेलजस्तै भएकाले छानेर होइन आफ्नो अगाडि जस्ता पत्ती आए तिनैलाई मिलाएर खेल जित्ने प्रयत्नमा लाग्नुपर्छ र समयसँगै अगाडि बढ्न सकिनुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त भएको पाइन्छ (पोखरेल, २०५४: १११) ।

निबन्धकारले आफूले भारतको पूणे विश्वविद्यालयको गुरुकुलमा विद्यावारिधि गर्दा प्राप्त अनुभवलाई समेटी लेखिएको निबन्ध ‘गुरुपरम्परा’ मा गुरुका विचार र सिद्धान्तको सीमाङ्कन गरी नयाँ कुराको प्रतिपादन गर्ने कार्य शिष्यहरूको रहेको विचार पाइन्छ । गुरुकुलको ज्ञानसागरमा पुग्दा एकातर्फ ज्ञानको उचाइमा बाउन्नेपन देखिने तथा अर्कोतर्फ ज्ञान सागरको शक्तिले सर्वशक्तिमान विष्णुको वामन अवतारभैँ शक्तिशाली बन्न पुगेको अनुभवको अभिव्यक्ति ‘मेरो वामन अवतार’ निबन्धमा भेटिन्छ ।

महिला र पुरुषमा प्रकृतिप्रदत्त भेद देखिए पनि मान्छेले बनाएको सुविधा, शक्ति र संस्कृतिका आधारमा कृत्रिम असमानता उत्पन्न गर्नु सभ्य समाज निर्माण गर्न नसक्नु हो । त्यसैले असमानता हटाई समानताको स्थापनाले नै समाज उन्नतिको बाटोमा लाग्न सक्छ भन्ने विचार ‘बेग्लै खालको मान्छे’ निबन्धमा भेटिन्छ ।

‘ऐना हेरेर खलनायकको खोजी’ मानिस भित्रका नायक र खलनायक व्यक्तित्वमध्ये खलनायकको खोजी गर्न आफैँबाट सुरु गरको पोखरेलको आत्मकेन्द्री निबन्ध देखिन्छ ।

यसमा मानिसले आफूलाई नायक ठाने पनि ऊभित्र खलनायक चरित्र पनि हुने र त्यसको जानकारी सबैभन्दा बढी आफैलाई थाहा हुने भएकाले आफूभित्रको खलनायकको खोजी गर्न ऐना हेर्नुपरेको विचार व्यक्त भएको पाइन्छ (पोखरेल २०५४: १३३) ।

‘बहिनी भने पनि हुन्छ स्वास्नी भने पनि हुन्छ’ निबन्धमा पूर्वीय तथा पाश्चात्य संस्कृतिको परिचय दिई एकअर्को संस्कृतिको ज्ञानको अभावमा सांस्कृतिक सम्बन्ध अपच्यजस्तो हुने कुरा देशविदेश घुम्दा आफैले भोगेका सांस्कृतिक समस्या र विविधता देखाउनु बुझाउनु उद्देश्यका रूपमा आएको देखिन्छ ।

‘ठूलो मान्छे’ निबन्धमा मान्छेको ठूलोपन वा आदर्श नाप्ने तरिका सांस्कृतिक रूपमा भिन्नभिन्न छन् तापनि सबैभन्दा ठूलो मान्छे बनाउने तत्त्वचाहिँ शक्ति, सत्ता वा अर्थ भएको नेपाली परिभाषा बनेको कुरालाई चोटिलो व्यङ्ग्यका साथ प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । त्यसै गरी भैरव अर्यालको जय भोलि! निबन्धसँग मिल्दोजुल्दो देखिने ‘एकै छिनमा गर्छु’ निबन्धमा पोखरेलले व्यक्तिगत, सामाजिक, राजनैतिक, प्रशासनिक आदि क्षेत्रमा समयको ख्याल नगरी काम थाती राख्ने नेपालीको गलत प्रवृत्तिमाथि तीव्र व्यङ्ग्य र विरोध गरेको देखिन्छ ।

यस सङ्ग्रहको अन्तिम निबन्ध ‘मान्छे’ मा अनियन्त्रित वा स्वेच्छाचारी हुने उत्कट चाहनाले गर्दा मानिसमा पाशविक प्रवृत्ति बढ्दै जाँदा उसको अस्थायी स्वभाव आदर्शलाई नियन्त्रण गर्न संस्कृति, धर्म, दर्शन, सिर्जनात्मकता, अनुशासन र नैतिकता अपरिहार्य रहेको विचार भेटिन्छ । मानवीय कर्तव्यबोधबाट नै समाजमा शान्ति र अमनचयन कायम हुन्छ भन्ने कुरामा लेखक विश्वस्त देखिन्छन् (पोखरेल, २०५४: १८४) ।

४.३. नागदहको थिति (२०५९) निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन

४.३.१ भूमिका

वि.सं. २०५२ देखि २०५६ सालसम्म विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर रूपमा प्रकाशित निबन्धहरूलाई सङ्कलन गरी वि.सं. २०५९ सालमा साभा प्रकाशनबाट प्रकाशित ‘नागदहको थिति’ पोखरेलको दोस्रो निबन्धसङ्ग्रह हो । यो पोखरेलको समग्र निबन्धयात्राको दोस्रो चरणमा प्रकाशित कृति देखिन्छ । यसभित्र ३४ ओटा निबन्धहरू सङ्कलित छन्, जुन एकअर्कासित अन्तरसम्बन्धित देखिन्छन् । बहुविषय मिश्रित पोखरेलको यस सङ्ग्रहले विशेष गरी नेपालको सामाजिक, राजनैतिक, प्रशासनिक, अन्याय, अत्याचार र शोषणको प्रवृत्ति तथा त्यसै प्रवृत्तिबाट समाजमा भित्रिएका विकृति, विसङ्गति आदि विविध पक्षलाई व्यङ्ग्यात्मक पारामा आलोचनात्मक यथार्थवादी ढङ्गबाट केलाएको पाइन्छ ।

‘नागदहको थिति’ २०५९ लाई हेर्दा ‘मेरो मान्छे’ निबन्धसङ्ग्रहको तुलनामा लेखनगत गम्भीरता र अभि वैचारिक उचाइ भएको देखिन्छ । खासगरी सिङ्गे नेपाल राज्यभित्र भएको अन्याय, अत्याचार, विकृति विसङ्गतिका कारण राज्य र जनता कङ्काल बनेका र व्यक्ति (नेता...) हरू मोटाइरहेको नेपाल र नेपालीको दुरावस्थाको चित्रण भेटिन्छ । त्यही प्रकारको शोषण नै ‘नागदहको थिति’ निबन्धसङ्ग्रहको मूल विषय बनेको छ ।

यस सङ्ग्रहका बारेमा विभिन्न टिप्पणीहरू पनि पाइन्छन् । मनोज दाहालले ‘चिन्ता विचलित संस्कृतिप्रति’ शीर्षकमा २०५९ सालको कान्तिपुर काशेलीमा भावभन्दा विचार प्रधान, नेपालको राजनैतिक सामाजिक घटनाहरूमा केन्द्रित सङ्ग्रह भनेर चिनाउन खोजेका छन् । साभा प्रकाशनले पनि ‘सामाजिक विसङ्गति, बेथिति, भ्रष्टाचार, आर्थिक अनियमितता आदि विषयवस्तु अँगालेर ओजस्वी शैलीमा सिर्जित सङ्ग्रहका रूपमा टिप्पणी गरेको देखिन्छ (साभा प्रकाशन, २०५९: प्रकाशकीय) । त्यसैगरी समीक्षक कुलचन्द्र कोइरालाले रत्नराज्यलक्ष्मी (हाल मानविकी क्याम्पस) क्याम्पसबाट वि.सं. २०६० सालमा प्रकाशित **उन्मेष** पत्रिकामा ‘नागदहको थिति भित्रको ‘नैबन्धिक रीति : एक अवलोकन’ शीर्षकमा यसलाई निबन्ध सिद्धान्तको कसीमा राखी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, भैरव अर्याल, शङ्कर लामिछाने तथा केशवराज पिडालीका निबन्धप्रविधिसँग तुलना गरी विषय, शैली र विचारका आधारमा केलाउने प्रयास गरेका छन् । त्यसैले ‘नागदहको थिति’ २०५९ निबन्धसङ्ग्रहलाई यहाँ निबन्धका तत्त्वहरू विषयवस्तु, शैलीशिल्प र उद्देश्य (विचार) का आधारमा वर्गीकरण गरी विश्लेषण गर्ने कुरालाई समीक्षक कुलचन्द्र कोइरालाको समीक्षालाई आधार बनाइएको छ ।

४.३.२. विषयवस्तुका आधारमा ‘नागदहको थिति’ निबन्धसङ्ग्रह

विषयवस्तुका दृष्टिले ‘नागदहको थिति’ (२०५९) भित्रका निबन्धहरू विषयवस्तुगत विविधताले भरिएका देखिन्छन् । समीक्षक कुलप्रसाद कोइरालाले विषयवस्तुका आधारमा यस सङ्ग्रहका निबन्धलाई नौ वर्गमा विभाजन गरका छन् ।

- क. संस्कृतिविषयक निबन्धहरू: ‘नागदहको थिति’, ‘गौरीशङ्करको स्पर्श’, ‘तराजुका पल्लामा कुमारी पूजा’, ‘हाम्रो परिचय’, ‘माकुराको फुल’ ।
- ख. अन्तर्राष्ट्रियविषयक निबन्धहरू: ‘लेनिन इन पोल्यान्ड’, ‘डेक्कन कलेजका विर्सन नसकिने कुरा’, ‘अनुशासनको निबन्ध’, ‘ठूल्दाइ’, ‘सुनको मिर्ग र मगन्ते रावण’, ‘भट्ट र भक्त’, ‘मनमा सधैंको आलो कोबेको भुइँचालो’ ।

- ग. राजनीतिविषयक निबन्धहरू: 'नयाँ चस्मामा माछाको चाँजो', 'बहिरो परिवार', 'महाप्रलय हुने सपना', 'बन्सो र बाँदरको बलमिचाई', 'गणेशजीको मुन्टो', 'फुईको विहे', 'काकाको पसल: गाइको करड', 'बन्दको आह्वान' ।
- घ. व्यापारव्यवसायविषयक निबन्धहरू: 'धुवाबारीको अग्निकुण्ड', 'भुइँचालाको पाथी' ।
- ङ. अस्तित्ववादी चिन्तनविषयक निबन्धहरू: 'सभ्य हुन तीर्थ हिँडेको कान्छो', 'भ्याउकिरी' ।
- छ. सामान्य प्रशासनविषयक निबन्धहरू: 'मानसपूजा', टेलिफोनको (अ) 'सुविधा', 'वाग्मती भैंसीको आहालमा' ।
- ज. अर्ती-उपदेशात्मक निबन्धहरू: 'चरित्रको खेती', दुईथरी मान्छे, 'आफन्त' ।
- झ. व्यक्तिप्रभावविषयक निबन्धहरू: 'आमाको पूजा', 'मेरो उत्कृष्ट साथी' ।

यसरी विषयवस्तुका आधारमा छुट्याइए पनि पोखरेलका एउटै निबन्धमा धेरै विषय (परस्पर सम्बन्धित वा असम्बन्धित) को अन्तरमिश्रण पाइन्छ तापनि ती बहुविषयले उठाउन खोजेको मूल विषयलाई समाती त्यसैका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्नुपर्ने हुँदा यस सङ्ग्रहभित्रका निबन्धहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ ।

४.३.२.१ संस्कृतिविषयक निबन्धहरू

'नागदहको थिति' (२०५९) सङ्ग्रहभित्र 'नागदहको थिति', 'गौरीशङ्करको स्पर्श', 'हाम्रो परिचय', 'तराजुको पल्लामा कुमारी पूजा', 'माकुराको फुल', 'सभ्य हुन तीर्थ हिँडेको कान्छो', तथा 'भ्याउकिरी' जस्ता निबन्धहरू संस्कृति तथा भेषभूषाविषयक देखिन्छन् । यिनमा नेपाली सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक आदि क्षेत्रमा मौलाउँदै गएको अत्याचारी प्रवृत्तिका विरुद्धको आवाज भेटिन्छ ।

'नागदहको थिति' सङ्ग्रहभित्रका सम्पूर्ण निबन्धसँग कुनै न कुनै किसिमले जोडिएको शीर्ष र भूमिकाप्रधान निबन्ध देखिन्छ । स्वयम् लेखक पनि यसलाई भूमिका मान्दछन् । यसमा विभिन्न किसिमका विषय, प्रवृत्ति तथा पक्षहरूका आधारमा नेपालको राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा प्रशासनिक दुर्दशामात्र नभई सोझासाझा निस्सरा जनताहरूले भोग्नु परेको पीडादायी अवस्थाको चित्रण गरेका छन् । समयानुकूल नागदह (नेपाल) को शासन व्यवस्थामा परिवर्तन आउन नसकेकाले र यहाँ मौलाउँदै गएको अत्याचारी प्रवृत्तिले महाप्रलय हुन सक्ने आशङ्कासमेत निबन्धकार गर्दछन् (पोखरेल, २०५९:६) ।

‘गौरीशङ्करको स्पर्श’मा सांस्कृतिक आधारमा जीवनलाई हेर्ने प्रयत्नस्वरूप गौरीशङ्करभैँ विभिन्न विषयमा परिस्थितिको सकीनसकी सामना गर्नुपर्ने मानव जीवनको अन्तरद्वन्द्वलाई विषयका रूपमा उठाएको देखिन्छ । दाम्पत्य जीवन र प्रेमप्रसङ्ग कोट्याउँदै सुखद दाम्पत्य जीवनमा गौरीशङ्करले जस्तै परस्पर विरोधी शीत र ताप खेप्नुपर्ने रीतलाई निबन्धकारले कलात्मक रूपमा देखाएका छन् (पोखरेल, २०५९: २८) ।

‘तराजुका पल्लामा कुमारी पूजा’ निबन्ध सांस्कृतिक आधारमा नारीहरूले सहनुपरेका अन्याय, अत्याचार र इतिहास, पुराणहरूमा वीरङ्गना र शक्तिका प्रतिमूर्तिका रूपमा चिनिदै आएका नारीप्रति अनुदार हाम्रो धर्म, संस्कृतिमा केन्द्रित देखिन्छ । नारीप्रति कुदृष्टि लगाउने, हेप्ने जस्ता गलत प्रवृत्तिप्रति आक्रोश, विरोध र कडा व्यङ्ग्य गर्दै नारी उत्थानका पक्षमा निबन्धकार देखिन्छन् (पोखरेल, २०५९: ४२) ।

पश्चिमा संस्कृतिको अन्धानुकरणले नेपाली मौलिक संस्कृतिमा देखा परेको सङ्कट तथा आफ्नै संस्कृतिले प्रतिष्ठाका नाममा नेपालीहरूलाई नै चपेटामा पारेर माकुराको फुलभैँ बनेको कुरा ‘हाम्रो परिचय’ तथा ‘माकुराको फुल’ निबन्धमा विषयवस्तुका रूपमा आएको देखिन्छ । मौलिक संस्कृतिका अभावमा विकसित समाजका असङ्गति र विडम्बनाहरूको उद्घाटन गर्दै जातीय, राष्ट्रिय र सांस्कृतिक अस्मिताको परिभाषा आफैले खोज्नुपर्ने र सभ्य हुने नाममा पश्चिमेली संस्कार, संस्कृति पछ्याएर नेपालीहरू आफै नाङ्गिन नहुने विचार निबन्धकारले व्यक्त गरेका छन् (पोखरेल, २०५९: ८०) । त्यस्तै ‘सभ्य हुन तीर्थ हिँडेको कान्छो’, ‘भ्याउकिरी’ निबन्धमा सभ्य हुने नाममा दिनदिनै नेपाली पन, संस्कार र सभ्यतामा ह्रास आएकाले अब आफ्नो राष्ट्रिय पहिचान जोगाउनका लागि राष्ट्रिय संस्कृतिको संरक्षण गर्नुपर्ने कुरालाई विषयका रूपमा उठाएको देखिन्छ । अमेरिकाको तीर्थ यात्रामा हिँडेका साधुबिरालाहरूका हातबाट राष्ट्र र यसको संस्कृतिको माया गर्नेहरूले औँठी फुस्काउनुपर्ने कुरामा निबन्धकारको जोड देखिन्छ (पोखरेल, २०५९: १०३) ।

४.३.२.२ अन्तर्राष्ट्रियविषयक निबन्धहरू

‘लेनिन इन पोल्याण्ड’, ‘ठूल्दाइ’, ‘डेक्कन कलेजका बिसन नसकिने कुराहरू’, ‘सुनको मिर्ग र मगन्ते रावण’, ‘भट्ट र भक्त’, ‘मनमा सधैंको आलो कोबेको भुइँचालो’ जस्ता निबन्धहरू अन्तर्राष्ट्रिय विषयसँग सम्बन्धित देखिन्छन् । यी निबन्धहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय विषयवस्तुलाई नेपालको सन्दर्भमा केलाउने प्रयास गरिएको पाइन्छ ।

‘लेनिन इन पोल्याण्ड’ निबन्धमा राष्ट्रियता, देशभक्ति, यथार्थ र आदर्शलाई तिलान्जलि दिएर आफ्नै स्वार्थमा निर्लिप्त बन्ने नेपाली प्रवृत्तिप्रति कटाक्ष भेटिन्छ । मौलिक संस्कृति र परम्पराका मर्यादाहरूमाथि भौतिक प्रश्न तेर्स्याएर आलोचना र उपहास गर्ने काममा विदेशीहरूसँग स्वर मिलाउने, नैतिकताको आदर्श वृक्षलाई उखेलेर अमेरिकाली चलन रोप्दै जाने संस्कारले नेपालमा ठूलो भीड भए पनि आदर्श र इमान्दारिता नहुँदा पिटर्सवर्गमा लेनिन हराएर श्रीमतीलाई घेरेभैं नेपाल हुन पुगेको विषय प्रतीकात्मक रूपमा उठाएको देखिन्छ (पोखरेल, २०५९: १२) ।

संस्मरणात्मक निबन्ध ‘डेक्कन कलेजका विर्सन नसकिने कुरा’ मा विद्यावारिधि गर्न भारत जाँदा प्राप्त अनुभूतिलाई आधार बनाई खोज, अध्ययन, अनुसन्धान र उन्नतिका लागि व्यवस्थित शैक्षिक केन्द्रको आवश्यकता औल्याएको देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:६०) भने ‘ठूल्दाइ’ निबन्धमा नेपाल भारतसँगको सम्बन्धका बारेमा चिरफार गर्दै नेपाल र भारतबीचको आपसी सद्भाव र सम्बन्ध तथा भारतले नेपालप्रति हेर्ने दृष्टिकोणलाई विषय बनाएको देखिन्छ । आफ्नै घरायसी, पारिवारिक तथा राष्ट्रिय- अन्तराष्ट्रिय प्रसङ्गलाई जोडेर भारतसँग नेपालको अभिन्न ऐतिहासिक र सांस्कृतिक सम्बन्ध छ, तापनि भारत भाइको अंश ठग्ने सामन्ती ठूल्दाइ जस्तो अनि भाइबहिनीहरूलाई आफ्नो प्रभावबाट स्वतन्त्र हुन नदिने र खटन गर्ने ठूल्दिदी जस्तो बन्ने प्रवृत्तिप्रति सुक्ष्म व्यङ्ग्य गरेका छन् (पोखरेल, २०५९:७१) ।

‘सुनको मिर्ग र मगन्ते रावण’ निबन्धमा पोखरेलले सम्पन्न वर्ग तथा विदेशीहरूले भेस बदलेर नेपाललाई सधैं ठगी गर्ने र नेपाली धनसम्पदा आफ्नो पोल्टामा पार्ने गलत प्रवृत्तिलाई विषयका रूपमा उठाउँदै त्यसप्रति कडा विरोध र तीव्र व्यङ्ग्य गरेको देखिन्छ । सुनको मिर्ग अघि लगाएर भीख माग्ने आउँने रावणहरूको कुनै लक्ष्मणरेखा नभएकाले त्यसबाट जोगिन नेपाली जनतालाई सचेत गराउने र खबरदारी गर्ने कार्य यहाँ भएको देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:१३२) । ‘भट्ट र भक्त’ मा पशुपतिका भट्टहरूले नेपाली भक्तहरू भन्दा भारतीय भक्तहरूप्रति बढी आदर गर्ने, चढौतिलाई बढी ध्यान दिने प्रवृत्तिले भक्तहरूको शिव (लोककल्याण) दर्शनका नाममा खालि बेइमान भट्ट (भर्ता) हरूले मात्र अनधिकृत फाइदा उठाउनाले धर्म (अनुशासन) कै अधोनति भएको वास्तविकतालाई प्रस्तुत गरेका छन् (पोखरेल, २०५९:१५२) ।

त्यसै गरी संस्मरणात्मक निबन्ध ‘मनमा सधैंको आलो कोबेको भुइँचालो’मा निबन्धकार आफू जापान जाँदा (हुँदा) त्यहाँको प्राकृतिक विपत्ति भुकम्पको प्रत्यक्ष

अनुभवलाई समेट्दै भुक्मपले निम्त्याएको त्रासदीपूर्ण घटना र विपत्तिका बेला जापानीहरूले उद्धार गर्ने तरिकालाई विषयवस्तुका रूपमा उठाएको देखिन्छ । साथै जापानको उन्नति, सुव्यवस्था, जनताको सोच, गुरुशिष्यबीचको सम्बन्ध आदि पक्षहरूलाई पनि जापान फाउन्डेसनको सहयोगमा आफू जापान गएको कुरासँग जोडेर आफ्नो अनुभूति अभिव्यक्त गरेका छन् (पोखरेल, २०५९:२०७) ।

४.३.२.३ राजनैतिक निबन्धहरू :

यस सङ्ग्रहमा पोखरेलका 'नयाँ चस्मामा माछाको चाँजो', 'बहिरो परिवार', 'महाप्रलय हुने सपना', 'बन्सो र बाँदरको बल मिचाइ', 'गणेशजीको मुन्टो', 'बन्दको आह्वान', 'काकाको पसल: गाइको करड', 'फुड्को बिहे' जस्ता निबन्धहरू राजनीतिक विषयसँग सम्बन्धित देखिन्छन् । यिनमा नेपाली राजनैतिक, प्रशासनिक आदि क्षेत्रमा देखापरेको विचलन र त्यसले निम्त्याएको दुरावस्थाको यथार्थलाई नजिकैबाट चियाएर चिरफार गर्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । गलत राजनैतिक, प्रशासनिक तथा भ्रष्ट संस्कारले नियम र अनुशासनका मर्यादाहरू भत्केका र अराजकता, अकर्मण्यता र प्रलयले जरा गाड्न थालेकाले राज्य नै गम्भीर सङ्कटमा परेको कुरा विभिन्न दृष्टान्त र प्रसङ्ग जोडेर व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । नेपालका कर्मचारीहरूले आफूसँग काम लिन आउने मान्छेलाई पागलखानाको विरामीको उपहास गरेभैं उपहास र अपमान गर्ने भ्रष्ट कर्मचारीतन्त्र तथा राज्यलाई अरूको पसल ठानी मनपरी गर्ने गलत नेपाली प्रवृत्तिलाई विषयवस्तु बनाई त्यस्ता प्रवृत्तिमाथि तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन्, जुन कुरालाई दृष्टान्तका रूपमा यो अंश हेर्न सकिन्छ ।

काकाको पसलमा डलर भए जे पनि किन्न पाइन्छ । सुटुक्क माग्नुहोला । नेपालको संस्कृति, नैतिकता, आदर्श र सर्वाङ्ग बिक्रीमा छ । किन्न चाहनेले नेपाललाई आर्थिक सहयोग दिन्छु भनेर आउनुपर्छ ... राम्री गाई मरिसकेको छ ... टुहुरा भइरहेका छन् । गिद्ध, कुरुरहरूले रमाईरमाई यसका चोक्टा लुछिरहेका छन् । ... किन किन राम्री गाईका गोठाला र गिद्धहरूको अनुहार काटीकुटी मिलेजस्तो लागिरहेको छ । सरकार चलाउने र सरकार चलाउन नपाउनेहरूले चाकाचुली खेलेर पालैपालो किसिमकिसिमका बन्दको आह्वान गरिदिएकाले अहिले नेपाल पेन्डोरोको बाकस जस्तै परबाट माली टकले राम्रो देखिने भित्र समस्या, दुःखै दुःखले भरिएको बन्द कोठाजस्तो भएको छ (पोखरेल, २०५९:८७) ।

यसरी विभिन्न तरिकाबाट नेपाली गलत राजनैतिक संस्कारले देश खोक्रो बनिरहँदा देश चलाउने पहरेदार भनाउँदाहरू रमिते बनेर स्वार्थ लुटिरहेको गलत प्रवृत्तिलाई उजागर गरेका छन् । यहाँ नेपालको राजनैतिक, प्रशासनिक, सामाजिक, नैतिक आदि मुद्दालाई गम्भीर रूपले राजनैतिक विषयवस्तुको सेरोफेरोमा उठाएको पाइन्छ ।

४.३.२.४ व्यापारव्यवसायविषयक निबन्धहरू

‘नागदहको थिति’ (२०५९)सङ्ग्रहमा ‘धुलावारीको अग्निकुण्ड’, ‘भुइँचालाको पाथी’, ‘काकाको पसल : गाईको करड’ जस्ता निबन्धहरू व्यापारव्यवसायविषयक देखिन्छन् । यी निबन्धहरूमा पोखरेलले व्यापार, व्यवसायभिन्न पनि छलकपट, ठगी तथा लुटपाट मच्चाउने गलत प्रवृत्तिले व्यवसायिक क्षेत्रमा उत्पन्न समस्या र गलत प्रवृत्तिलाई विभिन्न दृष्टान्त र सन्दर्भका आधारमा चिरफार गर्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ ।

‘धुलावारीको अग्निकुण्ड’ निबन्धमा भन्सार छलेर गरिने अवैध धन्धा र व्यापारले राष्ट्र खोक्रो बनिरहेको स्पष्ट पार्दै नेपाल, चीन, र भारतबीच धुलावारी (नेपालको पूर्वी सिमानामा पर्ने व्यापारिक नाका) हुँदै गरिने कालो बजार र व्यापारले नेपालमा पुर्‍याएको असर तथा भित्रिएका विसङ्गत पक्षलाई भरिलो व्यङ्ग्यका साथ सूक्ष्म रूपमा केलाएको देखिन्छ । प्रजातान्त्रिक बहुदलीय शासनव्यवस्थामा पनि व्यापारकै नाममा चेलीबेटी बेचबिखन जस्ता जघन्य अपराध नरोकिएकाले बहुदलप्रति नै शङ्का गर्नुपर्ने अवस्थाको चित्रण यस्तो देखिन्छ :

देउताहरूको मुख आगो हो अरे । आगोमा घिउ, चरु हालेपछि सबै देउताहरूले आ-आफ्नो भाग पाउँछन् अरे । गौँडागौँडाका भन्सारहरू मलाई अग्निकुण्ड जस्त लागिरहेका छन् । त्यहाँ चढाएको घिउको पोष नेपालका सबै जिउँदा देउताहरूलाई लाग्दो हो (पोखरेल, २०५९:३४) ।

कमजोर राज्यव्यवस्थाको आडमा व्यापारलाई ठगीखाने भाँडो बनाई राष्ट्र दुब्लाउँदा व्यक्तिगत ढुकुटी भर्न तँछाडमछाड गर्ने बेइमान उद्योगी व्यवसायीहरूको नीतिलाई ‘भुइँचालाको पाथी’ निबन्धमा विषयका रूपमा उठाएको देखिन्छ । अरुलाई आपत पर्दा आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्नपट्टि लाग्ने बेइमानहरूप्रति पोखरेलले जनतालाई अनिकालका आँसु बेइमानलाई सहकालको मासु भन्दै तीव्र व्यङ्ग्य गरेका छन् (पोखरेल, २०५९:६३) भने ‘काकाको पसल: गाईको करड’ निबन्धमा आफ्नो प्यारो देश (नेपाल) लाई समेत बेवास्ता गर्दै नेपालमा देशप्रतिको भक्तिभाव गुमाएर, मानवीय संवेदनाहीन कार्य गर्न पछि नपर्ने

तस्करहरूले राम्री गाई (देश) नै नामेट पार्न खोज्ने गलत प्रवृत्तिप्रति आपत्ति जनाउँदै र कडा व्यङ्ग्य गरेका छन् । यसमा राष्ट्रियताको विषयलाई उठाएका छन् ।

४.३.२.५ अस्तित्ववादी चिन्तनविषयक निबन्धहरू

‘एक्ले बुलाहा’, ‘गुलियो गाली’ जस्ता निबन्धहरू यस सङ्ग्रहमा अस्तित्ववादी चिन्तनसँग सम्बन्धित देखिन्छन् । यी निबन्धमा आफूमाथि आइपर्ने हरेक समस्यालाई विचारपूर्वक समाधानको बाटो खोजी अघि बढ्नुपर्ने चुनौतीपूर्ण परिस्थितिको विश्लेषण गरेको पाइन्छ साथै जीवनमा आफूले अनुभूत गरेका तीतामीठा अनुभूतिहरूलाई आफ्नै जीवनयात्रासँग जोडेर हेर्ने काम निबन्धकारले गरेको देखिन्छ ।

‘एक्ले बुलाहा’ निबन्धमा पोखरेलले आफू गणित तथा संस्कृतको विद्यार्थी नभएको अवस्थामा स्नातकोत्तरमा संस्कृत इच्छाधीन विषय लिएर पढ्नुपर्ने अनि भाषाविज्ञानको विद्यार्थी, प्राध्यापक भएको र भाषाव्याकरण जस्तो निरसिलो विषयतर्फ बढी लागिपर्नु पर्नेजस्ता समस्याले आफूलाई दौतरीहरूबाट टाढा राखेकाले सधैं एक्ले बुलाहाजस्तो एक्लो बन्न परेको पीडा र अनुभव व्यक्त गरेका छन् । यही एक्लो पनले नै आफूलाई अध्ययन अनुसन्धान तथा भाषाव्याकरणका क्षेत्रमा व्यापक रूपमा लाग्न सक्ने उर्जा प्राप्त भएको आत्मसन्तुष्टिको अभिव्यक्ति पनि भेटिन्छ (पोखरेल, २०५९:४९) ।

‘गुलियो गाली’ निबन्धमा पोखरेलले आफ्ना आलोचकहरूको आलोचना नै आफ्नो उन्नति, प्रगतिका लागि बलियो आधार र सिँढी भएको आफ्नै अनुभवलाई विषयवस्तु बनाएको देखिन्छ । निबन्धकारकै अनुभवको एउटा प्रसङ्ग यस्तो छ :

मलाई अगाडि बढ्न र उन्नति गर्न मेरो प्रशंसा गर्नेहरूले भन्दा मेरो विरोध गर्ने,
मलाई भुटो आरोप लगाउने र गाली गर्नेहरूले धेरै सहयोग गरेका छन् त्यसैले
सकारात्मक होस् कि नकारात्मक होस्, मलाई गाली मन पर्न थालेको छ (पोखरेल,
२०५९:९३) ।

यसरी जीवनको सफलता नै निरन्तर अगाडि बढ्नु रहेको आदर्शवादी चिन्तन र विचार अभिव्यक्त गर्दै आफ्नो (मानिसको) अस्तित्वमा नै सारा खुसी र सम्पन्नता छिपेको हुन्छ भन्ने अस्तित्ववादी चिन्तनमा आधारित विषयवस्तु उठाएर मानवीय अस्तित्वको रहस्योद्घाटन गरेका छन् ।

४.३.२.६ प्रशासनिकविषयक निबन्धहरू

यस सङ्ग्रहका ‘मानस पूजा’, ‘टेलिफोनको (अ) सुविधा’, ‘वाग्मती भैंसीको आहालमा’ जस्ता निबन्धहरू प्रशासनिक विषयक देखिन्छन् । यी निबन्धहरूमा पोखरेलले

नेपालको प्रशासनिक क्षेत्रमा व्याप्त विकृति, विसङ्गतिका कारण जनताले भोग्नु परेका समस्याहरूको चिरफार गर्ने प्रयत्न गरेको भेटिन्छ ।

‘मानसपूजा’ निबन्धमा पोखरेलले प्रशासनिक क्षेत्रमा व्याप्त गलत पक्षको खोजी गरेका छन् । जनताको सेवाका लागि खटिएका कर्मचारीहरू जनताकै नुन खाएर उल्टै जनतालाई नै ठग्ने, धोका दिने जस्ता कर्मचारीतन्त्रका गलत र विसङ्गत पक्षलाई कटाक्षका साथ विषयवस्तुका रूपमा उठाएको देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:१२४) ‘टेलिफोनको (अ)सुविधा’ निबन्धमा सञ्चार माध्यमले ल्याएको सुविधा असुविधालाई विषयवस्तु बनाई विज्ञानप्रदत्त सञ्चार (टेलिफोन)को महत्त्व र उपयोग बुझ्न नसके सुविधा नभई थुप्रै समस्या भेल्लुपर्ने वास्तविकता प्रस्तुत गरेका छन् । आजभोलि असक्षम र अयोग्यका हातमा टेलिफोन हुँदा यसको उपयोग भन्दा ज्यादा दुरुपयोग बढेको तर्क र गुनासो आफ्नै अनुभवलाई समेटि व्यक्त गरेका छन् (पोखरेल, २०५९:१५४) ।

‘वाग्मती भैंसीको आहालमा’ निबन्धमा पर्यावरणीय मात्र होइन सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, चारित्रिक, प्रशासनिक, आदि प्रदुषणले गर्दा नेपाल अव्यवस्थै अव्यवस्थाको व्यवस्था भएको फोहोर वाग्मतीजस्तै बन्न पुगेको नेपालको अव्यवस्थालाई प्रतीकात्मक रूपमा वाग्मतीसँग तुलना गर्दै गम्भीर विषयवस्तु उठाएका छन् । नागरिक सभ्यता वा नैतिकताको कमी नै नेपालको अधिकांश फोहोरी वातावरणको मूल कारण देखाएका छन् । दमयन्तीको स्वयंवरमा सबै दिक्पालहरू नलकै भेस गरेर बसेजस्तै सम्पूर्ण काठमाडौँमा कालोमैलोको महत्त्व बढेकाले वाग्मतीले पनि आफ्नो रङ फेर्नुपरेको हो कि? भन्ने शङ्का निबन्धकार गर्दछन् (पोखरेल, २०५९:२१८) ।

४.३.२.७ अर्तिउपदेशात्मक निबन्धहरू

‘चरित्रको खेती’, ‘दुईथरी मान्छे’, ‘आफन्त’ यस सङ्ग्रहमा अर्ती उपदेशसँग सम्बन्धित निबन्ध देखिन्छन् । यी निबन्धहरूमा पोखरेलले असल र सत्य मार्गदर्शनलाई विषयवस्तु बनाएको देखिन्छ ।

‘चरित्रको खेती’ निबन्धमा हुनेखाने बेइमानहरूका हातमा सत्ता भएकैले नेपाल असफलतातर्फ उन्मुख भएको कुरालाई विषयका रूपमा उठाएको देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:१६४) । त्यसैगरी ‘दुईथरी मान्छे’ निबन्धमा नेपालमा जनता मालिक बन्ने शासनव्यवस्था आए पनि आखिर भान्से र सुविधाभोग गर्न सक्नेहरू नै मालिक बन्न पुगेकाले जनता सधैं पछि परिरहेका छन् । जनता र शासकका बीचको असमानताकै कारण

प्रजातन्त्रमा हावी हुने अवसरवाद र सामन्ती प्रवृत्तिलाई विषय बनाएको देखिन्छ । नेपालमा दुईथरी मान्छे एउटै देशमा बस्दछन्, जहाँ बेइमानहरूलाई स्वर्ग यहीं छ, इमान्दारहरूलाई कष्टमय जीवनको तप्तकुम्भ यहीं छ भन्ने तर्फ निबन्धकारको छ (पोखरेल, २०५९:१७२) । ‘आफन्त’ निबन्धमा पनि मानिसको धूर्त र बेइमान प्रवृत्तिकै कारण आफन्त पराइ र पराइ आफन्त हुन सक्छ भन्ने विषय देखिन्छ । निबन्धकारले मित्रताका पाँच लक्षणका आधारमा वास्तविक आफन्त केलाउने प्रयत्न गरेको देखिन्छ ।

४.३.२.८ व्यक्तिप्रभावविषयक निबन्धहरू

यस सङ्ग्रहमा ‘आमाको पूजा’, ‘मेरो उत्कृष्ट साथी’ जस्ता निबन्धहरू व्यक्तिप्रभावमा आधारित देखिन्छन् । यी निबन्धहरूमा पोखरेलले व्यक्तित्व विकासमा असर पुर्याउने घरायसी तथा वातावरणीय प्रभावलाई विषयका रूपमा उठाएको देखिन्छ ।

‘आमाको पूजा’ निबन्धमा मातृभक्त पोखरेलले आफ्नी आमाको अनुकरणीय व्यक्तित्वको प्रकाशभित्र आफूलाई देखाउने प्रयत्न गर्दै मातापिताको सम्मान र श्रद्धा मृत्युपश्चात नभई जीवन रहँदै गर्न जान्नुपर्छ भन्ने आफ्नो अनुभूतिलाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यही श्रद्धाले लेखकलाई दिव्यधाम र मातातीर्थको नजिक भएको उनको अनुभव पनि यहाँ भेटिन्छ (पोखरेल, २०५९:१८३) ।

त्यसैगरी ‘मेरो उत्कृष्ट साथी’ निबन्धमा आफू महेन्द्र मोरङ क्याम्पस, विराटनगर पढ्न बस्दा आफूसँग बसेका साथी मोतीलाल चित्लाडियाको आदर्श, लगाव, मेहनत र अध्ययनशील बानीको प्रभाव र आफ्नो व्यक्तित्व विकासको रहस्यलाई विषय बनाएको देखिन्छ ।

यसरी **नागदहको थिति** (२०५९) निबन्धसङ्ग्रहमा पोखरेलले २०४६ सालपछिको नेपालको राजनैतिक, सामाजिक, प्रशासनिक क्षेत्रमा देखापरेको विसङ्गत पक्ष, नेता तथा शासकहरूको अकर्मण्यता र त्यसले नेपाली वातावरणमा भित्र्याएको प्रदूषणलाई चिरफार गरी समाजलाई सचेत गराउने प्रयत्न गरेका छन् । निबन्धहरू वर्गीय धारमा स्पष्ट जस्ता नदेखिए पनि समाजमा हरेक तह र क्षेत्रमा देखापरेका मानवीय कमीकमजोरी र गलत प्रवृत्तिको खुलेर विरोध गर्नु अनि समाजमा त्यस्ता गलत प्रवृत्ति र पक्ष निर्मूल गर्नुपर्ने कुरामा जोडदार माग राख्नु नै पोखरेलका निबन्धहरूमा सबल र क्रान्तिकारी, पक्ष देखिन्छ ।

४.३.३ शैलीशिल्पका आधारमा 'नागदहको थिति' निबन्धसङ्ग्रह (२०५९)

शैलीशिल्पका आधारमा माधवप्रसाद पोखरेलको नागदहको थिति (२०५९) निबन्धसङ्ग्रहमा आत्मपरक ढाँचाभित्र हास्यव्यङ्ग्य, आख्यानात्मकता सहित विभिन्न ऐतिहासिक, पौराणिक सन्दर्भहरूको प्रयोग भेटिन्छ । सरल भाषाशैलीभित्र गम्भीर विचार व्यक्त भएको पाइन्छ ।

मेरो मान्छे (२०५४) निबन्धसङ्ग्रहमा भन्दा यहाँ पोखरेल कम हसिलो र अलि गम्भीर देखिन्छन् । विषयवस्तुको सेरोफोरोमा २०४६ पछि नेपाली राजनीति, प्रशासन ... आदिका क्षेत्रमा देखापरेको रक्षक नै भक्षक हुने प्रवृत्तिमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै समाजका शोषित, पीडितहरूका पक्षमा वकालत गरेको देखिन्छ । बिम्ब र प्रतीकको प्रचुर प्रयोग तथा शीर्षकमा देखा परेको कवित्व शक्तिले गर्दा वैचारिक उचाइमा गम्भीरता तथा प्रस्तुतिमा कलात्मकता देखिन्छ ।

वैचारिक उचाइका दृष्टिले उच्च देखिने यी निबन्धहरूमा आत्मपरकताभित्र शैलीगत भिन्नता देख्न सकिन्छ । शीर्षकमा बिम्बात्मक, प्रतीकात्मक प्रयोग, निबन्धमा आख्यान, संवाद उखानटुककालगायत संस्कृतका विभिन्न सन्दर्भश्लोक (अर्थसहित) हरूको प्रयोग, पौराणिक तथा मिथकीय प्रयोग, सकेसम्म भर्रा नेपाली शब्दको सरल प्रयोग जस्ता वैशिष्ट्य देखिन्छन् ।

यस सङ्ग्रहमा नागदहको थिति काठमाडौँ (नेपाल), लेनिन इन पोल्यान्ड -भनाइ र गराइ, 'ठूल्दाइ' नेपाल र भारतबीचको सम्बन्ध, माकुराको फुल संस्कारगत पीडा, सुनको मिर्ग र मगन्ते रावण भुटो सम्पन्नता, भट्ट र भक्त-भर्ता (सेवा दिने) को बेइमानी, 'गणेशीको मुन्टो' नेतृत्व, 'भुइँचालाको पाथी'- अवसरवादी चरित्र, बन्सो र बाँदरको बल मिचाइ' हेपाहा र मिचाहा प्रवृत्ति, जस्ता बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग भेट्न सकिन्छ ।

'धुलावारीको अग्निकुण्ड,' 'मनमा सधैंको आलो कोबेको भुइँचालो', वाग्मती भैंसीको आहालमा', 'नयाँ चस्मामा माछाको चाँजो', 'तराजुका पल्लामा कुमारी पूजा' जस्ता निबन्धहरूमा काव्यात्मकता, शीर्षकीय कवित्वशक्ति र व्यङ्ग्यात्मक चेतको उचाइ पनि पाउन सकिन्छ, जसलाई तलको निबन्धकै एक अंश हेर्न सकिन्छ :

संविधान र कानुनले अँचेट्न नसक्ने कारोबार गर्ने धुलावारीहरूमा दनदनी आगो दन्किरहेको छ, प्रजातन्त्र र समाजवादको सिद्धान्त कतै थन्किरहेको छ अनि जनताको जिउ चाहिँ सहनै नसक्ने गरी समस्याको जराले रन्किरहेको छ (पोखरेल, २०५९:३५) ।

द्रष्टा व्यक्तिसमेत रहेका पोखरेलका निबन्धहरू आलोचनात्मक यथार्थवादी धरातलमा लेखिएका (राजेन्द्र सुवेदीसँगको अन्तर्वार्ता) देखिन्छन् । आफ्नै अध्ययन, अनुसन्धान र अनुभवका आधारमा समाजबाटै विषयवस्तु टिपेर निबन्ध लेख्ने पोखरेलका निबन्धहरू व्यावहारिक, सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक, प्रशासनिक जस्ता क्षेत्रका विकृत, विसङ्गत पक्ष र मानिसका दुर्बल चरित्र अनि तिनले निम्त्याउने दुष्परिणामबाट समाजलाई सचेत गराउने पक्षमा देखिन्छन् ।

जो रक्षक उही भक्षक, तँ बाहुन म बाहुन घरका पैसा कतै नजाउनु, जसको जौ खानु उसैका जुँगा उखेलनु, माछा देख्दा दुलोभिन्न हात सर्प देख्दा दुलोबाहिर हात, चोरलाई चौतारो साधुलाई शूलीजस्ता उखानटुक्काको प्रयोगले पोखरेलका निबन्ध रसिला र पाठकप्रिय देखिन्छन् । कतिपय स्थानमा संवादात्मक शैली, व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति अनि विषयवस्तुगत मिश्रणले निबन्धलाई भन्ने उचाइमा पुऱ्याएको देख्न सकिन्छ ।

संरचनाका दृष्टिले हेर्दा पोखरेलको यस सङ्ग्रहका निबन्धहरू मझौला आकारका देखिन्छन् । निबन्धमा भावुकता, कल्पना तथा प्रकृति चित्रणजस्ता पक्षको कमी देखिए पनि समाजलाई सुव्यवस्थित र सभ्य बनाउने उपायको खोजी गर्ने प्रयास गरेका देखिन्छन् ।

भाषिक सरलता, सरल वाक्यगठनभित्र पनि बौद्धिक तथा कतैकतै दार्शनिक चेत पाइनुले निबन्धहरू बौद्धिक पाठकहरूका लागि बढी उपयोगी देखिन्छन् ।

परिष्कृत भाषा, बिम्ब, प्रतीक आदिको प्रयोग, आख्यान, वर्णन, विवरण, तर्कवितर्क, संवाद, विषयवस्तुगत विविधता र मिश्रण आदिले पोखरेलको निबन्ध रचनागत वैशिष्ट्यलाई स्पष्ट पार्दछ ।

४.३.४ उद्देश्य/विचारका आधारमा 'नागदहको थिति' (२०५९) निबन्धसङ्ग्रह

उद्देश्यविधानका आधारमा नागदहको थिति (२०५९) निबन्ध सङ्ग्रहलाई हेर्दा वि.सं. २०४६ पछि नेपालमा आएको राजनैतिक परिवर्तनबाट पनि नेपाली जनताले आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थाप्रतिको असन्तुष्टि व्यक्त भएको पाइन्छ । प्रजातन्त्रपछि पनि देशमा व्याप्त भ्रष्टाचार, घुसखोरी, अकर्मण्यता, अपमान र जनतामाथि गरिएको बेइमानी पाठकसामु ल्याउनु उद्देश्यका रूपमा देखा पर्दछ । प्रजातन्त्रिक व्यवस्था पनि नागदहको नीति अर्थात् रक्षक नै भक्षक बन्ने प्रवृत्तिले देश र जनता दुवै अष्टेरोमा परेको विचार अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ ।

यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूलाई उद्देश्य/विचारका आधारमा कुलप्रसाद कोइरालाले चार तहमा राखेर अध्ययन गरेका छन् (कोइराला, २०६०: ९) जुन यसप्रकार छन् :

- क. राष्ट्रिय समस्याप्रधान निबन्ध – ‘नागदहको थिति,’ ‘गौरीशङ्करको स्पर्श,’ ‘हाम्रो परिचय,’ ‘माकुराको फुल,’ ‘एक्ले बुलाहा,’ ‘भट्ट र भक्त,’ ‘भ्याउँकिरी,’ ‘काकाको पसल : गाइको करड,’ ‘सभ्य हुन तीर्थ हिँडेको कान्छो,’ ‘वाग्मती भैंसीको आहालमा,’ ‘टेलिफोनको (अ) सुविधा’ आदि ।
- ख. राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय समस्याप्रधान (मिश्रित) निबन्धहरू – ‘लेनिन इन पोल्यान्ड,’ ‘ठूल्दाइ,’ ‘अनुशासनको निबन्ध,’ ‘सुनको मिर्ग र मगन्ते रावण,’ ‘भट्ट र भक्त,’ ‘मनमा सधैंको आलो कोबेको भुइँचालो’ आदि ।
- ग. मानवीय रुचि अरुचिसँग सम्बन्धित निबन्धहरू – ‘मेरो उत्कृष्ट साथी,’ ‘आमाको पूजा,’ ‘चरित्रको खेती,’ ‘दुईथरी मान्छे,’ ‘आफन्त,’ ‘बन्दको आवाहन,’ ‘बहिरो परिवार,’ ‘बन्सो र बाँदरको बलमिचाई,’ ‘महाप्रलय हुने सपना,’ ‘गणेशजीको मुन्टो,’ ‘फुइँको बिहे,’ ‘धुलावारीको अग्निकुण्ड,’ ‘भुइँचालाको पाथी’ आदि ।
- घ. ज्ञानविज्ञानसँग सम्बन्धित निबन्धहरू – ‘डेक्कन कलेजका विर्सन नसकिने कुरा,’ ‘गुलियो गाली,’ ‘तराजुको पल्लामा कुमारी पूजा’ आदि (कोइराला, २०६०:९-१०) ।

कोइरालाले यी निबन्धहरूलाई विचारका आधारमा वर्गीकरण गरेको देखिन्छ । अब यहाँ उद्देश्य/विचारका आधारमा निम्नानुसार अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

उद्देश्यका आधारमा यस सङ्ग्रहका निबन्धमा ‘नागदहको थिति’ सङ्ग्रहकै प्रतिनिधि र भूमिकाप्रधान निबन्ध देखिन्छ । महाप्रलय, अनुशासन जस्ता शब्द प्रयोगले सङ्ग्रहका अन्य निबन्धहरूको शीर्षकीय सङ्केतसमेत भेट्न सकिन्छ, यसमा यस निबन्धको मूल उद्देश्य भनेको नागदह अर्थात् नेपालभित्र २०४६ सालको प्रजातन्त्र प्राप्तिपछि पनि रक्षकहरूमा आएको भक्षक नीति र प्रवृत्तिको उजागर गर्नु र प्रजातन्त्रभित्र नेपाली जनताको दुर्दशालाई देखाउनु रहेको देखिन्छ । प्रजातन्त्रका हिमायतीले जनताप्रति गरेको बेइमानीलाई तीव्र व्यङ्ग्यका साथ आलोचनात्मक यथार्थपरक ढङ्गले प्रस्तुत गर्नु रहेको देखिन्छ ।

‘लेनिन इन पोल्यान्ड’ मा भनाइ र गराइमा एकरूपता नभएको, सिद्धान्त र व्यवहार मिल्न नसकेको कुरा (गणेशमान सिंह र मनमोहनको लाससँग तुलना गरेर) अर्थात् नेपाली जनताको प्रगति गर्ने र जीवनस्तर उकास्ने मौलिक विचारको अभाव रहेको कुरा अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ । आदर्श चरित्र र अनुशासनको अभावमा नेपालीहरू

आत्मविनाको शरीरजस्तै भएको यर्थाथलाई प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०५९: १०) ।

‘हाम्रो परिचय’ निबन्धमा आफ्नो जातीय, राष्ट्रिय, सांस्कृतिक र मौलिक अस्मिता खोज्नुको साटो युरोपेलीहरूको संस्कार-संस्कृतिका अनुयायी बन्न पुगेकाले नेपाली परिचय गुम्ने खतराप्रति नेपालीलाई सचेत गराउने उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:१८) ।

‘महाप्रलय हुने सपना’ निबन्धमा राष्ट्ररूपी जहाज चलाउने चालक र उसका सहयोगीहरू मुटु कलेजो नभएका मूर्ख भएकाले राष्ट्र चौतर्फी रूपबाट खतराको कालो बादलले घेरिएको छ । राष्ट्र धूर्त, बेइमान र ठगहरूको लुटको केन्द्र बनेको छ । मानवीय चरित्र पतन हुँदै जाँदा देशमा ठूलै विपत्ति आउन सक्ने हुनाले सफल नेतृत्वको खोजी गर्ने कार्यमा सम्पूर्ण नेपालीलाई सचेत गराउने उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:५३) ।

‘गौरीशङ्करको स्पर्श’ निबन्धमा थुप्रै अनुकूल प्रतिकूल परिस्थितिको समष्टि मानव जीवनका समविषम घटना र परिवेशको ताप र सिरेटोमा आफूलाई उभ्याइरहेको गौरीशङ्कर हिमालसँग लेखकले आफैलाई तुलना गरेर समस्याबाट डराएर नभई जुधेर समाधानतर्फ लाग्नुपर्छ भन्ने विचार र अनुभव अभिव्यक्त गरेको भेटिन्छ ।

‘धुलावारीको अग्निकुण्ड’ धुलावारीलाई प्रतीकात्मक रूपमा उभ्याई देशभित्र व्याप्त भ्रष्टाचारको जन्जाललाई सबैसामु उदाङ्गो पार्ने उद्देश्यले सिर्जित निबन्ध देखिन्छ । निबन्धकारले रातारात अर्थोपार्जन गरी मोटाउनेहरूको उद्योगले राष्ट्र र जनतालाई अन्धकारको खाडलमा हालेको र भन्सारका नाममा रहेका अग्निकुण्डका माध्यमबाट देश र जनता दुवै ठगिएको यथार्थ तस्विर प्रस्तुत गरेका छन् । भन्सारमा हुने व्यापार लगायतका अवैध धन्दाको पर्दाफास गरेका छन् (पोखरेल, २०५९:३५) ।

‘तराजुको पल्लामा कुमारी पूजा’ निबन्धमा पोखरेल नारीवादी निबन्धकारका रूपमा देखिन्छन् । सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक आदि क्षेत्रमा उत्पीडनको सिकार बन्न बाध्य भएका नेपाली नारीलाई तराजुको पल्ला माथि परेको देखाएर गरिएको शोषण, अन्याय, अत्याचारका विरुद्धमा नारीलाई सचेत गराउने उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:४२) ।

आत्मप्रकाशनमा आधारित ‘एक्ले बुलाहा’ निबन्धमा अध्ययन अनुशन्धानका क्रममा जीवनमा थुप्रै दौतरीहरूसँग विछोडिएर एक्लो भए पनि भाषिक अध्ययन अनुशन्धानमा आफूले गर्न सकेको प्रगति, उन्नति, पहिचान र प्राप्तिले आत्मसन्तुष्टि दिलाएको अनुभुतिको अभिव्यक्ति उद्देश्यका रूपमा आएको देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:४९) ।

‘अनुशासनको निबन्ध’ मा चरित्र निर्माणको मुख्य आधार अनुशासनको पाठ नसिकेकाहरूले नै अनुशासनको पाठ सिकाउने र अनुशासनका प्रवक्ता बन्दा समाजमा भन अनुशासनहीनता र चरित्रहीनता बढेकोले राष्ट्र अधोनतितर्फ उन्मुख भएको नेपालको गम्भीर अवस्था देखाउनु उद्देश्यका रूपमा आएको देखिन्छ । यसमा निबन्धकारले तीव्र व्यङ्ग्यका माध्यमबाट आक्रोश व्यक्त गरेका छन् (पोखरेल, २०५९:५४) ।

‘डेक्कन कलेजका बिर्सन नसकिने कुरा’ निबन्धमा पोखरेलले आफू विद्यावारिधि अध्ययन गर्न भारतको पूणेस्थित डेक्कन कलेजमा जाँदा त्यहाँको गुरुपरम्पराबाट अत्यन्त प्रभावित देखिन्छन् । अध्ययन, अनुसन्धान र लेखनमा पूर्वजहरूको सीमा निर्धारण गरेर नयाँ कुरा दिन सक्नु नै गुरुकुलको उपलब्धि, व्यक्तिको विद्वता र महानता हो भन्ने देखाउनु उद्देश्य देखिन्छ । संवादात्मक रूपमा अध्ययन, अनुसन्धान र लेखनको मतलब बुझाउने प्रयत्न यहाँ भेटिन्छ (पोखरेल, २०५९:५८) ।

‘भुइँचालोको पाथी’ निबन्धमा जनता र राज्य सङ्कटमा परिरहेका बेला धूर्त बेइमानहरूले सङ्कटलाई नै माध्यम बनाई आफू मोटाउने धन्दामा लाग्ने अवसरवादी प्रवृत्तिलाई आलोचनात्मक यथार्थ र व्यङ्ग्यका साथ प्रस्तुत गर्नु उद्देश्य देखिन्छ । यस निबन्धमा विकास योजनाहरूका लागि राज्यबाट निकास भएकै बजेट बेइमानहरूको खल्तीमा पर्नाले नेपाल र नेपालीको उन्नति र विकासको खेतीमा खडेरी परेको निष्कर्ष भेटिन्छ (पोखरेल, २०५९:६७) ।

‘ठूल्दाइ’ निबन्धमा नेपाल र भारतको सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, ऐतिहासिक सम्बन्धलाई केलाउँदै भारतको धृतराष्ट्रनीतिका कारण अन्य साना भाइ (देश) हरू सधैं सशङ्कित हुनुपरेको अवस्थाको चित्रण भेटिन्छ । भारतको नेपालप्रतिको विस्तारवादी हेपाहा नीति र प्रवृत्तिलाई पाठकसामु ल्याउने उद्देश्य देखिन्छ । नेपालप्रति भारतको गलत दृष्टि विरुद्धको आवाज पनि यहाँ पाइन्छ (पोखरेल, २०५९:७५) ।

‘माकुराको फुल’ प्रतीकात्मक व्यङ्ग्यले भरिएको निबन्ध हो । यसमा आफ्नो संस्कृति धान्ने नाममा नेपालीहरूले आफूले थग्नै नसक्ने गरी गर्ने नक्कल र देखासिकीले नेपालीहरू थिचिएका हुन् भन्ने विचार भेटिन्छ । देशमा बेइमानीको खेती फस्टाउँदै जानुका साथै राष्ट्रलाई चुस्ने जुकाहरूका कारण नेपालको सांस्कृतिक अस्तित्व खतरामा परेको छ । सचेत र राष्ट्रवादी नेपाली आफ्नो मौलिक संस्कृतिको संरक्षणमा लागी देखासिकी र नक्कल गर्ने प्रवृत्ति अन्त्य गर्नुपर्ने विचार व्यक्त भएको पाइन्छ (पोखरेल, २०५९:८०) ।

‘काकाको पसल : गाइको करड’ पनि प्रतीकात्मक निबन्ध हो । यसमा आफ्नो देशलाई काका (अरु) को पसल ठान्नेहरूले नै आफ्नो स्वार्थका लागि हृदयभन्दा बढी निकृष्ट कार्य गरेका छन् । त्यसैले आज धूर्त, ठगाहा र बेइमानहरूले राम्ररी गाई (देश) को मासु लुछेर राष्ट्रलाई कङ्काल र मानव तस्करहरूको केन्द्र बनाएका छन् । यस्तै बेला राष्ट्रको रक्षाका लागि सबै राष्ट्रभक्त नेपालीलाई एकतामा जुटाउने प्रयत्न गर्नु उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:८७) ।

‘गुलियो गाली’ अस्तित्ववादी चिन्तनले भरिएको निबन्ध देखिन्छ । यसमा आलोचना नै मानवप्रगतिको सोपान भएको बताउँदै अर्काको आलोचना र गालीले मानिसलाई सधैं सचेत गराउँछ । त्यसलाई सकारात्मक रूपमा लिन सके जीवन सफल हुन सक्ने आफ्नै अनुभव प्रस्तुत गरेका छन् । आलोचना र गाली तीतो भए पनि रोग निको पार्ने औषधी सरह मान्नुपर्ने विचार यसमा भेटिन्छ (पोखरेल, २०५९:९५) ।

‘सभ्य हुन तीर्थ हिँडेको कान्छो’ निबन्धमा सभ्य हुने नाममा नेपालीहरूले पाश्चात्य संस्कृतिको अन्धानुकरण गर्दा आफ्नो मौलिक संस्कृति लोप हुन पुगेकोले बेलैमा सचेत भई यसको संरक्षण र अनुशरण गरे मात्र सभ्य हुन सकिन्छ, भन्ने विचार उद्देश्यका रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

‘बन्सो र बाँदरको बलमिचाइ’ निबन्धमा नेपालमा सधैं आदर्श र बौद्धिकताहीन शक्तिशालीहरूको सिकार बन्ने निमुखा, निम्सरा नेपालीहरूको दुरावस्थाको चित्र भेटिन्छ । नेपाल र नेपाली संस्कृतिको माया गर्नेले विदेशी तीर्थयात्रामा हिँडेका नेपाली साधुबिरालको हातबाट औँठी फुस्काउनु पर्ने कुरामा जोड दिँदै यस कुरामा सबैलाई सचेत पार्ने उद्देश्य भेटिन्छ (पोखरेल, २०५९:१०३) ।

निबन्धकारले बन्दको आह्वान हरूवा राजनैतिक पार्टीहरूले लगाएको कफर्यू भएको तर्क गर्छन् । दिनहुँको बन्द, हडतालका कारण देश र जनता शक्तिहीन बन्ने हुनाले यस्तो आत्मघाती खेलमा होइन बन्द नहुने सूत्रको खोजीमा लाग्नु पर्छ, भन्ने ‘बन्दको आह्वान’ निबन्धमा भेटिन्छ (पोखरेल, २०५९:११६) ।

‘बहिरो परिवार’ निबन्धमा राजनीति तथा कर्मचारीतन्त्रका क्षेत्रमा व्याप्त मनपरी तन्त्रका कारण देश नै धरापमा परेको छ । सुनाइ, बुझाइ र गराइमा एकरूपता नभएकैले देश विनासतिर लागेको र जनताले सास्ती भोग्नु परेको विचार भेटिन्छ (पोखरेल, २०५९:११९) भने ‘मानसपूजा’ निबन्धमा प्रशासनिक क्षेत्रमा देखापरेको गलत

कर्मचारीतन्त्रका कारण जनताकै सेवामा खटिएका कर्मचारीहरूले उल्टै बेइमानी गरेको कुराप्रति तीव्र व्यङ्ग्य र विरोध प्रस्तुत गर्नु उद्देश्य भेटिन्छ । उत्तरदायी कर्मचारीको अभावले यस्तो भएकाले त्यसमा सबै सचेत हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:१२७) ।

‘सुनको मिर्ग र मगन्ते रावण’ निबन्धमा फोस्रो आडम्बर र छलकपटले भरिएको छद्मभेष धारण गर्नेहरूको दलदलमा फसेको नेपाली समाज र अर्काको श्रम शोषण गर्ने बेइमान तथाकथित धनाढ्यहरूको दरिद्र मानसिकताको चित्रण गर्ने उद्देश्य भेटिन्छ । मानिस भुटो सम्पन्नता देखाउने रूपमा एक व्यवहारमा अनेक देखिने हुन्छन् । त्यस्तै सुनको मिर्ग लखेट्ने र रावणलाई भीख दिने नाममा लक्ष्मण रेखा नाघ्नेहरूप्रति निबन्धकारले तीव्र व्यङ्ग्यसहित नेपालीलाई सचेत गराउने प्रयत्न गरेका छन् (पोखरेल, २०५९:१३३) ।

‘गणेशजीको मुन्टो’ निबन्धमा प्रजातान्त्रिक संस्कारका अभावमा खतरामा परेको प्रजातन्त्रमाथि बेलाबेलामा आइपर्ने आघातले यस (गणेश) को मुन्टो नै निमोठिँदा जनताका मुद्दाहरू ओभेलमा परेको विचार भेटिन्छ । प्रजातन्त्रमा कतै गणेशजीका पालाको जस्तो हात्तीको नभई फ्याउरा र ब्याँसाको टाउको त भेटिने होइन ? भन्ने आशङ्का सहित प्रजातन्त्रको संरक्षण गर्न जनतालाई सचेत गराएका छन् (पोखरेल, २०५९:१३८) ।

‘फुड्को बिहे’ निबन्धमा प्रजातन्त्रमा पनि परम्परागत साँस्कृतिक, सामाजिक आदि कार्यहरूमा इज्जतको खोल ओढेर भित्रिएको विकृति-विसङ्गतिले गर्दा निम्नमध्यम तथा निम्न वर्गका आम जनताको इमान र प्रतिष्ठामा चोट पुगेको यथार्थलाई आफ्नै छोरीको बिहेको अनुभवलाई दृष्टान्त दिई देखाउनु उद्देश्य देखिन्छ । निबन्धकारले यस्तो पक्षपात र अन्यायलाई पनि राष्ट्रिय संस्कृति र आदर्श मान्ने डेमोक्रेसी कतै डेमोनक्रेसी (राक्षसतन्त्र) त होइन ? भनी आशङ्का गर्न पुगेका छन् (पोखरेल, २०५९:१४१) ।

‘भट्ट र भक्त’ निबन्ध साँस्कृतिक, धार्मिक आस्थाका धरोहर मानिने मन्दिरहरूमा अस्था र श्रद्धाका नाममा देखा परेको विकृति, विसङ्गति र सौतेनी व्यवहारको उजागर गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित देखिन्छ । निबन्धकारले मन्दिरमा भट्टहरूले भक्तहरूको अपमान गर्ने, श्रद्धाका फूल भन्दा चढौतीको धनादिको फूल चढाउनेहरूका लागि देवस्थलमा सम्मान दिने कुपरम्पराले गर्दा इमान्दार भक्तहरूको अपमान हुनेजस्तो धर्मका नाममा फैलिएको गलत संस्कारको अन्त्य हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छन् (पोखरेल, २०५९:१५३) ।

अनुभवमा आधारित टेलिफोनको (अ) सुविधा निबन्ध विज्ञानको आविष्कारले भित्र्याएको यान्त्रिक प्रविधि र सुविधाको सदुपयोग गर्न नजान्दा सुविधाका नाममा आइपर्ने व्यावहारिक समस्याहरूका बारेमा जनकारी सूचित गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित देखिन्छ ।

‘चरित्रको खेती’ निबन्ध राज्यव्यवस्था सञ्चालनको नेतृत्व भ्रष्ट र बेइमानहरूका हातमा रहुन्जेल राज्यको सर्वाङ्गीण विकासमा अवरोध पुग्नेमात्र नभई नयाँ पुस्ताले समेत तिनै महापुरुष भनाउँदाहरूलाई मोडेल बनाई आफ्नो चरित्र निर्माण गर्ने हुँदा सचेत भई असल नेतृत्वको खोजी गर्नुपर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित देखिन्छ । निबन्धकारले देशमा दुर्जनहरू निर्भय र सज्जनहरू भयाक्रान्त हुँदा अशान्ति मात्र होइन इमान्दारहरूको विजोक र भ्रष्टहरूको उन्नति हुन्छ, जसका कारण केटाकेटीहरू पनि पढाईमा भन्दा राजनीति वा तस्करको मुख ताक्ने हुन्छन् । त्यसैले उले यहाँ शान्ति र सुव्यवस्थाका लागि असल चरित्रको अनिवार्य अवश्यकता औल्याएका छन् (पोखरेल, २०५९:१६४) ।

‘दुईथरी मान्छे’ निबन्धमा आजको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा पनि शासक र शासित, शक्तिशाली र शक्तिहीन जस्ता दुईथरी मान्छे नेपालमा रहेकाले शक्तिशाली शासकहरूका लागि नेपाल स्वर्ग र शक्तिहीन तथा शासितहरूका लागि नेपाल नर्कभै बनेको नेपालको द्वन्द्वान्तरिक तस्विर प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:१७२) ।

मातृभक्ति र प्रभावमा रचित ‘आमाको पूजा’ निबन्धमा दिव्यधाममा गएर गरिएको भगवतीको आराधनाबाट भन्दा आफ्नी आमाको सेवाबाट वास्तविक मातृभक्ति र धर्म हुने प्रेरणादायी अनुभूतिको अभिव्यक्ति उद्देश्यको रूपमा आएको देखिन्छ ।

‘भयाउँकिरी’ निबन्धमा विदेशी संस्कृतिको अन्धानुकरणबाट नेपाली मौलिक संस्कृति खतरामा परेकाले यसको संरक्षणका निम्ति सशक्त जागरणको खाँचो औल्याउनु उद्देश्यका रूपमा आएको देखिन्छ । सरस्वतीले कालिदासको मुखमा थुकिदिएपछि बुद्धि उम्रिएभै नेपालको मुखैमा थुकिदिए देशका सबै नागरिकको बुद्धि पलाउँथ्यो कि ! भन्दै निबन्धकारले देशप्रेम र देशप्रतिको चिन्ता प्रकट गरेका छन् (पोखरेल, २०५९:१८९) ।

‘नयाँ चस्मामा माछाको चाँजो’ निबन्ध अवसरवादीहरूको उन्नति नै राजनैतिक नौटङ्कीको लक्ष्य भएकाले यो देश (नेपाल) मा मौलाएको विसङ्गतिसँगै देशको उन्नतिमा परेको प्रतिकूल प्रभावलाई देखाउने उद्देश्य देखिन्छ भने ‘मेरो उत्कृष्ट साथी’ मा आफ्नो जीवनमै अमीट छाप छोड्न सफल मित्र मोतीलाल चित्लाडियाको व्यक्तित्व प्रकाश पाउँ

मेहनती र अध्ययनशील व्यक्ति सबैका लागि गुरु र प्रेरक बन्न सक्छ भन्ने कुरा देखाउने उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०५९:२०२) ।

‘मनमा सधैंको आलो कोबेको भुइँचालो’ प्राकृतिक विपत्तिसँग सम्बन्धित निबन्ध देखिन्छ, जसमा निबन्धकारले आफू जापान बस्दा प्रत्यक्ष भोगेको भुकम्पको अनुभवका आधारमा प्राकृतिक विपत्तिबाट बच्ने आधारभूत ज्ञान हरेकमा हुनुपर्ने कुरामा सचेत गराउने उद्देश्य देखिन्छ ।

‘वाग्मती भैंसीको आहालमा’ निबन्धमा पवित्र हुनुपर्ने वाग्मती हरेक किसिमको फोहार, प्रदूषण जम्मा हुने केन्द्रविन्दु (कन्टेनर) बनेजस्तै राजनैतिक, सामाजिक, चारित्रिक, नैतिक, व्यापारिक आदि प्रदूषणका कारण वाग्मतीजस्तै बनेको काठमाडौँको अव्यवस्था असम्यता र अनुशासनहीनताको उदाहरो चित्र देखाउने उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०५९: २१३) ।

त्यसैगरी सङ्ग्रहको अन्तिम तथा लोखनगत हिसावले पहिलो (२०४४) निबन्ध ‘आफन्त’ मा आफन्त र पराइबीचको भावनात्मक सम्बन्ध केलाउने सूत्रको खोजी गरेको पाइन्छ । कहिलेकाँही पराइ पनि आफन्त र घनिष्ट मित्रभन्दा पनि नजिकको हुन सक्छ भन्ने निबन्धकारको विचार देखिन्छ ।

यसरी **नागतहको थिति** (२०५९) निबन्धसङ्ग्रहभित्रका निबन्धहरूलाई समग्ररूपमा हेर्दा सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक, प्रशासनिक आदि क्षेत्रमा हुने अन्याय अत्याचार, शोषणमात्र नभई सर्वत्र विकृति र विसङ्गतिको जालो फैलिएकोले सिङ्गो राष्ट्र, राष्ट्रियता र मौलिक पहिचान संरक्षणमा राष्ट्रभक्त नेपालीहरू जुट्नु पर्छ भन्ने सन्देशमा केन्द्रित देखिन्छ ।

४.४ गार्गीको गाँठो (२०६२) निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन:

४.४.१ भूमिका

गार्गीको गाँठो (२०६२) माधवप्रसाद पोखरेलको तेस्रो निबन्धसङ्ग्रह हो । २०६२ सालमा साभ्ना प्रकाशनबाट प्रकाशित यस सङ्ग्रहमा वि.सं. २०५६ सालदेखि २०६१ सालसम्मका विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर रूपमा प्रकाशित २९ ओटा निबन्धहरू र ‘कैकेयी: अयौध्याकाण्डकी दोषी’ शीर्षकको एउटा समालोचना सङ्कलित छन् ।

शक्ति र सत्य परस्पर हुने र शक्तिले नै सत्यको परिभाषा कोर्ने निष्कर्षका साथ यो सङ्ग्रह पाठकसामु आएको देखिन्छ । यहाँ विषयवस्तु, शैली र उद्देश्यका आधारमा अध्ययन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

४.४.२ विषयवस्तुका आधारमा 'गार्गीको गाँठो' निबन्धसङ्ग्रह

मेरो मान्छे र नागदहको थितिमा भैं विषयवस्तुका आधारमा 'गार्गीको गाँठो' (२०६२) भित्रका निबन्धहरूलाई निम्नानुसार अध्ययन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

४.४.२.१ आलोचनात्मक अस्तित्ववादी चिन्तनविषयक निबन्धहरू

यस सङ्ग्रहमा 'आफ्नै निबन्धको सूत्र', 'शाहाकारीको अड्को', 'तिउरेका कोसा', 'गुप्तबास', 'योग्यताको कसी', कलमको टुँडो अड्काउने अल्भो', 'बुबा बाइबाइ', 'मरुपिप्पलको जिउनी' जस्ता निबन्धहरू आलोचनात्मक अस्तित्ववादी चिन्तनविषयक देखिन्छन् । यी निबन्धहरूमा पोखरेलले आलोचनात्मक यथार्थवादी धरातलमा उभिएर आफ्नो ज्ञान, अनुभव, खोज, उखानटुक्का, संस्मरण, किम्वदन्ती तथा विविध प्रसङ्गहरूलाई परस्पर विरोधी भए पनि एउटै मालामा राखेर परस्पर सम्बन्ध र समानताको बिन्दु खोजेको पाइन्छ ।

'आफ्नै निबन्धको सूत्र', यस सङ्ग्रहको भूमिकाप्रधान निबन्ध देखिन्छ । यस निबन्धमा पोखरेलको निबन्धरचनाको प्रविधि, निबन्धतर्फ आकर्षित हुनुको कारण, प्रभाव, प्रेरणा, विषय, फरक फरक विषय जोड्ने, गणितको बिन्दुपथ सिद्धान्त तथा निबन्धरचनाका सूत्रलाई विषय बनाएको देखिन्छ (पोखरेल, २०६२:५) ।

'शाहाकारीको अड्को' निबन्धमा निबन्धकारले देशकाल र परिस्थितिअनुरूप शाकाहारको परिभाषा फरक फरक हुने र शाकाहारीहरू परिस्थितिवश बिटुलो पनि बन्न पुग्ने कुरा विषयका रूपमा उठाएका छन् । देशविदेश घुमेका पोखरेल आफू पनि त्यस्तै परिवन्धमा परेर आफ्नो शाकाहारको अस्तित्व जोगाउन नसकेको कुरा स्वीकारेका छन् (पोखरेल, २०६२:२९) ।

'तिउरेका कोसा' निबन्धमा आफ्नो जीवनमात्र नभई यो धर्तीलाई पनि तिउरेका कोसासँग तुलना गर्दै भित्र थुप्रै परस्पर विरोधी र बिस्फोटक विचार र समस्याहरू हुँदाहुँदै पनि बाहिर न्युक्लियस र तिउरेको कोसजस्तो शान्त र दुरुस्त देखिनुपर्ने बाध्यता अर्थात् मानवजीवन र प्रकृतिको अस्तित्वलाई आफ्नै जीवनको सेरोफेरोसँग जोडेर विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ (पोखरेल, २०६२:३६) ।

‘गुप्तबास’ निबन्ध २०५७ सालतिर चीनको शिन्हा समाचार संस्थाको निमन्त्रणामा चीनमा भाषाविशेषज्ञका रूपमा काम गर्दाको एक वर्षसम्मको समयलाई गुप्तबासका रूपमा चिनाएका छन् । नेपाली भाषाविशेषज्ञका रूपमा चीनमा गए पनि त्यहाँको काम गर्ने शैली, भाषाविशेषज्ञलाई हेर्ने दृष्टिकोण (समाचार संस्थामा), तथा आफैले नेपालमा नेपाली सिकाएका सिकारु चिनियाँ विद्यार्थीहरूलाई नै भाषाविशेषज्ञको रूपमा देख्नुपर्दा र आफू विनाकाममा विराट राज्यमा (चीनमा) ह्वाङ्दी र कीचकहरूको शासनबाट थिचिएर वृहन्नलाका रूपमा उत्तर र उत्तरकुमारीको फुटानी सुन्दै बस्नु पर्दाको पीडालाई विषयका रूपमा उठाएको देखिन्छ । त्यहाँ रहँदा चिनियाँ रहनसहन, भाषा, संस्कृति आदिका बारेमा अध्ययन गरेर समयलाई आफ्नै किसिमले उपयोगी बनाउन सकेको कुरा व्यक्त गरेका छन् (पोखरेल, २०६२:७९) ।

‘योग्यताको कसी’ निबन्ध सर्जक, सिर्जना र मूल्याङ्कनमा देखिएको गलत प्रवृत्तिका कारण स्रष्टा र सिर्जनाको अस्तित्व सङ्कटमा परेको कुरालाई विषय बनाएको देखिन्छ । साहित्य गोष्ठीका न्यायाधीशहरू साहित्यको मूल्य बुझी पारदर्शी मूल्याङ्कन गर्न सक्ने हुनुपर्ने तर्क गर्दै समाजको दर्पण साहित्यको सम्मानका लागि स्थापित पुरस्कारहरू भुटो प्रतिस्पर्धा गराएर असक्षमहरूको हातमा पार्ने मूल्याङ्कनको अपारदर्शी र अदूरदर्शी पद्धतिप्रति तीव्र व्यङ्ग्य र विरोध गरेका छन् (पोखरेल, २०५९:८४) ।

‘कलमको टुँडो अड्काउने अल्भो’ निबन्धमा २०६० साल भन्दा अगाडिको एक डेढ वर्षको समयमा देशभित्र व्याप्त अन्याय, अत्याचार र अनियमितताका विरुद्ध कलम चलाउँदाको सर्जकको कष्टपूर्ण अवस्था विषयवस्तु देखिन्छ । दुष्टलाई पुरस्कार र सज्जनलाई दण्डजस्तै अवस्थाको कारण तत्कालीन विपरीत परिवेशमा राष्ट्रघातीका विरुद्ध र जनपक्षमा कलम चलाउन खोजे पनि नसकेको आफ्नै अनुभव व्यक्त गर्दै विसङ्गत सामाजिक, राजनैतिक अवस्थाले गर्दा उत्तम विचारहरू पनि कुल्चिएको नेपाली चित्र उतार्ने प्रयत्न यसमा देखिन्छ (पोखरेल, २०६२:५९) ।

‘बुबा, बाइबाइ !’ निबन्धमा आफ्नी श्रीमतीसहित (निबन्धकार) एक वर्ष चीनमा बस्दा आफन्तहरूबाट टाढिनुपरेको पीडा विषयवस्तुका रूपमा आएको छ । नेपालको अव्यवस्था देख्दा निबन्धकार आफू पनि नातिले बाइबाइ भन्दा सायौ नारा ! भन्न मन लागेको पीडाबोधयुक्त भाव व्यक्त गर्छन् (पोखरेल, २०५९:१०३) ।

‘मरुपिप्पलको जिउनी’ पनि यस सङ्ग्रहको दोस्रो भूमिकाप्रधान निबन्ध देखिन्छ, जुन कुरालाई लेखक स्वयंले पनि बताउँछन् (निबन्धकारसँगको कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी) । यसमा निबन्धकारले जीवनमा आफ्नो अध्ययन, अनुभव र संघर्षका विभिन्न पाटाहरूलाई केलाउँदै जस्तोसुकै कठिन परिस्थितिमा पनि प्रतिभाशालीहरूले मरुभूमिको पिप्पलका जरा गहिराइमा पुगेजस्तै गरी सधैं हरियाली र छहारी दिनुपर्छ भन्ने अस्तित्ववादी चिन्तनलाई विषयवस्तु बनाएको देखिन्छ (पोखरेल, २०६२:१५४) ।

यसरी निबन्धकारले यी निबन्धहरूमा विभिन्न विषम परिस्थितिभित्र जीवनको अस्तित्व खोज्ने कार्य गरेको देखिन्छ ।

४.४.२.२ शिक्षा तथा ज्ञानविज्ञानविषयक निबन्धहरू

यस सङ्ग्रहमा ‘गार्गीको गाँठो’, ‘ज्ञानको अहङ्कार’, ‘नबुझ्ने विद्यार्थी नै राम्रो’, ‘पुस्तकालयको खाँचो’ जस्ता निबन्धहरू शिक्षा तथा ज्ञानविज्ञानविषयक देखिन्छन् । यी निबन्धहरू शैक्षिक जगत्मा व्याप्त समस्या र विसङ्गत पक्षको चिरफार गर्दै निकासको मार्ग खोज्न उद्यत् देखिन्छन् ।

‘गार्गीको गाँठो’ सङ्ग्रहको शीर्ष र भूमिकाप्रधान निबन्ध देखिन्छ जुन यस सङ्ग्रहभित्रका निबन्धहरूसँग कुनै न कुनै रूपले अन्तरसम्बन्धित देखिन्छ । निबन्धकारले पनि यसलाई भूमिकाकै रूपमा स्वीकार गरेका छन् (पोखरेलसँगको अन्तर्वार्ता) । त्रिभुवन विश्वविद्यालयजस्तो महान् शिक्षण संस्थाभित्र पनि शक्तिशाली याज्ञवल्क्यहरूको एकाधिकार रहेको सङ्केत गर्दै थुप्रै प्रतिभाशाली तर शक्तिहीन गार्गीहरू निम्सरा र विचरा बनेर आफ्नो प्रतिभालाई आफ्नै पोल्टामा राख्न बाध्य हुनुपर्ने तीतो यथार्थलाई मिथकीय प्रसङ्ग जोडेर विषय बनाएका छन् । सत्य भनेको जुनसुकै प्रतिभाशाली पण्डितहरू मध्ये सबैभन्दा प्रतिभासम्पन्न पण्डितले ठोकेको किलो रहेको तर्क गर्दै विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम निर्माणमा अपनाइएको गलत प्रक्रियाका कारण उचित छानिन नसकेकाले आफ्नो घाँटीमा गार्गीको गाँठो परेको कुरा गार्गीले आफूलाई मन लागेको कुरा याज्ञवल्क्य रिसाउलान् भनेर सोध्नै नपाई हारेको ठहर्छ भन्ने प्रसङ्गबाट स्पष्ट पारेका छन् (पोखरेल, २०६२:१०) ।

‘ज्ञानको अहङ्कार’ निबन्धमा जो कोही पनि एक विषयमा विशेषज्ञ र धेरै विषयमा सामान्य ज्ञान राख्न सक्छ तर सर्वज्ञचाहिँ हुन सक्दैन भन्ने विषयलाई अगाडि सारेको देखिन्छ । कम ज्ञानले मानिस अहङ्कारी मात्र होइन आफू सर्वज्ञ छु भन्ने ढोड रचनसमेत पछि

नपर्ने अनुभव गरेका पोखरेलले विद्वान् सधैं निहुरिने र अल्पज्ञ सधैं सर्वज्ञको ढोड रच्ने प्रवृत्तिलाई यसरी व्यक्त गरेका छन् :

विशिष्ट विद्वान् र वरिष्ठ प्रधानाध्यापकहरूलाई ज्ञानको अथाह सागरमा मचाहिँ एउटा सानो माछाको भुरो मात्र रहेछु भन्ने ज्ञान भएकै दिनदेखि उनीहरू चुप लागेर लाटा दर्शक भइरहेका छन् । यो मौका छोपेर टपटुप्याँहरू 'नेपालका विद्वान् भनेका हामी नै हौं' भनेर पार्टी र टी पार्टी धाइरहेका छन् (पोखरेल, २०६२:१०७) ।

'नबुझ्ने विद्यार्थी नै राम्रो' निबन्धमा पोखरेलले आम विद्यार्थीका प्रकृति र उत्कृष्ट विद्यार्थीका लक्षणलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । पढाउँदा आफूले नबुझेका कुरा पत्ता लगाउन सक्ने विद्यार्थी नै उत्कृष्ट र प्रतिभाशाली ठहरिने कुराको निष्कर्ष आफ्नो लामो शैक्षणिक अनुभवका आधारमा निकालेका छन् साथै शैक्षिक गुणस्तर भएका इमान्दार र सक्षम शिक्षकको आवश्यकतालाई पनि औल्याएका छन् (पोखरेल, २०६२:५५) ।

'पुस्तकालयको खाँचो' विद्यावारिधि अध्ययनार्थ भारतको पुणेस्थित डेक्कन कलेजमा जाँदा बटुलेको शैक्षिक अनुभवलाई समेटेर लेखिएको निबन्ध देखिन्छ, जसमा पोखरेलले अध्ययन अनुसन्धान र विश्लेषणमा तल्लीन हुन खोज्ने र ज्ञानको तृष्णा बोकेकाहरूलाई नेपालमा समृद्ध पुस्तकालयको कमी वा खाँचो भएको औल्याएका छन् । विशाल र समृद्ध पुस्तकालयकै कारण ज्ञानको खोज, अध्ययन र अनुसन्धानमा भारत, चीन जापानजस्ता देशहरू आत्मनिर्भर भई उन्नतिको फड्को मार्न सफल भएको निष्कर्ष निकालेका छन् ।

४.४.२.३ सामाजिक तथा संस्कृतिविषयक निबन्धहरू

पोखरेलका 'राष्ट्रिय महायज्ञमा अड्को' र 'निम्सरो फड्को', 'चेन्नेइदेखि कन्याकुमारीसम्म', 'एक बराबर एक', 'नागलोकको हंस' तथा 'दसैं कसैको पेवा हो त ?' जस्ता निबन्धहरू सामाजिक तथा संस्कृतिविषयक देखिन्छन् । यी निबन्धहरूमा निबन्धकार समाजमा विद्यमान सामाजिक, सांस्कृतिक विकृति, विसङ्गितिलाई केलाउँदै सभ्य समाज र संस्कारको खोजीमा लागेका देखिन्छन् ।

'राष्ट्रिय महायज्ञमा अड्को र निम्सरो फड्को' निबन्धमा नेपालमा व्याप्त राजनैतिक द्वन्द्वले निम्त्याएको हिंसात्मक प्रवृत्तिले समाजमा पारेको नकारात्मक प्रभावलाई व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् भने अर्कोतर्फ मनोरञ्जन र संस्कारका नाममा मन्दिर तथा देवालयजस्ता सांस्कृतिक धरोहरमा दिइने बलिप्रथाको विरोधमा आवाज उठाएका छन् । राजनैतिक द्वन्द्व र हिंसाका कारण निम्तिएको साँढे (सक्नेहरू) जुधाइको खेलले मानिस (जनता) को स्वतन्त्रताको अस्तित्व खतरामा परेको ठहर निबन्धकारको छ । स्वार्थपूर्तिका

लागि नरबलि दिनेसम्मको हिंसात्मक प्रवृत्तिका विरुद्ध तथा साँढेहरूको बाङ्गो चरित्रलाई सोभ्याउन सक्ने विद्या र कलमको शक्ति भए पनि शक्तिहीन हुनुपरेको परिस्थितिले गान्धीवादी (अहिंसावादी) पोखरेल आफू पनि चार हातखुट्टा बाँधेर चौखुम्याएको जन्तु जस्तो विवश बन्नुपरेको अनुभूतिको अभिव्यक्ति गर्दछन् (पोखरेल, २०६२:१४) ।

नियात्रापरक 'चेन्नेईदेखि कन्याकुमारीसम्म' निबन्धमा दक्षिण भारतमा पर्ने कन्याकुमारीमा तीर्थयात्रा जाँदा तमिलनाडु जस्तो ऐतिहासिक, सांस्कृतिक सभ्यता बोकेको ठाउँमा पनि जातीय द्वन्द्व र अभिमानका कारण ठगहरूको सञ्जाल बढ्दै भएकाले निजी पहिचान, सभ्यता र संस्कृति खोको बन्दै गएको विषयलाई आफ्नै अनुभवसँगै व्यक्त गरेका छन् ।

'एक बराबर एक' निबन्ध विशेषगरी जातीय छुवाछुत र त्यसबाट उत्पन्न परिस्थितिले समाजमा पारेको प्रभाव विषयमा केन्द्रित देखिन्छ । हाम्रो समाजमा वर्णाश्रम व्यवस्था जातिगत विभेदका लागि नभई विकास र उन्नतिका लागि भएको ऐतिहासिक पौराणिक पक्षलाई जोड्दै वर्णाश्रम व्यवस्थाको गलत व्याख्याले नै हिन्दू धर्मसंस्कृतिभित्र जातिगत विभेद लगायत सङ्कीर्णवादी सोच विकास भएको छ त्यसैले समानताको निम्ति यसको अन्त्य हुनुपर्ने कुरामा निबन्धकारले जोड दिएका छन् (पोखरेल, २०६२:७३) ।

'नागलोकको हंस' निबन्धमा चीनको सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, आर्थिकजस्ता विभिन्न क्षेत्रका राम्रा-नराम्रा पक्षहरूलाई केलाउँदै चीनले हरेक क्षेत्रमा गरेको अशातीत प्रगति र विश्वमा शक्तिसम्पन्न राष्ट्रका रूपमा आफूलाई उभ्याउन लागिपरेको कुरा विषयवस्तुका रूपमा आएको देखिन्छ । मौलिक संस्कृति नै निजी पहिचान भएकाले चीनले जस्तै नेपालले पनि आफ्नो मौलिक संस्कृतिबाटै विश्वमा आफ्नो पहिचान बनाउन सक्नु पर्छ भन्ने निबन्धकारको विचार देखिन्छ (पोखरेल, २०६२:९१) ।

'दसैं कसैको पेवा हो त?' भन्ने निबन्धमा सम्पूर्ण नेपालीहरूको महान् चाड दसैंलाई हिन्दूधर्मसँग जोडेर बाहुन क्षेत्रीहरूको पेवाका रूपमा व्याख्या गर्नु गलत कुरा हो । यस्तो गलत व्याख्या गर्न क्रिश्चियनहरू अघि देखिएका छन् । यस निबन्धमा पोखरेलले सांस्कृतिक पर्व तथा महान् चाड दसैंको गलत व्याख्या गर्नेहरूप्रति आपत्ति प्रकट गर्दै भ्रममा परेर होइन सांस्कृतिक यथार्थ बुझेर अघि बढ्नुपर्ने गम्भीर विषय अघि सारेका छन् (पोखरेल, २०६२:१४१) ।

४.४.२.४. राजनीतिविषयक निबन्धहरू

पोखरेलका 'स्यमन्तक मणि', 'जनता माने मः म माने नेता', 'देशमा वैतरणी बगेको बेला', 'धर्मयुद्ध' तथा 'कहाँ जाऊँ ? कसो गरुँ' जस्ता निबन्धहरू यस सङ्ग्रहमा राजनीतिक विषयसँग जोडिएका देखिन्छन् । यी निबन्धहरूमा पोखरेलले राजनीतिक संस्कार र जनताप्रति पूर्ण बफादार राजनेता कै अभावले देशमा सुशासनको साटो कुशासनले अड्डा जमाएको उल्लेख गर्दै गलत राजनीतिक संस्कारप्रति तीव्र व्यङ्ग्य, र आक्रोस अभिव्यक्त गरेका छन् ।

पूर्वीय मिथक स्यमन्तक मणि अर्थात् बहुमूल्य वस्तुलाई प्रतीकात्मक रूपमा राजनीतिसँग जोडेर पोखरेलले नेपाली राजनीति र त्यसभित्रका विकृत पक्षलाई विषयवस्तुका रूपमा उठाएको देखिन्छ । स्यमन्तक मणिको कथालाई सत्ताप्राप्तिको खेलसँग जोडेर राजनीतिलाई अर्काको हातको स्यमन्तक मणि आफन्तमा लुकाउने पौठेजोरी खेलका रूपमा विप्लेशन गरेका छन् । नेपालमा पनि स्यमन्तक मणि (प्रजातन्त्र) आफन्तका हातमा मनपरी बाँड्दा राज्यमा अव्यवस्था, अकर्मण्यता, हिंसा र अशान्ति बढ्न गएको कुरा मियकीय पात्र सत्राजित विष्णु, सूर्यदेव, प्रशेन आदिको प्रसङ्ग जोडेर अभिव्यक्त गरेको भेटिन्छ (पोखरेल, २०६२:२२) ।

'देशमा वैतरणी बगेको बेला' निबन्धमा निबन्धकारले नेपालमा २०५२ सालदेखि सुरु भएको माओवादी जनयुद्ध र त्यसले राज्यभित्र निम्त्याएको परिणामलाई विषय बनाएका छन् । जनयुद्धका बेला नेपालको राजनीति हिंसात्मक बनेको तथा राज्यपक्ष र विद्रोही पक्षको चेपुवामा परेर सोभ्यासाभा जनताहरूले अनाहकमा हिंसाको सिकार बनी ज्यानैसमेत गुमाउनु पर्दा थुप्रै बालबालिकाहरू टुहुरा बनेका, कतिको काख खोसिएको, कतिको सिन्दुर पुछिएको त कतिको जीवनको सहारा नै खोसिएकाले देशमा रगतको वैतरणी बगेको कारुणिक यथार्थ तस्विर उतार्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ । विनाश निम्त्याउने बन्धुघाती युद्ध गर्न नेपालीले विदेशबाटै सिकेको तर्क गर्दै यस्तो ज्ञान र तुजुकले आफ्नै देशवासीलाई शत्रु ठानेर देशलाई बन्धुमारा कुरुक्षेत्र बनाउँदा देशमा राजनैतिक अस्थिरता बढ्नुका साथै शत्रुभन्दा बन्धु मारिन्छन् त्यसैले यस्तो बन्धुमारा खेलप्रति आक्रोश व्यक्त गर्दै यसलाई रोक्नुपर्ने आवाज यहाँ उठाएका छन् (पोखरेल, २०६२:६४) ।

'कहाँ जाऊँ ! कसो गरुँ ?' नेपालको राजनैतिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा व्याप्त गलत प्रवृत्ति र नेपालको कमजोर न्याय प्रणाली विषयवस्तु देखिन्छ । जनयुद्धका बेला

नेपालको राजनीतिक इतिहासमै धेरै तेह्र हजारभन्दा बढी मानिसहरूले अनाहकमा ज्यान गुमाउनु परेको दुःखदायी अवस्थाको वर्णन यसमा पाइन्छ । नेपालीले नेपालीकै टाउकोको मोल तोक्नेजस्ता कदमले नेपाली आमाका काखमा बाँच्न गाह्रो र असुरक्षित भएको महसुस निबन्धकारले गरेको देखिन्छ । राष्ट्रलाई यस्तो अवस्थामा पुर्‍याउने राष्ट्रघाती बेइमानहरूप्रति आक्रोस र कडा व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरेका छन् (पोखरेल, २०६२:१२७) ।

‘धर्मयुद्ध’ धर्मका नाममा फैलिएको देशीविदेशी राजनीतिलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको निबन्ध देखिन्छ । यसमा धार्मिक राजनीतिक अतिवाद र सम्प्रभुता नै आजको संसारमा व्याप्त अशान्तिको मुख्य कारक भएको कुरा उठाउँदै ठीक र बेठीकको युद्ध नभई ठीकैठीक बीचको युद्धका कारण संसारमा गलत प्रवृत्तिले बढावा पाएको निबन्धकारको ठहर देखिन्छ । साथै विश्वलाई आफ्नो परिवार ठान्ने धर्म र सिद्धान्तको खोजी हुनुपर्ने कुरामा निबन्धकारले जोड दिएका छन् (पोखरेल, २०६२:९८) ।

४.४.२.५ व्यक्तिप्रभावविषयक निबन्धहरू

पोखरेलका ‘प्रतिभाको अदम्य शक्तिको भुल्को’, ‘मन परेकी केटी’, ‘पण्डित छविलाल पोखरेल’, ‘सास फेर्ने इनसाइक्लोपेडिया’ जस्ता निबन्धहरू यस सङ्ग्रहमा व्यक्तिप्रभाव विषयक देखिन्छन् । यी निबन्धहरूमा पोखरेलले आफूलाई प्रत्यक्ष वा परोक्षा रूपमा प्रभाव पार्ने व्यक्तिको व्यक्तित्व र प्रतिभाका बारेमा जीवनीपरक ढङ्गले प्रकाश पार्ने कार्य गरेको पाइन्छ ।

‘प्रतिभाको अदम्य शक्तिको भुल्को’ निबन्धमा प्रविणता प्रमाणपत्र तहसम्मको मात्र औपचारिक शिक्षा आर्जन गरेका तथा नेपाली मातृभाषी भएर पनि घण्टौंसम्म अङ्ग्रेजीमै धाराप्रवाह बोल्न सक्ने धनकुटाका राजेन्द्रबहादुर थापाको अदम्य प्रतिभा र क्षमता विषयका रूपमा आएको देखिन्छ । आफ्नी श्रीमतीको वियोगमा ७६ वर्षको उमेरमा **शान्तिलता** शोककाव्य अङ्ग्रेजीमा रचना गरेर युनेस्कोको अन्तर्राष्ट्रिय पुरस्कार जितेको कुरालाई प्रस्तुत गर्दै प्रतिभाको कुनै सीमा नहुने कुरा देखाउन खोजेका छन् (पोखरेल, २०६२:३३,३५)।

संस्मरणात्मक निबन्ध ‘मन परेकी केटी’ मा पोखरेलले आफूले साहित्य सिर्जनामा पहिलो पाइला राख्ने प्रभाव र प्रेरणा एउटी मन परेकी केटीबाट प्राप्त गरी पहिले गीत, कविता कथा हुँदै निबन्धसम्म आएको कुरालाई विषय बनाएको देखिन्छ । ‘डायरी’, कथा लेखेर आफ्ना गुरु टीकाप्रसाद वस्तीलाई देखाउँदा ‘यो त निबन्ध पो भयो त !’ भनिदिएपछि निबन्ध लेख्न थालेका पोखरेलले साहित्यिक यात्राको प्रारम्भलाई उसैको रूपले पानस

सल्काइदिएको भए पनि आज ऊ ट्युबलाइट सल्काएर आफू भयाप्य निम्ने स्टार्टरजस्ती मात्र लाग्ने अनुभूति व्यक्त गरेका छन् । समय सँगसँगै मानिसको अरूप्रति हेर्ने दृष्टिकोणमा पनि परिवर्तन आउने विचार यसमा भेटिन्छ (पोखरेल २०६२:४७:४८) ।

व्यक्तिप्रभावविषयक निबन्ध 'एकै मूलका प्रतिभा' मा पोखरेलले आफ्ना तेह्रदिने भाइखलकभिन्न पर्ने दिग्गज तथा विद्वान् गुरु पं. हेमचन्द्र पोखरेलको विद्वत्ता र घमण्डसँगै उनको जीवनीको अन्तरपाटोलाई खोतल्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । विद्वान् भए पनि घमण्डका कारण प्रतिभाशाली मानिसले पनि सफलताको शिखर चढ्न नसक्ने विचार यहाँ भेटिन्छ भने 'पण्डित छविलाल पोखरेल' मा छविलाललाई क्रान्तिकारी विचारधारा बोकेका प्राध्यापक तथा समाजसेवीका रूपमा चिनाएको पाइन्छ । उनको बहुआयामिक परिवर्तनशील व्यक्तित्व र शास्त्रार्थ गर्न सक्ने क्षमताको जीवनीपरक ढङ्गले चर्चा गरेको देखिन्छ ।

'सास फेर्ने इनसाइक्लोपेडिया' साहित्यकार जनकलाल शर्मासँग सम्बन्धित व्यक्तिनिष्ठ निबन्ध देखिन्छ । जनकलाल शर्माको बहुआयामिक व्यक्तित्वबाट प्रभावित पोखरेलले उनको अनौपचारिक व्यावहारिक जीवन, रुचि र विद्वत्तालाई विषयवस्तुका रूपमा उठाएको देखिन्छ । पोखरेलले राजेश्वर देवकोटाले जनकलाल शर्मालाई राखेको नाम 'सास फेर्ने इनसाइक्लोपेडिया' सान्दर्भिक ठानेर त्यही शीर्षकमा निबन्ध रचना गरेको कुरा व्यक्त गरेका छन् (पोखरेल, २०६२:१३०) ।

यसरी निबन्धकार पोखरेलले उनीहरूको प्रेरणादायी जीवनबाट पाठकहरूलाई समेत आफ्नो जीवन सरल बनाउन मार्ग प्रशस्त गरेको देखिन्छ ।

४.४.२.६. मनोविज्ञानविषयक निबन्धहरू

यस सङ्ग्रहभित्र 'भगडाको स्वाद' मनोविज्ञानविषयक निबन्ध देखिन्छ । यसमा पोखरेलले मानवीय संवेगहरूमध्ये रिस (भगडा)लाई विषय बनाई कुनै किसिमको भगडा पनि मानवहितमा नभएको, त्यसले केवल मानिसलाई जितको भ्रममा पारी कमजोर बनाउने कुरा उठाएका छन् । भगडाको निहुँ ठूलो नभए पनि जितका नाममा त्यसले निम्त्याउने परिणति खतरनाक हुने हुनाले त्यसबाट दूर रहनु उपयुक्त हुने विचार मनोवैज्ञानिक किसिमले अगाडि सारेका छन् । भगडा गर्ने स्वभावको विकासमा समाजवादी संस्कार, आमाबाबुको उदासिनता, परम्परागत नैतिकतामा अविश्वास, अध्ययन, चिन्तन, मनन र अनुशासनको कमी तथा सैद्धान्तिक रित्तोपन, सामाजिक न्यायको ज्ञानसून्यता र आत्मभावको

अभाव मुख्य रूपमा क्रियाशील हुने निष्कर्ष निबन्धकार पोखरेलको रहेको देखिन्छ (पोखरेल, २०६२:६८) ।

४.४.२.७ आर्थिकविषयक निबन्धहरू

यस सङ्ग्रहभित्र 'लक्ष्मी पूजा' आर्थिक विषयसँग सम्बन्धित निबन्ध देखिन्छ । यसमा लक्ष्मीको पूजा गर्ने देश नेपाल सधैं लक्ष्मीबाटै उपेक्षित हुने कारण तथा जी-८ लगायत जापानजस्ता देशहरूले लक्ष्मीपूजा नगरे पनि उन्नतिको शिखरमा पुग्न सफल भएको रहस्यलाई विषयका रूपमा उठाएको देखिन्छ । नेपालीहरूमा नयाँ किसिमले लक्ष्मीपूजा गर्ने संस्कार नहुनु, चारित्रिक दुर्बलता देखिनु, गलत प्रशासनिक प्रवृत्ति हुनु, व्यक्तिगत स्वार्थमा बढी लिप्त हुनु जस्ता खराब प्रवृत्तिका कारण आज व्यक्ति मोटाउँदै जाँदा देश आर्थिक क्षेत्रमा दुब्लाउँदै गएको जनता मात्र नभई राज्य नै कमजोर र दुर्बल बन्न पुगेको नेपालको खोक्रो आर्थिक तस्विरको चित्र यस निबन्धमा देख्न सकिन्छ (पोखरेल, २०६२:११८) । यसमा निबन्धकारले नेपालको सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, व्यक्तिगत, राजनैतिक लगायतका विभिन्न क्षेत्रका गलत प्रवृत्ति र पक्षहरूलाई व्यङ्गात्मक ढङ्गले केलाउने काम गरेका छन् ।

४.४.३ शैलीशिल्पका आधारमा 'गार्गीको गाँठो' (२०६२) निबन्धसङ्ग्रह

विषयवस्तुका दृष्टिले गहन र सबल देखिएभैं 'गार्गीको गाँठो' (२०६२) निबन्ध सङ्ग्रह शैलीशिल्पका दृष्टिले पनि सबल देखिन्छ । आत्मपरक शैलीमा लेखिएको यस सङ्ग्रहभित्रका निबन्धरचनामा विभिन्न प्रविधि र पद्धति अपनाएको पाइन्छ ।

भूमिकालाई समेत निबन्धात्मक रूप दिने पोखरेलले यस सङ्ग्रहको शीर्षक पनि भूमिकालाई नै छानेका छन् तापनि यसभित्र पहिलो भूमिका निबन्धका रूपमा 'आफ्नै निबन्धको सूत्र' आएको देखिन्छ (पोखरेल, २०६२:१) ।

शैली शिल्पका दृष्टिले 'आफ्नै निबन्धको सूत्र' निबन्धमा पोखरेलको निबन्धरचना प्रविधि पाउन सकिन्छ । विन्दुपथ सिद्धान्त र तर्कशास्त्रको प्रविधिमा आधारित भएर निबन्ध रचना गर्ने धारणा पोखरेलले यसमा अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, भैरव अर्याल तथा शङ्कर लामिछानेजस्ता साहित्यिक हस्तीहरूको प्रभावमा परी निबन्धरचनाको सुरुवात गरेका पोखरेल समयक्रमसँगै निबन्ध रचनामा मौकिल प्रविधिको विकास गर्न सक्षम भएको देख्न सकिन्छ ।

'गार्गीको गाँठो' पोखरेलको दोस्रो भूमिकाप्रधान निबन्ध हो, जसमा कुनै न कुनै रूपमा सङ्ग्रहभित्रका सम्पूर्ण निबन्धहरूको मिश्रण पाइन्छ । सङ्ग्रहभित्रका निबन्धहरूको

संयोजन तथा मिथकीय प्रयोगले निबन्ध उत्कृष्ट देखिन्छ भने यसले व्यञ्जनार्थको अभिव्यक्ति पनि दिएको पाइन्छ । आख्यान, संवाद . . . आदि शैलीशिल्पमा देखिने ‘गार्गीको गाँठो’ निबन्धमा नाटकीयताको छनक पाउन सकिन्छ । गहन भाव, सरल भाषा भइकन पनि सत्यसँग जोडिएको गहन वैचारिक उचाइ यो प्रसङ्गबाट पनि पाउन सकिन्छ :

मेरी गार्गी दिदी, तिमी जन्मेको देशमा आफूलाई मन लागेको कुरो याज्ञवल्क्य रिसाउलान् भनेर सोध्न पाइँदैन । तिमीले हारेको ठहर्छ, तिम्रो योग्यता नपुगेको ठहर्छ, तिम्रो योगदान पैतालाको धुलोबराबर ठहर्छ र तिम्रा कुरा बकम्फुसे ठहर्छन् (पोखरेल, २०६२:१०) ।

यसमा निबन्ध रचनाभिन्न काव्यात्मकताको छनक पनि भेट्न सकिन्छ ।

‘राष्ट्रिय महायज्ञमा अड्को र निम्सरो फड्को’ राष्ट्रिय राजनीतिभिन्नको विसङ्गतिलाई कलात्मक शैलीशिल्पमा अभिव्यक्त गरिएको प्रतीकात्मक निबन्ध देखिन्छ, जसमा साँढे, वानरसेना, इन्द्रजित, हनुमान आदि शब्दहरू प्रतीकात्मक रूपमा प्रयोग गरिएको देखिन्छ ।

यात्रासंस्मरणमा आधारित ‘चेन्नेइदेखि कन्याकुमारीसम्म’ निबन्धमा भारतको दक्षिण क्षेत्र लगायतका स्थानहरूको यात्राका क्रममा प्राप्त अनुभूति, दुःख हण्डर आदिलाई विवरणात्मक भाषाशैलीमा अभिव्यक्त गरेका छन् । दक्षिण भारतमा बोलिने द्रविड भाषा परिवारका विभिन्न भाषाहरूको भाषिक पक्षलाई समेत केलाएको देखिन्छ । त्यसै गरी ‘स्यमन्तक मणि’ राजनैतिक तथा प्रतीकात्मक निबन्ध हो । यसमा राजनीतिलाई स्यमन्तक मणिसँग जोडेर राजनीतिको खण्डन मण्डन गरेको पाइन्छ भने ‘शाकाहारीको अड्को’ निबन्धमा शाकाहारको परिभाषा देशकाल र परिस्थितिअनुसार फरक फरक हुने कुरा आफूले विभिन्न देशमा गरेको यात्राका प्रसङ्गलाई संस्मरणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

व्यक्ति प्रभावमा लेखिएका ‘प्रतिभाको उदम्य शक्तिको झुल्को’, ‘एकै मूलको प्रतिभा’, ‘पण्डित छविलाल पोखरेल’ र ‘सास फेर्ने इन्साइक्लोपेडिया’ जस्ता निबन्धहरू जीवनीमा आधारित देखिन्छन् । यी निबन्धहरूमा हास्यव्यङ्ग्यको प्रचुर प्रयोग भएको पाइन्छ । व्यक्तिविषयक निबन्धहरू भए पनि कलात्मक रचनाशैलीले गर्दा पाठकको मन जित्न सक्ने देखिन्छन् । यी निबन्धहरू विन्दुपथको सिद्धान्तका आधारमा बुनिएका देखिन्छन् । ज्ञानविज्ञान, इतिहास, पुराण, भुगोल, समाजशास्त्र, मानवशास्त्र आदिका गहकिला प्रसङ्गलाई निबन्धमा विषयानुरूप संयोजन गर्न सक्नु उनको शैलीगत विशेषता देखिन्छ ।

आकारका दृष्टिले मध्यम (लगभग १५००-२०००) खालका देखिने पोखरेलका निबन्धहरूमा शीर्षकीय चयनको कुलशता देखिन्छ । पोखरेलका निबन्धहरूलाई हेर्दा कतिपय शीर्षकहरू प्रतीकात्मक देखिन्छन् भने कतिपय व्यञ्जनाधर्मी देखिन्छन् । त्यस्तै कतिपय निबन्धहरू शीर्षकबाटै विषयवस्तु अङ्कल गर्न सकिने खालका देखिन्छन् । 'तिउरेका कोसा', 'जनता माने मः म माने नेता', 'मन परेकी केटी' जस्ता निबन्धमा क्रमशः विम्बात्मक रूपमा मानव जीवनलाई दार्शनिक रूपले केलाउने, राजनैतिक व्यक्तित्व अर्थात् नेताहरूको कुटिल स्वभाव केलाउने तथा रूप, सुन्दरता शृङ्गार अनि आकर्षणजस्ता पक्षलाई केलाउने प्रयत्नमा लागेका देखिन्छन् ।

कतिपय निबन्धहरूले मानवजीवनका विविध समस्या तथा अप्ठेराहरूलाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । 'कलमको टुडो अड्काउने अल्फो', 'नबुझे विद्यार्थी नै राम्रो', 'देशमा वैतरणी बगेको बेला', 'गुप्तवास', 'भगडाको स्वाद', 'नागलोकको हंस', 'धर्मयुद्ध', 'ज्ञानको अहङ्कार', 'लक्ष्मीपूजा' जस्ता निबन्धहरूले मानवीय जीवनका समस्याहरूलाई प्रतिबिम्बित गर्छन् । त्यतिमात्र नभई यी निबन्धहरूको समष्टि सार शीर्षकमा भेटिनुले शीर्षकीय चयनको कुशलतालाई प्रष्ट्याउँछ ।

निबन्धहरूमा उखानटुक्काको प्रयोग, व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति, विवरण, आख्यान, नाटकीय संवाद, मिथकीय प्रयोगमा समसामयिक समस्या र परिवेशको तस्विर तथा विश्लेषणमा मिश्रित नैबन्धीय कौशल भेट्न सकिन्छ । 'सास फेर्ने इन्साइक्लोपेडिया' निबन्ध संवाद शैलीमा लेखिएको ज्वलन्त उदाहरण मान्न सकिन्छ । प्रतीकात्मक व्यङ्ग्य निबन्धका रूपमा प्रस्तुत पोखरेलको 'दसैं कसैको पेवा हो त ?' भन्ने निबन्धमा वि.सं. २०४६ सालको परिवर्तन पछि नेपालमा आएको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा खुल्लापन (स्वतन्त्रता) को गलत फाइदा उठाई अवसरवादीहरूले राष्ट्रिय मूल्य र मान्यताको अवमूल्यन गरी बन्धुत्व र साभा सांस्कारिक आस्थामा समेत विचलन ल्याएको कुरालाई तीव्र व्यङ्ग्यका साथ प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

भूमिकाको रूपमा लेखिएको निबन्ध 'मरु पिप्पलको जीउनी' मा मरुपिप्पलको जीउनी (जीवनी) जस्तै मरुभूमिमा पनि आफ्ना जराहरू जमिनको भित्रीभागमा फैल्याएर सधैं हरियो बन्नुपर्ने अनि चारैतिरका विब्ल्याँटाहरूलाई उछिनेर टाउको उठाउन र अघि बढ्न खोज्ने प्रतिभाहरूले पनि जिउनु परेको, सधैं हरियो बन्नु परेको अवस्थाको चित्रण भेटिन्छ

प्रतिभाशालीहरूलाई आज हरियो भइराख्न गाह्रो परेको परिस्थितिको अभिव्यक्ति यहाँ भेटिन्छ ।

यस सङ्ग्रहभित्र धेरैजसो संस्मरणात्मक देखिने यी निबन्धहरूमा परिष्कृत तथा परिमार्जित अनि सरल भाषाशैली भेट्न सकिन्छ । निजात्मक शैलीमा हास्यमिश्रित व्यङ्ग्यको चोटिलो प्रहार भेटिनु, मिथकीय आख्यान, बिम्ब, प्रतीक, उखानटुक्का आदिको प्रशस्त प्रयोगले निबन्धमा दार्शनिक, वैचारिक उचाइ भेट्न सकिन्छ । सकेसम्म नेपाली भाषाका शब्द प्रयोग गर्नु, संस्कृत सूक्तिहरूको प्रयोग गरे तापनि नेपालीमा अनुवाद गर्नुले निबन्धकार पाठकप्रति बढी सचेत देखिएको स्पष्ट हुन्छ । यद्यपि सरल, सरस भाषाशैली भित्र पनि विन्दुपथ र तर्कशास्त्रको सैद्धान्तिक आधारलाई अनुशरण गर्नाले निबन्धहरू बौद्धिक पाठकका लागि बढी उपयोगी देखिन्छन् । निजात्मक शैली भित्र पनि छुट्टै रङ निबन्धमा भर्न सक्ने पोखरेलका निबन्धहरू मौलिक देखिनुका साथै प्रसाद र व्यास शैलीमा रचना गरिएका भेटिन्छन् । त्यसैले उनका शैलीगत विशेषता पनि उपर्युक्त आधारहरूलाई मान्न सकिन्छ ।

४.४.४ उद्देश्य/विचारका आधारमा गार्गीको गाँठो' (२०६२) निबन्धसङ्ग्रह

गार्गीको गाँठो (२०६२) भित्रका निबन्धहरूलाई यहाँ उद्देश्यका आधारमा अध्ययन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

पोखरेलको निबन्ध रचनाको प्रविधि र सूत्रका रूपमा रचना गरिएको पहिलो निबन्ध 'आफ्नै निबन्धको सूत्र' हो । यसमा निबन्धप्रतिको प्रभाव, प्रेरणा, कारणलगायत निबन्धरचनाको प्रविधि र कलाकौशलको प्रस्तुति गर्ने उद्देश्य भेटिन्छ । आफ्ना निबन्ध रचनाका बारेमा निबन्धकारको धारणा यस्तो रहेको छ :

मेरो हरेक निबन्ध तात्कालिक समस्याको समाधानका रूपमा जन्मिएको म ठान्दछु । मैलाई असन्तुलित बनाएर रन्थन्याउने गरी मेरा टाउकामा छड्किरहेको कुनै समस्या जब एउटा निबन्धका रूपमा पाक वा परिकार बन्छ अ तिट मलाई मेरो तत्कालीन समस्याको समाधान भएको अनुभव हुन्छ । एरिस्टोटलको विरेचन सिद्धान्तको व्याख्या गर्दै रिचर्डसले भने भैं मेरा मनमा भएका परस्पर विरोधी अन्योलहरूका बीचमा एक किसिमको मेलमिलाप र फैसला हुन्छ । मेरा मनमा खेल्नरहेका परस्पर विराधी विचारहरू मलाई पछि कहिल्यै दुःख नदिने गरी थन्किएजस्तो लाग्छ (पो. २०६२: ३) ।

'गार्गीको गाँठो' यस सङ्ग्रहको शीर्ष निबन्ध हो । सत्य र शक्तिलाई पूर्वीय मिथकको प्रयोग गरी लेखिएको यो निबन्ध सशक्त व्यङ्ग्यले भणिएको मात्र नभई ध्वन्यात्मक पनि

देखिन्छ । यसमा पूर्वीय मिथकको प्रयोगअनुसार राज जनको विद्वत् सभामा याज्ञवल्क्यको एकाधिकारका कारण गार्गीले सत्य कुरा जाने पनि आफूसँग शक्ति नहुँदा खुम्चनु परे जस्तै नेपालको विद्वत् तथा प्राज्ञिक थलो त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा याज्ञवल्क्यजस्तै शक्तिशालीहरूको एकाधिकारका कारण पोखरेलजस्ता प्रतिभाशाली सर्जकहरू खुम्चनु परेको भित्री सहस्योद्घाटन गर्नु उद्देश्यका रूपमा आएको देखिन्छ (पोखरेल, २०६२:१०) ।

‘राष्ट्रिय महायज्ञमा अड्को र निम्सरो फड्को’ निबन्धमा नेपालीका साँस्कृतिक चाडपर्वहरूमा मौलाएको पशुबलि, वि.सं. २०५२ सालपछि नेपालमा द्वन्द्वले भित्रिएको हत्या, हिंसा (नरबलि) को कडा विरोध गर्नु र त्यसबाट माथि उठ्न नेपाली जनतालाई आह्वान गर्नु उद्देश्यका रूपमा आएको देखिन्छ । भक्तजनलाई मनपरेको कुरा भगवानलाई पनि मन परेको हो कि भन्ने आशङ्का गर्दै जनयुद्धका नाममा राष्ट्रिय रूपमै व्याप्त साँढेजुदाइको खेलमा निम्सराहरूको नरबलि पनि कतै भगवानलाई मन परेको त होइन भन्दै व्यङ्ग्य गर्दछन् (पोखरेल, २०६२:१२) ।

नियात्रापरक ‘चेन्नेइदेखि कन्याकुमारीसम्म’ निबन्धमा भारतीय तीर्थस्थलहरूमा मौलाएको ठगहरूको बिगबिगीले तमिलनाडुजस्ता ठाउँहरूको भाषा, संस्कृति र परम्परा सड्कटमा परेको कुरा उद्देश्य बनेको पाइन्छ । आजसम्म आफूले सभ्य नागरिकका रूपमा चिनेका तामिलनाडुहरू दिनप्रतिदिन अहङ्कारी र असहिष्णु बन्दै गएको कुराप्रति चिन्ता व्यक्त गर्दै उनीहरूप्रतिको आफ्नो सोचाइमा नै सशोधन गर्नु परेको कुरा पछिल्लो पटक त्यहाँ आफू ठगिएको घटनासँग जोडेर व्यक्त गरेका छन् (पोखरेल, २०६२:१८) ।

‘स्यमन्तक मणि’ राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित निबन्ध हो, जसमा राजनीतिलाई अर्काका मुठीभित्रको मणि(शक्ति) आफ्ना हातमा फुत्काउने पैँठोजोरी खेलका रूपमा चिनाउँदै नेपाली राजनीतिभित्रको खोक्रो तस्विर देखाउने उद्देश्य देखिन्छ । पोखरेलले सत्ता प्राप्त गर्ने होडले उत्पन्न गलत प्रवृत्ति तथा विदेशीका हातमा शक्ति सुम्पेर आफूहरू गोटीमात्रै भएको नेपाली अदूरदर्शी राजनैतिक नेतृत्व र पद्धतिमाथि तीव्र व्यङ्ग्य समेत गरेका छन् (पोखरेल, २०६२:२४) ।

शाकाहारीको परिभाषा देशकाल र परिस्थितिअनुरूप फरक हुने बुझाइ हाम्रो समाजमा एकातर्फीमात्र भएको कुरा आफ्नै भोगाइ र अनुभवका आधारमा अभिव्यक्त गर्नु ‘शाकाहारीको अड्को’ निबन्धको उद्देश्य देखिन्छ । निबन्धकार आफू पनि शाकाहारी भएकाले विभिन्न स्थानको यात्रा र भ्रमणमा त्यस्तै अड्को आफूलाई परेको अनुभव हास्यव्यङ्ग्यात्मक

ढङ्गले प्रस्तुत गर्दै अगस्ति ऋषिले आतापि र वातापि भन्ने राक्षसलाई आफ्नो तपोबलले पचाएभैं शाकाहारी आफूले पनि भिगे माछालाई सजिलै पचाएकाले शुद्ध शाकाहारी बन्न सम्भव प्रायः नभएको विचार व्यक्त गरेका छन् (पोखरेल, २०६२:२७) ।

‘प्रतिभाको अदम्य शक्तिको भुल्को’ निबन्धमा जस्तोसुकै बेला पनि प्रस्फुटन भएरै छाड्ने प्रतिभालाई चिनाउनु उद्देश्यका रूपमा आएको देखिन्छ । पोखरलले बुढेसकालमा आफ्नी श्रीमतीको वियोगले प्रसिद्ध कवि बन्न पुगेका धनकुटाका राजेन्द्रबहादुर थापाको व्यक्तित्वमा प्रकाश पार्ने काम गरेका छन् ।

आफ्नो जीवनदर्शन र सिङ्गो प्रकृतिलाई तिउरेका कोसासँगै जोडेर लेखिएको अस्तित्ववादी चिन्तन बोकेको निबन्ध ‘तिउरेका कोसा’मा समग्र मानव जीवनमात्र नभई प्रकृति पनि परस्पर विरोधी शक्तिहरूले थुनिएर रहेको तिउरेका कोसाजस्तो भएकाले द्वन्द्वकै चक्करमा परेर प्रकृति र मानवको सत्ता टिकेको दार्शनिक विचारको अभिव्यक्ति गर्नु उद्देश्यका रूपमा आएको देखिन्छ । निबन्धकारले पनि आफू अस्तित्वका निमित्त तिउरेका कोसाजस्तै परस्पर विरोधी विस्फोटक विचार, समस्या र अन्योललाई आफूभित्र बन्द गरेर न्यूक्लियस र तिउरेका कोसाजस्तो शान्त देखिने गरी मुसुक्क हाँस्ने कार्टुनजस्तो भाँडा भइरहेको आफ्नै अनुभवलाई पनि व्यक्त गरेको देखिन्छ (पोखरेल, २०६२:३६) ।

‘जनता माने मः म माने नेता’ निबन्धमा जनताका नाममा राज्यको ढुकुटीमाथि रजाइ गरी राज्य र जनता दुवैलाई खोक्रो बनाउने नेताहरूको धूर्त र बेइमान नीतिको पर्दाफास गर्ने उद्देश्य रहेको देखिन्छ । राज्यको सम्पत्तिलाई पेवा सम्भक्ने गलत राजनैतिक संस्कारको विरोध गर्दै नेपाली नेताहरू पञ्चायती व्यवस्थामा राजाको इच्छा भनेजस्तै अहिले जनताको इच्छाका नाममा राष्ट्र र जनतालाई धोका दिएको र देवताको चढौती धामीका खलकले पहिरिएभैं जनताका नामको चढौती नेताका खलकले पहिरिँदा जनता कङ्गाल बनेका हुन् भन्ने विचार भेटिन्छ (पोखरेल, २०६२:४५) ।

‘मन परेकी केटी’ प्रीति र आकर्षण अलग-अलग कुरा हुन् भन्ने विचार बोकेर आएको निबन्ध देखिन्छ । यसमा निबन्धकारले बैँसमा आफूले असाध्यै मन पराएकी केटी प्रतिको आकर्षण समयक्रम सँगसँगै परिवर्तन भएको र अहिले उसैलाई देख्दा पहिलेजस्तो अनुभूति नहुने कुरा बताउँछन् । त्यसका साथसाथै त्यही मन परेकी केटीप्रतिको आकर्षणले गर्दा आफू साहित्यप्रति आकर्षित भएको खुलासा गर्दै त्यसबेला उसैलाई सम्भरेर मायाका गीतहरू कण्ठ गर्ने र स्वर मिलाएर गाउने गरे पनि आज आफ्ना छिनछिनका सुख दुःखका

भाकाहरू विभिन्न लय, ताल र सुर भएका छन्दमा आफ्नै श्रीमतीसँग स्वर मिलाउने गरेको विचार व्यक्त गर्छन् । निबन्धकारले एकोहोरो आकर्षणले नै भए पनि पूर्ण सौन्दर्यको बान्की बुझेको विचार भेटिन्छ (पोखरेल, २०६२ : ४८) ।

‘कलमको टुँडो अड्काउने अल्झो’ निबन्धले मानजीवनमा बेलाबेला आइपर्ने कठिनतम सङ्घर्ष र प्रयत्नको वकालत गरेको देखिन्छ। जीनवमा आइपर्ने विभिन्न अप्ठेराहरूसँग पौँठेजोरी खोल्दै अघि बढ्नु नै जीवन रहेकाले त्यसका निमित्त व्यापक ज्ञानको आवश्यकता हुन्छ तापनि कुनै युगको उत्कृष्ट विद्यार्थीले समेत जीवनका सबै लडाइँ जित्ने शक्ति पुस्तकहरूमा लिपिबद्ध पाउन नसक्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । खासगरी २०५९/०६० सालतिर नेपालमा देखिएको सामाजिक, राजनैतिक अस्वस्थता, विसङ्गत अवस्था र त्यसले आम जनता मात्र नभई आफ्नो लेखनमा समेत प्रभाव पारेको कुरा उठाउँदै अन्याय र अत्याचारको विरोधमा कलम चलाउँदा पनि निकटतमहरूबाट नै त्यसको चर्को विरोध हुने उनको अनुभव पाइन्छ (पोखरेल, २०६२:५२) ।

‘नबुझ्ने विद्यार्थी नै राम्रो’ निबन्ध निबन्धकारको अध्यापन अनुभवमा आधारित देखिन्छ । विद्यार्थीको स्तर र समस्यालाई राम्ररी खुट्याउने क्षमता भएका पोखरेलले अध्ययनका क्रममा आफूले नबुझेको कुरा छुट्याउन सक्ने विद्यार्थी नै उत्कृष्ट, मेहनती र प्रतिभाशाली हुन सक्ने कुरा देखाउनु उद्देश्य देखिन्छ । उनले शैक्षिक समस्या हेर्ने क्रममा शिक्षकहरू पनि इमान्दार र सक्षम हुनुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् (पोखरेल, २०६२:५५) ।

‘पुस्तकालयको खाँचो’ निबन्धमा निबन्धकारले भारत, चीन, जापान जस्ता देशका सम्पन्न पुस्तकालयबाट पुस्तकालयको महत्त्व र आवश्यकता बुझेको आफ्नो अनुभवसँगै समाज र राष्ट्रको चौतर्फी विकास तथा दक्ष जनशक्ति उत्पादनका लागि ज्ञानविज्ञानको विकास हुनु जरुरी भएको विचार अगाडि सारेका छन् । विश्वभरका ज्ञानको सङ्ग्रह गर्न सकिने भरपर्दो स्रोत पुस्तकालयको अभावकै कारण थुप्रै नेपालीहरू पढ्न नपाएर कुवाको भ्यागुतोभै बन्नुपर्दा यहाँनेर आफ्नो विद्वत्ता र प्रतिभा कुष्ठित भएको अनुभव गर्न बाध्य भएको अड्कल निबन्धकारले गरेका छन् (पोखरेल, २०६२:५८) ।

हिंसा र युद्धबाट नभई शान्तिबाटै राष्ट्रको उन्नति गर्न सकिन्छ भन्ने तर्क राख्दै वि.सं. २०५५ सालदेखि वि.सं. २०५९ सालसम्म नेपालमा चलिहरको नरसंहारकारी युद्धमा नेपालीहरूले शत्रु नभई आफ्नै आफन्तहरू गुमाउनु परेको र त्यसबाट हितभन्दा अहित

भएको हृदयविरादक चित्र उतार्नु 'देशमा वैतरणी बगेको बेला' निबन्धमा उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०६२:६४) ।

'भगडाको स्वाद' निबन्ध मनोवैज्ञानिक विश्लेषणमा आधारित देखिन्छ, जसमा मानवीय संवेग (रिस) र मानवीय अचेतन मनको सूक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ । कृष्ण, बलराम र सात्यकिजस्ता मिथकीय पात्रहरू र तिनका प्रसङ्गसँगै रिसलाई एउटा किरोसँग जोडेर भगडा गर्दा मीठो स्वाद आउने हुनाले मानिस त्यसमा उद्यत हुने कुरा देखाएका छन् । यस्तो प्रवृत्तिको विकासमा सामन्ती संस्कार, आमाबाबुको उदासिनता, अनुशासनको कमी तथा सैद्धान्तिक खोक्रोपन, सामाजिक न्यायको ज्ञानसून्यता र आत्मभावको अभाव मुख्य रूपमा क्रियाशील रहेको निष्कर्षमा निबन्धकार पुगेका देखिन्छन् (पोखरेल २०६२:६८) ।

'एक बराबर एक' जातीय विभेदमा आधारित निबन्ध हो, जसमा हिन्दूधर्ममा वर्णाश्रम व्यवस्थाको उद्देश्य र त्यसले समाजमा पारेको गलत प्रभाव देखाइएको छ । समाज व्यवस्थापनका क्रममा कार्यका आधारमा वर्णाश्रम व्यवस्था जन्मे पनि पछि त्यसले समाजमा जातीय विभेदको रूप लिनाले भात पानी बाराबार र छुतअछुत व्यवहार गर्ने तथा शूद्रलाई उपेक्षा गर्ने परम्पराको विकास भएको कुराको स्पष्टोक्ति यहाँ भेटिन्छ । जातीय विभेदयुक्त समाजमा प्रजातन्त्र र समाजवादको नारा टाठाबाठाहरूको ठगिखाने भाँडोमात्र भएकाले त्यसको अन्त्य गरी सामाजिक न्यायमा आधारित उन्नत समाजको निर्माणमा सबै जुट्नुपर्ने आवश्यकताको प्रस्तुति उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०६२:७३) ।

चिनियाँ समाचार संस्थामा नेपाली भाषाविशेषज्ञका रूपमा जाँदाको चीन बसाइका क्रममा लेखिएको 'गुप्तवास' निबन्धमा सोचेभन्दा विपरीत भएको आफ्नो अनुभवलाई व्यक्त गरेको देखिन्छ । एक वर्षे चीनको पट्यारिलो बसाइमा खोज अनुसन्धानमा विशेष रुचि राख्ने पोखरेलले चीनको विशाल राष्ट्रिय पुस्तकालयमा खोजमूलक अध्ययन गरेर समय बिताए पनि बौद्धिक तथा सिर्जनात्मक गोष्ठीहरूमा शास्त्रार्थ गर्न नपाएकाले आफ्नो योग्यता र उद्देश्यअनुरूप रमाउन नसकेको अनुभूति भएको विचार यहाँ भेटिन्छ (पोखरेल, २०६२:७९) ।

'योग्यताको कसी' निबन्धमा साहित्य मूल्याङ्कनको निर्दिष्ट मापदण्डको अभावले नेपाली साहित्यमा कृति मूल्याङ्कनमा देखा परेको अनियमितता र पुरस्कार पद्धति तथा प्रवृत्तिको चिरफार गर्नु उद्देश्यका रूपमा आएको देखिन्छ । कतिपय अवस्थामा मूल्याङ्कनकर्ताको अयोग्यता, असक्षमताका कारण गुणस्तरहीन कृतिहरू पुरस्कृत हुने गलत

प्रवृत्ति बढ्दै जाने र प्रतिभाशाली स्रष्टा र साहित्य ओभेलमा पर्ने हुँदा मूल्याङ्कन तहमा योग्यतम् समालोचकहरू हुनुपर्छ भन्ने विचार यहाँ पाइन्छ (पोखरेल, २०६२: ८२) ।

एक वर्ष चीन बसाइका क्रममा लेखिएको यात्रा अनुभवमा आधारित निबन्ध 'नागलोकको हंस' मा विशाल राष्ट्र चीनको सामाजिक, साँस्कृतिक, ऐतिहासिक, भौगोलिक, प्राकृतिक आदि विभिन्न पक्षको चित्रण गर्ने उद्देश्य देखिन्छ । चीनका अन्धभक्तहरू तथा बीबी.सी. र सि.एन.एन जस्ता समाचार संस्थाले फलाकेजस्तो चीनमा उज्यालै-उज्याला र अँध्यारै अँध्यारा पक्षमात्र नभई विश्वको सबैभन्दा ठूलो राष्ट्र चीनले गरेको उन्नति र आत्मनिर्भरतालाई केलाउने प्रयास यहाँ भेटिन्छ (पोखरेल, २०६२: ९१) ।

'धर्मयुद्ध' निबन्धमा आज विश्वमा दिनप्रतिदिन बढ्दै गइरहेको धार्मिक, राजनीतिक अतिवाद र सम्प्रभूताजस्ता कारणले विश्वमा देखिएको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा र त्यसले निम्त्याएको अशान्तिलाई पाठकसामु प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य देखिन्छ । पोखरेलले जीवनको दुःखान्त नाटकमा ठीक र बेठीकको युद्ध नभई ठीकै ठीकको युद्ध हुने कुरालाई अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा केलाएका छन् । पश्चिमी मुलुक (अमेरिका, बेलायत, रुस, इजरायल...) का अतिवादीहरू, मुसलमान र कम्युनिस्ट अतिवादीहरूमा अरुलाई आफ्नो शत्रु ठान्ने मान्यताको अन्त्य गरी विश्वलाई आफ्नो परिवारका रूपमा विकास गर्न सक्ने धर्म र राजनैतिक सिद्धान्तको खोजी गर्नुपर्ने कुरामा निबन्धकारको जोड देखिन्छ (पोखरेल, २०६२: ९८) ।

'बुबा, बाइबाइ !' भन्ने निबन्धमा विदेश (चीन) को भौतिक सुखसुविधा भन्दा आफ्नै छोराछोरी र आफ्नै राष्ट्र सबैभन्दा प्यारो लागेको आफ्नो अनुभूतिको प्रस्तुतिका साथै स्वदेश र विदेशको समग्र राज्यको परिवेशलाई तुलना गर्दा विकसित राज्यका अगाडि सीमा जोडिएको आफ्नै देशको अधोगतिले मुटु नै पिरो पारेको पीडाबोधको अभिव्यक्ति पनि यहाँ पाउन सकिन्छ ।

'ज्ञानको अहङ्कार' निबन्धमा संसारमा मानिसले प्राप्त गरेको ज्ञानको कुनै न कुनै स्रोत हुने हुनाले मौलिक नभएको बताउँदै कसैले पनि ज्ञानको अहङ्कार गर्न नहुने विचार अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ । एउटा आदर्श विद्वान् एउटामात्र विषयमा विशेषज्ञ हुने र बाँकी विषयमा चाँहि सामान्य ज्ञानमात्र राख्न सक्ने हुनाले संसारको जुनसुकै ठूलो पण्डित पनि एउटै विषयको मात्र ज्ञानी हुन सक्छ, धेरै विषयको ऊ अल्पज्ञ हुन सक्छ र असङ्ख्य विषय को चाँहि ऊ अज्ञानी नै हुन्छ भन्ने कुरा देखाउनु उद्देश्यको रूपमा आएको देखिन्छ ।

विद्वान्हरूका अगाडि अल्पज्ञहरूले देखाउने दम्भी प्रवृत्तिप्रति निबन्धकारको तीव्र व्यङ्ग्यात्मक टिप्पणी भेटिन्छ (पोखरेल, २०६२: १०६) ।

‘एकै मुलको प्रतिभा’, ‘पण्डित छविलाल पोखरेल’ तथा ‘सास फेर्ने इन्साइक्लोपेडिया’ जस्ता जीवनीपरक निबन्धमा पोखरेलले क्रमशः हेमन्द्र पोखरेल, पण्डित छविलाल पोखरेल तथा बुहुमुखी प्रतिभा जनकलाल शर्माको जीवनका रहस्यहरूको उद्घाटन गरी उनीहरूको प्रेरणादायी जीवन पाठकसामु ल्याउने उद्देश्य भेटिन्छ । हेमचन्द्रको प्रतिभा छविलालको विद्वता र क्रान्तिकारी विचारधारा र त्यसैअनुरूपको समाजसेवी व्यावहारिक जीवन (पोखरेल, २०६२: १२१) तथा जनकलाल शर्माको अप्रत्यासित प्रतिभाशाली व्यक्तित्व तथा भारतको स्वतन्त्रता सङ्ग्रामदेखि नेपाली सामाजिक साँस्कृतिक तथा राजनैतिक क्षेत्रमा उनको भूमिका प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य देखिन्छ (पोखरेल, २०६२: १३४) ।

‘लक्ष्मीपूजा’ नेपालमा विद्यमान आर्थिक, सामाजिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा व्याप्त अनियमितता र विसङ्गत प्रवृत्तिमाथि व्यङ्ग्य गर्दै लेखिएको निबन्ध हो । लक्ष्मीपूजा नगर्ने जापान, अमेरिका लगायत जी ८ का राष्ट्रहरूको उन्नति र प्रगतिका अगाडि वर्षेनी कोजाग्रत पूर्णिमा र लक्ष्मीपूजाका दिन गरी दुई पटकसम्म धनी हुन लक्ष्मीको पूजा गर्ने नेपालीहरू दिनप्रतिदिन हरितन्म र कङ्काल बन्दै जानुमा नेपाहीहरूको श्रमप्रतिको अविश्वास, अलक्ष्मीपना र धूर्त्याइँ जस्ता गलत प्रवृत्ति हुन् भन्ने विचार व्यक्त भएको पाइन्छ । परिश्रममा विश्वास गरी पोखरी, खाल्डाखुल्डी र बुटका भरिँदा रमाउने प्रवृत्तिको अन्त्य गरी समुद्र जोगाउन पट्टि लाग्नु पर्ने कुरामा पोखरेलले जोड दिएका छन् (पोखरेल, २०६२: १०८) ।

‘कहाँ जाऊँ ? कसो गरुँ ?’ भन्ने निबन्ध राजनैतिक विषयवस्तुमा आधारित देखिन्छ । यसमा नेपाली गलत राजनैतिक संस्कारले गर्दा राष्ट्रसेवक भन्दा राष्ट्र र जनता सबैलाई ठगेर आफू मोटाउने स्वार्थी, बेइमान धूर्तहरूको बिगबिगी बढेकाले दिनदिनै ठगहरू मोटाउने अनि राज्यको अस्तित्व र जनता दुब्लाउँदै, कङ्काल बन्दै जाने नेपालको यथार्थ प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । नागरिकलाई यस्तो अवस्थामा बाँच्न र बस्नै गाह्रो भएको यथार्थ प्रस्तुत गर्नु उद्देश्यका रूपमा आएको देखिन्छ । सामाजिक मर्यादामा बाँच्न चाहनेहरू देशकै मर्यादा मर्दन हुँदा आफू र आफू जस्तै इमान्दार जनतालाई बाँच्न गाह्रो भएको अनुभूतिसँगै राज्य सञ्चालनको नेतृत्व पाएकाहरूले नै देश र जनतालाई ठगेर कङ्काल बनाएको कुरालाई आदित्यमान श्रेष्ठले लेखेको ‘नेपालका रक्ताम्मे पहाडहरू’ शीर्षकको पुस्तकको दृष्टान्तद्वारा प्रष्ट पारेका छन् (पोखरेल, २०६२: १२५) ।

‘दसैं कसैको पेवा हो त ?’ निबन्धमा नेपालीहरूको महान् तथा राष्ट्रिय चाड दसैंका बारेमा देखापरेका भ्रम र तिनले समाजमा पारेका असरका बारेमा चिरफार गर्ने प्रयत्न गरेका छन् । जातीय एकताको प्रतीक दसैं कसैको स्वार्थपूर्तिको माध्यम नभई सम्पूर्ण नेपालीहरूलाई एकसूत्रमा बाँध्ने नेपाली सांस्कृतिक सम्पत्ति हो भन्ने लेखकीय धारणा पाइन्छ (पोखरेल, २०६२:१४१) ।

‘मरुपिप्पलको जिउनी’ ‘गार्गीको गाँठो’ (२०६२) निबन्धसङ्ग्रहको अन्तिम निबन्ध हो । यो निबन्धलाई पोखरेलले भूमिकाको रूपमा स्वीकारेका छन् (लेखकसँगको अन्तर्वार्ता) । उक्त निबन्धमा निबन्धकारले आफ्नो जीवनका विभिन्न आरोह, अवरोहहरूलाई यथार्थपरक ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्दै प्रतिकूल परिस्थितिमा पनि जसरी मरुभूमिको मरुपिप्पल (पिप्पल) ले सधैं हराभरा बनी सबैलाई शीतलता र जीवनको आशा प्रदान गर्छ, त्यसरी नै आफूले पनि जीवनमा थुप्रै प्रतिकूल परिस्थितिका बावजुद पनि सबैलाई शीतलता र जीवनको आशावादी दियोको उज्यालो दिनुपरेको विचार व्यक्त गरेका छन् । वीरताको चिनो मरुपिप्पल जीवनका हरेक प्रतिकूल परिस्थितिलाई उछिनेर अधि बढ्न खोज्ने प्रतिभाहरूको आधार वा मौलो भएको निष्कर्ष यहाँ भेटिन्छ । मरुपिप्पल वीरताको चिनो तथा चारैतिरका बिप्ल्याँटाहरूलाई उछिनेर टाउको उठाउन र अधि बढ्न खोज्ने प्रतिभाहरूको मौलो, मरुपिप्पल आफ्नो जीउनी र गुरु भएको विचार अधि सारेका छन् । मरुपिप्पलभैँ कठिन सङ्घर्षले भरिएको मानव जीवनको यात्राबाट भागेर वा डराएर नभई आइपर्ने कठिनाइहरूको सामना गरेर अधि बढ्नुपर्छ र बढ्न सकिन्छ भन्ने जीवनवादी दर्शन र विचारको अभिव्यक्ति यस निबन्धमा पाइन्छ (पोखरेल, २०६२:१५४) । यसरी ‘गार्गीको गाँठो’ निबन्धसङ्ग्रहमा पोखरेलले आफ्नो अध्ययन र अनुभवका आधारमा सत्यको निरूपण गर्ने प्रयत्न गरेको देखिन्छ ।

अध्याय पाँच

माधवप्रसाद पोखरेलका भाषिक कृतिहरूको समीक्षात्मक अध्ययन

५.१ पृष्ठभूमि

लामो समयदेखि भाषिक अध्ययन, अनुसन्धान तथा लेखनका क्षेत्रमा काम गर्दै आएका माधवप्रसाद पोखरेलले नेपाली भाषाका क्षेत्रमा **क्याम्पसस्तरीय वाक्यव्याकरण** (२०५३) **नेपाली वाक्यव्याकरण** (२०५४), **ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि परिचय** (२०५७) तथा **नेपाली ध्वनिविज्ञान र नेपालका भाषाको ध्वनिपरिचय** (२०६४) गरी चारओटा पुस्तकाकार कृति तथा नेपाली र अंग्रेजी दुवै भाषामा दर्जनौं फुटकर भाषिक लेखरचनाहरू तथा गोष्ठीपत्र प्रकाशन गरिसकेका छन् । त्यतिमात्र नभई नेपालका अन्य थुप्रै भाषाहरूको स्थलगत भाषिक सर्वेक्षण, तथ्याङ्क संकलन र अज्ञात भाषा (खडिया भाषाजस्ता) पत्ता लगाउने कार्य गरेका छन् । नेपाली, तामाङ, दराई, थुलुङ राई, ह्योल्मो, उम्बुले राई, हायु शेर्पा, थानी, नेवार (दोलखा), माभी, चुरौटे, भाँगाङ, कुसुन्डा, राजवंशी, लिम्बू, खडिया, सतार, सन्ताल, सुनुवार, धिमाल (केन्द्रीय), तोम्याङ राई, पहरी, गुरुङ, मगर तथा अन्तर्राष्ट्रिय भाषामा जापानी, चिनिया, चीनको युगुरजस्ता भाषाहरूको ध्वनिसर्वेक्षण गरेको देखिन्छ । यी बाहेक पोखरेलले तामाङ, मगर, गुरुङ, लिम्बू, मेवाहाङ राई, पहरी, कुसुन्डाजस्ता थुप्रै भाषाको वर्णनिर्धारण र वर्णमालाको विकास गरेको पाइन्छ (कार्की, २०६४) ।

वि.सं. २०२८ मा पहिलोपटक 'नेपाली प्राकृतिक भाषा हो' (मधुपर्क, ५, ३: ५१) भन्ने लेखबाट भाषाका क्षेत्रमा औपचारिक रूपमा देखापरेका पोखरेल यसतर्फ आकर्षित हुने प्रेरणा बल्लभमणि दाहालबाट प्राप्त गरेको बुझिन्छ साथै स्नातकोत्तर अध्ययनका क्रममा 'प्राकृत व्याकरण' विषयले पनि निकै सहयोग गरेको अनुभव उनमा देखिन्छ (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्ता) यस अध्यायमा उनका सम्पूर्ण सिर्जनाको नभई भाषिक कृतिहरूको मात्र समीक्षात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

५.२. क्याम्पसस्तरीय नेपाली वाक्य व्याकरण (२०५३)

५.२.१ भूमिका

क्याम्पसस्तरीय नेपाली वाक्य व्याकरण वि.सं. २०५३ सालमा नवीन प्रकाशनबाट प्रकाशित प्रथम पुस्तकाकार कृति हो, जुन अभ्यासमूलक देखिन्छ । यसका सन्दर्भमा प्रकाशकीय धारणा यस्तो देखिन्छ:

पहिलेदेखि नै प्राथमिकदेखि माध्यमिक तहसम्मका थुप्रै विद्यार्थीहरूलाई ट्युसन पढाउँदा तथा प्रविणता प्रमाणपत्र तह, स्नातक तहका विद्यार्थीहरूलाई नेपाली सिकाउने क्रममा र विभिन्न समयमा विदेशीहरूलाई नेपाली भाषा सिकाउने क्रममा आइपरेका समस्याको समाधान खोज्ने क्रममा नेपाली भाषाप्रति अनुसन्धान गर्ने रुचि जागृदै गएको स्वदेशी तथा विदेशी विद्यार्थीहरूका भाषिक समस्याहरूको समाधान गर्न अङ्ग्रेजीको “लिभिङ इङ्लिश स्टक्चर” जस्ता अभ्यास पुस्तिका नेपालमा नभएकाले त्यसैको खाँचो पूर्ति गर्न सहयोगी बनोस् भन्ने हिसाबले वि.सं. २०४७ देखि नेपाली भाषाको कुनै पक्षमा अनुसन्धान गर्दै निस्केको नतिजालाई अभ्यास प्रश्नहरूका रूपमा ढाल्दै जाने क्रममा यो पुस्तक तयार पारी २०५३ मा प्रकाशन गरिएको हो (पोखरेल, २०५३, भूमिका) ।

विशेषगरी पदसङ्गतिमा आधारित यस कृतिभित्र एघारओटा खण्ड रहेका छन्, जसमा लिङ्ग, वचन, नामको आदरार्थी, पुरुष, पदभेद, वाच्य, विषयक, संख्यात्मक कोटिकार, नाम र सर्वनामको सङ्गति, नाम/सर्वनाम र परस्थानिकको मेल र मेरु र रञ्जकको मेल रहेका छन् ।

५.२.२ लिङ्ग

यस खण्डमा अक्षर, नामिक पद, शाब्दिक लिङ्ग, पोथी जनाउने स्त्रीलिङ्ग, क्रियापद, स्त्रीलिङ्गी र पुलिङ्गी रूपमा अभेद, क्रियाको धातु, धातुको किसिम, हो धातुको रूपवाली, छैन/होइन प्रातिपदिकको रूपावली, छे प्रातिपदिकको रूपावली, छ बाहेक अन्यत्र स्त्रीलिङ्गी रूप, सम्भावनार्थक रूपावली र लध्वर्थक रूपका बारेको अध्ययन देखिन्छ ।

पोखरेलले यहाँ लिङ्गमा पदसङ्गतिको टङ्कारो भेदले नेपालीमा नामको पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग हुने (छोरो आयो-छोरी आई, मेरो छोरो-मेरी छोरी), अक्षर अन्तर्गत रोमन लिपिमा लेख्दा शब्दमा जति स्वर हुन्छन् त्यति नै अक्षर हुने र अर्को कुरा आइ, आउ, अइ, अउ, एइ, एउ, ओइ. . . जस्ता सन्ध्यक्षर शब्दमा आउँदा उच्चारण (छिटो ढिलो) अनुसार अक्षर (एक-दुई) बन्ने (भाइ दजब् १ अक्षर र दजब् २ अक्षर अर्थात् छिटो उच्चरण गर्दा एक र ढिलो उच्चारण गर्दा दुई अक्षर हुने तथा शाब्दिक लिङ्ग र विशेषणमा लिङ्ग जस्ता पक्षको अभ्यासमूलक विश्लेषण भेटिन्छ ।

५.२.३ वचन

यसमा पोखरेलले नाम वा सर्वनामको लिङ्ग र पुरुष जस्ताको तस्तै राखेर खालि सङ्ख्यामात्र बढाउँदा पदसङ्गतिमा जति किसिमले फरक पार्छ त्यति नै किमिसको वचन हुने कुरा स्पष्ट पारेका छन् । पदसङ्गति नेपालमा दुई प्रकारको भएकाले वचन पनि दुई प्रकारको

हुन्छ भन्ने कुराका अतिरिक्त नामिक पदमा, क्रियापदमा बहुवचनको व्युत्पादनको प्रक्रिया, असङ्ख्य नाममा वचनको प्रक्रिया, रूप र त्यसमा बहुवचनको रूपावली आदिका प्रक्रियागत नियमको अभ्यासमूलक विश्लेषण गरेका छन् ।

५.२.४ नामको आदरार्थी

यस शीर्षकमा पोखरेलले नामको आदरार्थी, मध्यम आदरार्थी, आदरार्थीमा स्त्रीलिङ्गी क्रियापदको आदरार्थी, उत्तमपुरुषको आदरार्थी, उच्च आदरार्थीको प्रयोग, हो, जा, का स्वरूप, उच्च आदरार्थीमा क्रियाको रूपावली, दरबारी आदरार्थी, क्रियापद, भारदारी आदरार्थीको प्रयोग, प्रक्रिया र नियमको विश्लेषण गरेको पाइन्छ ।

५.२.५ पुरुष

यस खण्डमा पोखरेलले पुरुषका प्रकार तथा पुरुष परिवर्तनका नियमहरूको उल्लेख गरेको देखिन्छ । पुरुषमा भाव अर्थात् विध्यक (आज्ञार्थ, इच्छार्थक)को प्रयोग र नियम विध्यर्थक-इच्छार्थक रूपमा स्वेच्छाको स्थान, उच्च र दरबारी आदरार्थीको विध्यर्थक र इच्छार्थक रूप, सामान्यार्थक वा निश्चयार्थक भाव, कालको अवस्था, भूतकाल र स्त्रीलिङ्गी क्रियापद, उदासिन वा अभूतकाल, त र द को परिवर्तन, अभूत कालको स्त्रीलिङ्गी रूप, अकरण क्रियापदमा लिङ्ग, तटस्थीकरण सम्भावनार्थक, उत्तमपुरुष एकवचन आदिका रूप तथा, काल र पक्ष, पक्षमा स्थिति र प्रक्रियाको निषेध जस्ता पक्षका नियम र प्रक्रियाहरूको क्रमिक विश्लेषण गरेको देखिन्छ ।

५.२.६ पदभेद

यस खण्डमा पदवर्गको पहिचान गर्ने नियम/तरिका र प्रक्रियाका बारेमा विश्लेषण गरेको देखिन्छ । विकारी र अविकारी पद, अव्यय वा निपात, नामिक पद, क्रियापद वा आख्यात पद, क्रियाको संयुज्यता, पूरक, योजक क्रिया वा योजिका, गतिबोधक क्रिया, सकर्मक अकर्मक, द्विकर्मक, कारक (कर्ता र कर्म, प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष कर्म, मुख्य र विशेषक पद), सर्वनाम (नाम र सर्वनामको फरक) जस्ता पदभेद छुट्याउने आधारहरूको विशेषण यहाँ पाइन्छ ।

५.२.७ वाच्य

यस खण्डमा वाच्य परिवर्तन गर्ने तरिका तथा सकर्मक कर्तृवाट कर्ममात्र नभई भाववाच्य पनि बन्ने आदि प्रक्रियाका बारेमा अभ्यासमूलक विश्लेषण गरेको पाइन्छ ।

५.२.८ विशेषक

यसमा विशेषक पद कहाँ कहाँ कसरी प्रयोग हुन्छ भन्ने अर्थात् वाक्यमा विशेषक (विशेषण, क्रियाविशेषण . . .) पहिचान गर्ने तरिका तथा नियम, उद्देश्यगत, विधेयगत, विशेषण, परस्थानिकका आधारमा विशेषक (विशेषणवत् भाइको छोरो, नामवत् ले,लाई जोडिएको रामले रामलाई तथा क्रियाविशेषणवत् को र ले/लाई लागेको बाहेक अन्य) छुट्याउने तरिका आदिको विश्लेषण पाइन्छ ।

५.२.९ संख्यात्मक कोटिकार

यस खण्डमा पोखरेलले समूहको कोटिकार, नाम र आवाजको मेल, नाम र बच्चाको मेल तथा नाम र थातवासको मेल जस्ता कुरालाई अभ्यासका आधारमा प्रस्तुत गरेका छन् । नाम र कोटिकारका बिचमा पदसङ्गति हुन्छ अर्थात् कोटिकार परिवर्तन गर्दा नाममा पनि परिवर्तन हुने कुरा जस्तै: एक कोसो केरा । यहाँ केराको सट्टा साग राख्दा कोसोका ठाउँमा मुठो पनि राख्नुपर्ने जस्ता नाम र कोटिकार बीचको सम्बन्धको अभ्यासमूलक विश्लेषण गरेका छन् ।

५.२.१० नाम र सर्वनामको सङ्गति

यस खण्डमा पोखरेलले नाम र सर्वनामको सङ्गति हुने अवस्थालाई देखाउँदै अङ्ग्रेजी र संस्कृतमा जस्तो नेपाली नाम र सर्वनामबीचको सङ्गति नभएको अर्थात् संस्कृतमा जस्तो भाले (पुलिङ्ग), पोथी (स्त्रीलिङ्ग) र नपुंसक नभई नेपालीमा मानवीय, मानवेतर र उभय गरी तीन प्रकारको सर्वनाम हुने कुरा प्रष्ट पारेका छन् । सर्वनाम साटेर नामको आदरार्थी पत्ता लगाउन सकिने, सार्वनामिक शब्दहरूको नामिक पद, उपवाक्य वा वाक्य वा क्रियासङ्गको अन्वय रहने नियम देखाएका छन् । जस्तै: देशमा प्रजातन्त्र आएको छ तर थुप्रै मानिसलाई त्यो थाहा छैन । त्यस्तै सम्बन्धवाचक र सहसम्बन्धवाचक उपवाक्यहरू क्रमशः ज र त -जहाँ . . . /तहाँ . . .) वर्णबाट सुरु हुन्छन् भन्ने कुरा पनि देखाएका छन् (पोखरेल, २०५३: ११९) ।

५.२.११ नाम/सर्वनाम र परस्थानिकको मेल

यस खण्डमा पोखरेलले सरलबाट तिर्यक रूपमा परिवर्तन गर्दा देखापर्ने अवस्था र प्रक्रियालाई प्रस्तुत गरेका छन् । तिर्यक रूप बन्दा परस्थानिकभन्दा अघि आउँदा, सम्बोधन गर्दा र बहुवचनमा ओकारान्त नाम आकारान्तमा परिवर्तन हुने (छानो र छानु) जस्ता (ओ-उ सुनिने) शब्दहरू आकारान्त हुने, आफू र सो बाहेक अन्त्यमा ओठ गोलो पार्नुपर्ने

सर्वनाम र परस्थानिक वीचमा स (ऽ) आउने (ऊ-उसले), यिनी उनी जस्ता अन्य पुरुष सर्वनामको तिर्यक रूप बनाउँदा अन्त्यको इकार लोप हुने (यिनी- यिनले) जस्ता नियम र प्रक्रिया उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै सर्वनामको कारक, असहभागी इकारान्त तिर्यक रूपमा (माथि उल्लिखित) सम्बन्धकारक, विशेषकपदको तिर्यक रूप, अवधारणार्थक प्रत्यय 'ऐ' (म=मै, तँ=तैं) सहभागी सर्वनाम (म, तँ) का एकवचनको तिर्यक रूप, दुई परस्थानिकको संयोग, कारक प्रकरण लगायतका नाम/सर्वनाममा परस्थानिक (विभक्ति) को नियम र प्रक्रियाको विश्लेषण गरेका छन् (पोखरेल २०५३:१२७) ।

५.२.१२ मेरु र रञ्जकको मेल

यस खण्डमा पोखरेलले मेरु (मुख्य क्रिया) र रञ्जकको मेल कस्तो कस्तो अवस्थामा हुन्छ, एउटै धातु मेरु र रञ्जक स्थानमा आउँदा आफ्नो अभिधार्थमा देखापर्ने भेद, मेरु र रञ्जकबीच छनोटको प्रतिबन्ध के कस्तो छ ? मुख्य र सहायक क्रिया प्रयोग र प्रक्रियालाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छ जस्तै: गरिदिइहाल्छ ।

गरि=मेरु, दिइहाल=रञ्जक, छ=योजिका (पोखरेल, २०५३: १३०) ।

यसरी यस कृतिमा व्याकरणिक नियम प्रक्रिया आदिको भाषावैज्ञानिक आधारमा अभ्यासमूलक तरिकाले विश्लेषण गरेको भेटिन्छ ।

५.३ नेपाली वाक्य व्याकरण (२०५४)

५.३.१ भूमिका

नेपाली वाक्यव्याकरण २०५४ पोखरेलको दोस्रो व्याकरणिक कृति हो, जुन २०५४ मा ने. रा. प्र. बाट प्रकाशित भएको हो । यसको दोस्रो संस्करण २०५६ मा प्रकाशित भएको देखिन्छ ।

वाक्यव्याकरणको अनुसन्धान र विश्लेषण आफ्ना गुरु प्रवलदास गुप्ताको सहयोग र भाषावैज्ञानिक चोम्स्कीको गभरमेन्ट एन्ड बाइन्डिङ थ्योरी (शासन र बन्धनको सिद्धान्त) को आधारमा गर्नुका साथै दक्षिण एशियाका भाषाव्याकरणको प्रकारपरक अध्ययन तथा संसारका भाषाव्याकरणका सार्वभौम सिद्धान्त आदिका तुलनामा नेपाली भाषा कस्तो छ भनेर गरेको अध्ययनको प्रयोग 'वाक्य व्याकरण' को विश्लेषणमा गरेको पोखरेलले बताउँछन् (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्ता) । पोखरेलको यस कृतिका सम्बन्धमा चूडामणि बन्धुले पनि नेपाली भाषाका विभिन्न पक्षमा भाषावैज्ञानिक अध्ययनका आधारमा आजसम्मकै नयाँ अवधारणा प्रस्तुत गरेको मान्दछन् (चूडामणि बन्धुसँगको अन्तर्वार्ता) भने प्रकाशक ने. रा.

प्र. प्र. ले आधुनिक भाषाविज्ञानका आधारमा तयार पारिएको विशिष्ट चिन्तन बोकेको कृतिका रूपमा लिएको छ (पोखरेल २०५४: प्रकाशकीय) । त्यसैगरी सुकुम शर्माले भाषावैज्ञानिक पद्धतिलाई अवलम्बन गरेर वाक्यस्तरबाट भाषाको व्यवस्थाका बारेमा अध्ययन गरिएको, पूर्ववर्ती व्याकरणमा देखिएको द्विविधाहरूलाई निवारण गर्ने प्रयत्न तथा सरल लेखन, भाषावैज्ञानिक दृष्टिकोण, स्पष्ट निर्णय भएको कृतिका रूपमा टिप्पणी गरेको पाइन्छ (शर्मा, २०५४, चैत्र ८, समाचारपत्र) ।

पोखरेलको यस कृतिलाई सर्सर्ती हेर्दा यो आख्यान, नाम, अन्य पद तथा वाक्यको संश्लेषण र विश्लेषण गरी चार प्रकरणमा विभाजित देखिन्छ, जसको सामान्य चर्चा यहाँ गरिएको छ ।

५.३.२ पहिलो खण्ड : आख्यात

पहिलो खण्डमा प्रेरणार्थक क्रिया, क्रियाको भाव, काल, संयुक्त क्रिया, क्रियाका कालको पक्ष, क्रियाको वर्गीकरण र अकरण प्रक्रिया रहेका छन् जसअन्तर्गत वाक्यमा पोखरेलले परम्परित व्याकरणमा भन्दा भिन्न धारणा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । अकर्मक क्रियाबाट मात्र नेपालीमा भाववाच्य बन्छ भन्ने नेपाली व्याकरणकारहरूको धारणा गलत देखिन्छ अकर्मक क्रियाबाट कर्मवाच्य बन्दैन तर सकर्मक क्रियाबाट तीनओटै वाच्य बन्छ भन्ने पोखरेलको धारणा पाइन्छ । जस्तै :

१. मैले बेहुली देखें । (देख् : एँ)
२. बेहुली देखिई (देख् : इ : ई)
३. आफूले बेहुली देखियो (देख् : इ : यो) (पोखरेल, २०५४: १) ।

माथि दिइएको पहिलो वाक्यमा अन्तिम प्रत्यय 'एँ' को अन्वय म (कर्ता) सँग छ, दोस्रो वाक्यको अन्तिम प्रत्यय 'ई' को अन्वय बेहुली (कर्म)सँग छ, तेस्रो वाक्यको अन्तिम प्रत्यय 'यो' को अन्वय कर्ता 'म' सँग पनि छैन, कर्म 'बेहुली' सँग पनि छैन । त्यसैले पहिलो वाक्यमा कर्तृवाच्य (क्रियापदबाट कर्ता बुझिने) छ, दोस्रो वाक्यमा कर्मवाच्य (क्रियाबाट कर्म बुझिने) छ र तेस्रो वाक्यमा भाववाच्य (क्रियाबाट कर्ता र कर्म नबुझिएर धातुको भाव मात्र बुझिने) छ भन्ने नवीन व्याकरणिक धारणा अभिव्यक्त गरेका छन् (पोखरेल, २०५४: १)।

'प्रेरणार्थक क्रिया' मा पोखरेलले रूपतत्त्व अर्थात् धातुका किसिम, मूल धातु, व्युत्पन्न धातु र प्रेरणार्थकमा यिनको संरचनाप्रक्रियाका बारेमा स्पष्ट पाउँ वाक्यतत्त्वको पनि विश्लेषण गरेको देखिन्छ । मूल रूपमा यसमा प्रेरणाको अर्थ बुझाउन वाक्य वा क्रियाको संरचनामा परिवर्तन गरेर व्युत्पन्न भएको संरचनाका रूपमा प्रेरणार्थकलाई चिनाउँदै

अकर्मक वाक्यको प्रेरणार्थक सकर्मक हुन्छ, सकर्मक वाक्यको प्रेरणार्थक द्विकर्मक हुन्छ तर द्विकर्मक वाक्यको प्रेरणार्थक त्रिकर्मक हुँदैन (पोखरेल, २०५४: ६) । क्रियाको संयुज्जताचाहिं एक थपिएर चार हुन्छ । यसबाट प्रेरणार्थक क्रिया अकर्मक हुँदैन भन्ने कुरा छोराले भात खायो । बुबाले छोरालाई भात खुवाए । हाकिमले कारिन्दाद्वारा मलाई प्रश्न सोधायो जस्ता उदाहरणबाट स्पष्ट पार्ने काम गरेका छन् ।

क्रियाको भावमा क्रियालाई अकरण बनाउँदा प्रातिपदिकका अन्त्यमा 'न' आउदा सामान्यार्थ/निश्चयार्थ र अगाडि आउँदा असामान्यार्थ भाव बन्ने लगायत कालको भेद आदि कुरालाई देखाएका छन् । जस्तै:

<u>सामान्यार्थ</u>	<u>असामान्यार्थ</u>
गर्दैन	नगर
गरेन	नगरोस

‘संयुक्त क्रिया’ मा संयुक्त क्रिया धेरै क्रिया मिलेर बने पनि अर्थचाहिं एउटा मात्र दिने, संयुक्त क्रियाबाट एउटैमात्र भावकर्म वाच्य बन्ने, एउटै मात्र अकरण हुने (लेखिदिउँ-लेखिदिइँ), सँगसँगै दुईपल्ट एउटै धातु दोहोरिने (सकिसक्नु) जस्ता कुराको विश्लेषण गरेका छन् ।

‘क्रियाको कालको पक्ष’ मा क्रियाको सिद्धपक्षमा ने, तो, दो, दै, ए, एको जस्ता पक्ष बुझाउने प्रत्यय र कालबोधक ‘छ’, ‘थियो’ जस्ता सहायक क्रिया नजोडिने, भूतकालमा सिद्ध असिद्ध पक्ष हुने तर अभूत कालमा सिद्धपक्ष नहुने लगायतका पक्षका बारेको विश्लेषण पाइन्छ ।

‘क्रियाको वर्गीकरण’ मा पोखरेलले समापक, असमापक, संयुक्त, सरल, मिलित, मूल र सहायक, मेरु, रञ्जक र योजिका पुरकापेक्षी, साङ्गिल्पिक र असाङ्गिल्पिक, गतिबोधक जस्ता क्रियाका आधारमा क्रियाको वर्गीकरण गरेका छन् भने अकरण क्रियामा पोखरेलले पारम्परिक व्याकरणिक मान्यतामा प्रायः क्रियाको अकरणलाई प्रधानता दिने गरिएको उल्लेख गर्दै नाम, विशेषण, क्रियापद, वाक्यमा अकरण हुने धारणा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

५.३.३ दोस्रो खण्ड: नाम प्रकरण

पदसङ्गति, नामको आदरार्थी, कोटिकारका आधारमा नामको किसिम, नामको लिङ्ग, लिङ्गबारे प्रचलित भ्रम निवारण, वचनको व्यवस्था, पुरुषको व्यवस्था, नामको कारक, कर्ता

कारकको परिभाषा तथा सर्वनामको व्याकरण आदि समेटिएको नाम, प्रकरणमा पोखरेलले आफ्ना वाक्यवैज्ञानिक धारणा प्रस्तुत गरेको बताउँछन् (शोधनायकसँगको अन्तरर्वाता) ।

‘पदसङ्गति’ मा पोखरेलले यसका चौध प्रकार रहेको कुरा देखाएका छन् । जस्तै: नाम र विशेषण (कालो छोरो), नाम र सम्बन्धपद (मेरी छोरी), कर्ता र क्रिया (छोरी आई), नाम र कोटिकार (एक कोसो केरा. . . दानो सन्तला), नाम र थातवास (गाईको गोठ, मौरीको घर), माउ र बच्चाको मेल (गाईको बाछो, भैंसीको पाडो), प्राणी र आवाज (कुकुर भुक्छ, कुखुरो बास्छ), नाम र समूह जनाउने शब्द (सिपाहीको फौज), प्राणी र दिसा (गाईको गोबर, घोडाको लादी), क्रिया र अनुकरणात्मक शब्द (डिच्च हाँस्नु, थ्याच्च बस्नु) नाम र आद्यपुनरुक्त पद (चामे र गौँथली एक अर्कालाई माया गर्छन्), नाम र सार्वनामिक पद (राम. . . । ऊ. . . । कलम . . . । त्यस . . . ।), सम्बन्धवाचक र सहसम्बन्धवाचक सार्वनामिक पद (जुन. . . त्यही) तथा नाम, सर्वनाम र परस्थानिक (मे-रो, उस-लाई. . .) का बीच सङ्गति हुने कुरालाई देखाएका छन् ।

‘नामको आदरार्थी’ मा पोखरेलले नेपाली भाषामा आदरार्थीको विकास भोटबर्मेली र आग्नेय परिवारको भाषाको सङ्गतले भएको हुनुपर्छ भन्ने विचार प्रस्तुत गर्दै आदरार्थीको समाज भाषावैज्ञानिक कार्यमा आदरार्थीका निर्धारक तत्त्वहरू शक्ति, सम्पन्नता, व्यङ्ग्य, उमेर, लिङ्ग, गाउँ-सहर, प्रत्यक्ष-परोक्ष, स्वार्थ, मनोभावजस्ता पक्षहरू रहेको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् (पोखरेल, २०५४:५७) ।

‘मानवीय नाम/सर्वनाम’ मा पोखरेलले नामका दरबारिया, उच्च, मध्यम, निम्न गरी चार भेद देखाएका छन् भने कोटिकारका आधारमा सङ्केय, असङ्केय, मानवेतर आदरार्थी तथा मानवीय निम्न आदरार्थीका आधारमा भेद देखाएका छन् । वटा र जना भन्ने दुई ओटा कोटिकारका सहयोगले सबै नेपाली नामको वर्गीकरण गर्न सकिने कुरा देखाएका छन् (पोखरेल २०५४, ५९) । साथै कस्ता ठाउँमा वटा र कस्ता ठाउँमा जना लाग्ने भन्ने कुराको विश्लेषण यसमा देखिन्छ ।

‘मानवेतर अप्राणीवाचक सङ्केय नाम’ मा पोखरेलले गन्न सकिने जन्तु नबुझाउने नामको पनि खास आकार विन्यास, खाँदिलोपन, पदार्थ, नाप जनाउन छुट्टाछुट्टै विशेष कोटिकार अर्थात् लाम्चो भए कोसो, डल्लो भए दानो. . . आदि शब्दबाट बुझाउने उल्लेख गर्दै नामसँग कोटिकारको पदसङ्गतिका भेदले भारोपेली भाषाको लिङ्गभन्दा बेग्लै नामको

अर्थका आधारमा कोटिकारले वर्गीकरण गरेको कुराको विश्लेषण गरेका छन् (पोखरेल, २०५४: ६३-६४) ।

‘नामको लिङ्ग’ शीर्षकमा पोखरेलले क्रिया र विशेषकका आधारमा (मेरो कान्छो छोरो/. . . कान्छी छोरी. . .), सर्वनाम साटफेरका आधारमा(को) . . . मानवीय नाम, के. . मानवेतर), कोटिकारका आधारमा, सङ्ख्येय असङ्ख्येय, भाले, पोथी तथा मानवीय र मानवेतर जस्ता लिङ्गभेद रहेको कुराको विश्लेषण गरेको पाइन्छ । एक छिटो पानी, एक सितो भात, एक डल्लो/- पित्तो. . . घिउ आदि भेदलाई भाषावैज्ञानिक आधारमा विश्लेषण गर्दै नेपालीमा कोटिकारको जटिलता समेत रहेकाले जम्मा कति प्रकारको लिङ्ग हुन्छ भन्ने कुरा गणना नभइसकेको विचार प्रस्तुत गरेका छन् (पोखरेल, २०५४: ७१) ।

‘लिङ्गबारे प्रचलित भ्रमनिवारण’ लेखमा पोखरेलले भाषावैज्ञानिक र व्याकरणकारको अध्ययनको विषय बोलचालमा पाइने छोरा-छोरी, कान्छो-कान्छी, नाति-नातिनी, लत्ता-लत्ती जस्ता शब्द र वाक्यमा तिनीहरूको प्रयोग तथा पदसङ्गति हेरेर एउटै धातु वा मूलबाट ती दुवै शब्द बनेको प्रमाणित गर्नु र प्रत्ययको प्रयोगले अर्थमा आउने भिन्नता ठेगान लगाउनु हो भन्ने विचार प्रस्तुत गर्दै नेपाली लिङ्गबारे थुप्रै भ्रम रहेको कुरालाई देखाएका छन् (पोखरेल, २०५४: ७०) ।

माथि भनेजस्तै छोराको छोरी स्त्रीलिङ्ग हुन्छ बुहारी हुँदैन । यस आधारमा हेर्दा बाबु-आमाजस्ता जोडा शब्दबीच सम्बन्ध छैन अर्थात् बाबुको स्त्रीलिङ्ग आमा होइन त्यस्तै अन्यको पनि । यी त केवल एक अर्काबीच बेग्लै साइनो बुझाउने शब्द हुन् । अर्कोतिर बाछो-बाछी, पाडो-पाडी . . . जस्ता शब्दहरू बेग्लाबेग्लै लिङ्ग भए पनि पदसङ्गतिमा भेद नहुने हुनाले यी बेग्लै लिङ्गमा पर्दैनन् । जस्तै: बाछो आयो-बाछी आयो । त्यसैगरी दरबारी कोटिका शाहज्यादा-शाहज्यादी, राजकुमार-राजकुमारी . . . जस्ता नामका जोडामा प्रत्ययका भेदले अर्थभेद भए पनि पदसङ्गतिको भेद देखिँदैन । जस्तै हाम्रा शाहज्यादा सवारी भयो, . . . शाहज्यादी सवारी भयो । यस्तै सन्दर्भमा निम्न अशलाई पनि हेर्न सकिन्छ ।

डालो-डाली, कोठा-कोठी, डोरो-डोरी लोहोटा-लोहोटी जस्ता शब्दहरू एउटै धातुबाट प्रत्ययका भेदले व्युत्पन्न भए पनि अप्राणीवाचक यी नाम भाले पोथी नभई ठूलो सानो बुझाउने र पदसङ्गतिमा भेद नभएकाले एउटै लिङ्गमा पर्दछन् । यद्यपि नेपाली भाषाको ऐतिहासिक क्रममा कुनै बेला यस्ता जोडा बेग्ला बेग्लै लिङ्गमा पर्थे होलान् आज पर्दैनन् । भालेपोथी बाहेकको लिङ्गको विकासमा नामसँग वाक्य अर्को कुनै पदको पदसङ्गतिको भेद नै लिङ्ग भएकाले र

पदसङ्गतिको भेदले अप्राणीवाचक वा प्राणीवाचक छुट्याउने लिङ्गभेद भारोपेली भाषामा मात्र हुन्छ तर भारोपेली बाहेकका भाषामा पदसङ्गतिको भेदले लिङ्गभेद छुट्टिदैन भन्ने विश्लेषण गर्दै नेपालका नेवारी, लिम्बु, दुरा, तामाङ्जस्ता भाषामा लिङ्गभेद नभएको तथ्य अघि सारेका छन् साथै नेपाली भाषाले भारोपेली भाषाको लिङ्गभेद साँच्चै नेपाली भाषाका छिमेकी भगिनी भाषाभन्दा विलक्षण भएको कुराको विश्लेषण गरेका छन् (पोखरेल, २०५४: ७२-७७) ।

‘वचनको व्यवस्था’ लेखमा पोखरेलले नेपालीमा वचन, नाम र विशेषण, कर्ता र क्रिया तथा नाम र सर्वनामको पदसङ्गतिमा अभिव्यक्त हुने कुरा उल्लेख गर्दै एकवचन र बहुवचन हुने नेपाली भाषामा बहुवचनमा अनेकार्थी, प्रकारार्थी र आदरार्थीजस्ता तीन प्रकारको रहेको कुराको विश्लेषण गरेका छन् (पोखरेल २०५४: ७८) ।

विध्यर्थक, सम्भावनार्थक आदिमा पनि वचनको भेद हुने कुराको विश्लेषण गरेका छन् । नेपाली सर्वनाममा वचनका दृष्टिले रूपावलीको (प्रत्ययको) भेद नभई एकवचन र बहुवचनमा छुट्टाछुट्टै शब्द पाइने, त्यस्तै उनी, तिनी र तिमीमा बाहेक बहुवचनमा ‘हरू’ प्रत्यय अनिवार्य नभएको कुरा देखाएका छन् ।

‘वचन र आदरार्थीको सम्बन्ध’ शीर्षकमा पोखरेलले ओकारान्त नाम र विशेषणको रूपमा आदरार्थी र बहुवचनको एउटै रूप (हाम्रा काका, मेरा भान्जा) भए तापनि सर्वनाम र क्रियापदमा बहुवचन र मध्यम आदरार्थीमा रूपभिन्नता नहुने (सर्वनाम - त्यो, तिनी, तिनीहरू, क्रिया- जा जाऊ, जाओ, गर्छे, गर्छिन, गर्छन्), मध्यम आदरार्थी प्रत्यय बहुवचनकै रूप हो तापनि मध्यम आदरार्थी र बहुवचनको रूप एउटै पाइँदैन भन्ने विषयको विश्लेषण गरेको देखिन्छ ।

‘बहुवचनको अन्यत्र प्रयोग’ अन्तर्गत बहुवचनको प्रत्यय नेपालीमा नाम, विशेषण र क्रियाको तिर्यक रूप बनाउन गरिने प्रयोग (केटो-केटा, कालो-काला, भयो-भए) वचनका कारण नामको एकवचन र बहुवचनमा पर्ने प्रभावका बारेमा विश्लेषण गरेका छन् (पोखरेल, २०५४: ८२) ।

‘वचन, नामको लिङ्ग र पदसङ्गति’ मा आदरार्थीमा वचनको भेद कस्तो हुने, मानवेतर नाममा व्यष्टि र समष्टि दुई प्रकारको पदसङ्गति भेटिने (मेरा एकहल गोरु- मेरो एकहल गोरु फुक्यो), गन्न सकिने नाम एकभन्दा बढी किसिमको भए पनि विशेषण र क्रिया एकवचनको हुने (मेरो दाल, भात, तरकारी पाक्यो), इत्यादि भन्ने बुझाउन प्रायः गन्न नसकिने नामपछि

‘हरू’ जोड्ने (चियाहरू आदि) जस्ता व्याकरणिक पक्षहरूको विश्लेषण गरेका छन् (पोखरेल, २०५४: ८२-८३) ।

‘पुरुषको व्यवस्था’ शीर्षक लेखमा पोखरेलले नेपालीमा सर्वनाम रूपावलीबाट क्रियाको रूपावली र सहभागिता (लेको प्रयोग, भाववाच्यमा आफूको प्रयोग र अन्य पुरुषको प्रतिबन्ध, भाषिक अशुद्धि र उच्च दरबारी आदरार्थीमा रूपको भेदाभेद आदि)बाट पुरुषको भेदाभेद व्यवस्थित हुने कुराको विश्लेषण गरेका छन् (पोखरेल, २०५४: ८४) ।

संस्कृत भाषामा (अन्य पुरुष म/हामी, मध्यम पुरुष तँ/तिमी, उत्तम पुरुष त्यो/तिनी) भन्दा नेपाली भाषामा पुरुषको फरक व्यवस्था (अन्य-त्यो/-तिनी, मध्यम तँ/तिमी, उत्तम पुरुषमा म/हामी) भएको स्पष्ट पाउँदा सर्वनाममा तीनओटा पुरुष (अन्य-त्यो तिनी/-हरू, मध्यम तँ/तिमीहरू, उत्तम म/हामी) जहाँ सहभागी र सहभागीतामा आफ्नो प्रतिनिधित्व परिवर्तन गर्ने वित्तिकै म-, तँ, ऊ- मा परिवर्तन आउने, क्रियापदमा पुरुषको फरक सर्वनाममा पाए भैं प्रत्ययको भेदका रूपमा पाइने कुरा देखाएका छन् । जस्तै:

एकवचन

अन्यपुरुष- ओस्

मध्यमपुरुष-एस्

उत्तमपुरुष-ऊँ

बहुवचन

ऊन

ए

औं

आदरार्थी

अन्यपुरुष-

मध्यमपुरुष-

उत्तमपुरुष-

यो-ई-ए इन-ए

इस् यौ

एँ, यौँ,

—सामान्य भूतकाल

(पोखरेल, २०५४: ८६) ।

‘नामको कारक’ पाठमा पोखरेलले आधारभूत रूपमा नेपाली भाषामा रूपात्मक र वाक्यात्मक गरी दुई प्रकारको कारकको चर्चा गर्दै रूपतत्त्वका आधारमा सरल र तिर्यक कारक नेपालीमा भएको, जसमा ले,लाई, बाट, को, मा जस्ता नामानुगमिक (तथाकथित विभक्ति) भन्दा अधिल्लिर आउँदा वा सम्बोधन गर्दा जुनसुकै नाम पनि तिर्यक हुन्छ । वाक्यात्मक कारकलाई हेर्दा नेपाली वाक्यमा सरल कारक कर्ता, कर्म र निरपेक्ष कारक गरी तीन किसिमका पाइने कुराको विश्लेषण गरेको देखिन्छ (पोखरेल, २०५४: ९३) ।

‘कर्ताकारकको परिभाषा’ मा पोखरेलले नेपाली भाषामा अन्य कारकको भन्दा कर्ता कारकको परिभाषा गर्न गाह्रो हुने उल्लेख गर्दै स्वतन्त्र कर्ता, क्रियासँग सङ्गति (प्रेरणार्थक, कर्मवाच्य, भाववाच्यमा क्रियाको सङ्गति) नामीकरण कर्ता, नियन्त्रणका आधारमा कर्ता (नियन्त्रण र कर्ता, उत्तरकालिक कृदन्त र कर्ता, पूर्वकालिक कृदन्त र कर्ता) लोपको आधार आदिमा कर्ताको परिभाषा पहिल्याउने प्रयत्न गरेको देखिन्छ ।

‘सर्वनामको व्याकरण’ मा पोखरेलले सर्वनामको रूपतत्त्व, सार्वनामिक शब्दको कोटि, सर्वनामको वाक्यात्मक स्वरूपजस्ता पक्षको विश्लेषण गरेको देखिन्छ । रूपतत्त्वका आधारमा सर्वनामलाई अवधारणार्थकका रूपमा कस्तो अवस्था आउने भन्ने बारेमा विश्लेषण गरेका छन् (पोखरेल, २०५४: १०४) ।

‘सार्वनामिक शब्दको कोटि’ मा सार्वनामिक शब्द नाम (ऊ को, के जे) विशेषण (उस्तो, कस्तो, जत्रो) र क्रियाविशेषण (उहिले, कता, जसरी) मात्र हुनसक्ने रहेछन् भन्ने कुरा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

‘नाम र सर्वनाममा फरक’ शीर्षक पाठमा नामबाट क्रिया (नामधातु) को व्युत्पादन हुन सक्ने सर्वनामबाट व्युत्पादन हुन नसक्ने, नामको सम्बोधन कारक हुने सर्वनामको नहुने, नामको अर्थ स्थायी र परिस्थिति निरपेक्ष हुने तर सर्वनामको अर्थ अस्थायी र परिस्थिति सापेक्ष हुने लगायत नाम र सर्वनामबीचको भेद देखाएका छन् ।

‘सर्वनामको वाक्यात्मक स्वरूप’ मा पोखरेलले सर्वनामले मानवीय र मानवेतर गरी आधारभूत रूपमा दुई लिङ्ग देखाउने (को आयो?- मान्छे, के आयो?- खरायो. . .) कुरा प्रष्ट पार्दै सर्वनामीकरणमा क्रियामा गएर सर्वनाम मिसिने, आफू, आपस र एक अर्का जस्ता आद्यपुनरुक्त पद त्यसै उपवाक्यभित्रका नाम जनाउने पद हुने लगायतका पक्षमा विश्लेषण गरेका छन् ।

५.३.४ तेस्रो प्रकरण : पदको किसिम, अनुकरण शब्द, निपात र विभक्ति

यस प्रकरणमा पोखरेलले वाक्यमा पदको किसिम, अनुकरण शब्दको व्याकरण, निपात र विभक्तिको नियम राखेका छन् ।

‘वाक्यमा पदको किसिम’ शीर्षकमा पोखरेलले पदको किसिम (नाम, सर्वनाम, विशेषण, अव्यय तथा क्रियापद) आदि कसरी छुट्याउने भन्ने तरिकाका बारेमा विश्लेषण गरेका छन् । संस्कृतमा भएको पदको किसिमको अनुशरण नेपालीमा गरे पनि त्यो नमिल्ने धारणा प्रस्तुत गर्दै नेपालीमा नाम, संख्यावाचक र मात्राबोधक विशेषण तथा सर्वनाम

रूपतत्त्वको आधारमा अविकारी हुन्छन् तापनि ती अव्यय होइनन् भने अन्य विभक्ति अविकारी भएपनि षष्ठी विभक्ति 'को' अविकारी होइन । त्यस्तै वाक्यमा वाच्य, भाव, काल र पक्ष जनाउने प्रत्यय लाग्ने पद क्रिया (आख्यात) हो भन्नेजस्ता कुरालाई आफ्नो भाषावैज्ञानिक धारणाका आधारमा विप्लेषण गरेका छन् ।

‘अनुकरण शब्दको व्याकरण’ शीर्षकमा पोखरेलले अनुकरणात्मक शब्दको वर्णव्यवस्था, निर्माणप्रक्रिया, अनुकरणात्मक शब्दको कोटि, प्रतीकात्मकता (ठड - वस्तु धातुमा ठोकिंदाको आवाज) जस्ता पक्षहरूका बारेमा थप अध्ययनको आवश्यकता औल्याउँदै अनुकरण शब्दको अनुसन्धानले नेपाली शब्दकोषका थुप्रै शब्दको अनुकरणात्मक व्युत्पत्ति हुनसक्नेतिर इङ्गित गर्नेछ भन्ने धारणा सहित चर्चा गरेका छन् (पोखरेल, २०५४: १२४) ।

‘निपात’ शीर्षक लेखमा पोखरेलले नेपाली भाषाव्याकरणमा हालसम्म निपातका बारेमा जिव्की (१०८५ ई) डा. वल्लभमणि दाहाल लगायतका विभिन्न भाषाशास्त्रीहरूले प्रकारगत अध्ययन गरेको देखिन्छ । नेपाली भाषामा निपात र यसका प्रकार आदिका बारेमा विस्तृत चर्चा पाइँदैन पाइए पनि अधुरो चर्चा भेटिन्छ भन्ने धारणा प्रस्तुत गर्दै व्याकरणात्मक र भावात्मक निपातहरूमध्ये व्याकरणकर्तर्फ संयोजक र विभक्ति, भावात्मकमा विस्मयादितर्फ अध्ययनको खाँचो औल्याएका छन् (पोखरेल, २०५४: १३०) ।

‘विभक्ति नियम’ पाठमा पोखरेलले नेपाली भाषामा प्रयोग हुने, ले,लाई, सित, सँग, देखि, बाट, द्वारा, को, मा च गरी दसओटा निपातहरू (विभक्ति) को प्रयोगलाई परिभाषित गर्ने काम गरेका छन् । यसमा उपर्युक्त निपात अर्थात् विभक्तिहरू कस्तो अवस्थामा कहाँ कहाँ र कसरी प्रयोग हुन्छन् भन्ने आधारहरूका बारेमा विश्लेषण गरेका छन् ।

५.३.५ चौथो प्रकरण: वाक्यको संश्लेषण-विश्लेषण प्रकरण:

‘वाक्य संश्लेषण’ पाठमा पोखरेलले वाक्य संश्लेषणका प्रक्रियाअन्तर्गत वाक्यका तहमा हेरफेर, (सह-विन्यास, संयोजन, घटनाक्रम, अन्तःस्थापन), क्रियाका रूपमा परिवर्तन (कृदन्तीकरण, कालमा परिवर्तन) पुनरुक्ति मोचन गर्ने प्रक्रिया (समानपद लोप, अग्रसारण, वाक्य संश्लेषण र सन्धि), उपवाक्यको व्याकरणात्मक कोटि (निवेश वाक्य र उपवाक्यमा फरक, तिर्यक उपवाक्य, उपवाक्यको किसिम) तथा वाक्यको किसिम (सरल, मिश्र, संयुक्त र मिश्रित वाक्य) का बारेमा क्रमिक विश्लेषण गरेका छन् ।

‘वाक्य विश्लेषण’ शीर्षकमा पोखरेलले भाषा व्याकरणमा वाक्यलाई स-साना घटकमा टुक्राउने प्रविधि र तरिकाका बारेमा विश्लेषण गर्दै परम्परागत व्याकरणले मान्दै आएका

कतिपय अवधारणाहरूमा नयाँ पद्धतिका आधारमा वाक्य विश्लेषण गर्ने मान्यता प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । वाक्यको तहमा वाक्य विश्लेषण गर्दा वाक्य र उपवाक्य, उपवाक्यको किसिम, वाक्यको किसिम, सरल वाक्यको विश्लेषण तथा नेपालीमा पदक्रमको व्यवस्थाका बारेमा आफ्ना व्याकरणिक मान्यताहरू प्रस्तुत गर्दै परम्परागत व्याकरणमा भएका वाक्यविश्लेषण सम्बन्धी मान्यताहरू पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

५.४ ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनिपरिचय (२०५७) को परिचयात्मक अध्ययन

५.४.१ भूमिका

ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनिपरिचय २०५७ पोखरेलको तेस्रो भाषिक कृति हो । यो ने.रा.प्र.प्र. बाट प्रकाशित भएको छ । यो भाषावैज्ञानिक/ध्वनिवैज्ञानिक प्रयोगमा आधारित कृति मानिन्छ । विस्तृत र व्यापक अध्ययन गरी सपरिश्रम तयार पारिएको अनुसन्धानमूलक भाषावैज्ञानिक ग्रन्थ तथा ध्वनिविज्ञानको इतिहास, ध्वनिको सिद्धान्त र ध्वनिप्रक्रियाको परिचयका साथ आएको कृति देखिन्छ । साथै नेपाली ध्वनिको परिचय, त्यसको प्रक्रिया तथा वर्गीकरणको समेत समावेश गरिएको तथा नेपालीमा ध्वनिविज्ञानसम्बन्धी विस्तृत व्याख्या, विश्लेषण गरिएको साङ्गोपाङ्ग ग्रन्थका रूपमा ने.रा.प्र.प्र. ले यसका सम्बन्धमा टिप्पणी गरेको छ (पोखरेल, २०५७ प्रकाशकीय) । नेपाली ध्वनिको परिचयका लागि यति विस्तारमा सैद्धान्तिक आधार आजसम्म प्रस्तुत गरिएको देखिदैन । त्यस्तै नेपाली ध्वनिको औच्चारिक र साञ्चारिक परिचय आजसम्म एकै ठाउँमा दिइएको पहिलो कृतिका रूपमा लेखक स्वयंले टिप्पणी गरेको पाइन्छ (पोखरेल, २०५७: भूमिका)। त्यसैगरी भाषाशास्त्री चूडामणि बन्धुले पनि पोखरेललाई ध्वनिविज्ञानमा अहिलेसम्मकै नयाँ अवधारणा प्रस्तुत गर्ने भाषाशास्त्रीका रूपमा मूल्याङ्कन गरेका छन् (चूडामणि बन्धुसँगको अन्तर्वार्ता) ।

यसरी पोखरेलले लेखेको यो कृति नेपाली भाषाविज्ञान विशेष गरी ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि परिचयका क्षेत्रमा उल्लेखनीय र महत्वपूर्ण कृति भएको देख्न सकिन्छ ।

यस कृतिमा दुई खण्ड रहेका छन् । पहिलो खण्डमा पोखरेलले ध्वनिविज्ञानको इतिहास, औच्चारिक, साञ्चारिक, श्रावणिक ध्वनिविज्ञान, ध्वनिको वर्गीकरण र आधारका बारेमा छुट्टाछुट्टै पाँच उपशीर्षकमा विश्लेषण गरेका छन् भने दोस्रो खण्डमा नेपाली भाषाको ध्वनिपरिचयअन्तर्गत नेपाली ध्वनिको परिचय, नेपाली सन्धिको नियम तथा नेपाली ध्वनिको

उच्चारणकाल गरी तीन उपशीर्षकमा विश्लेषण गरेका छन् । अन्तमा पारिभाषिक शब्दावली र सन्दर्भसूची पनि प्रस्तुत गरेका छन् ।

भाषावैज्ञानिक पद्धतिका आधारमा अध्ययन र विश्लेषण गरिएको उक्त कृति २०५२ सालदेखि ध्वनिविज्ञानसम्बन्धी आफ्ना धारणाहरू क्रमशः धारावाहिक रूपमा ने.रा.प्र.प्र. बाटै प्रकाशित **पज्ञा** पत्रिकामा प्रकाशन भएका लेखहरूलाई २०५७ सालमा सङ्कलित रूपमा समेटी यो कृति प्रकाशन गरेको देखिन्छ । यसको परिचयात्मक (समीक्षात्मक) अध्ययन तल गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

५.३.२ पहिलो खण्ड : ध्वनिविज्ञानको इतिहास

यस खण्डमा 'ध्वनिविज्ञानको इतिहास' पाठमा पोखरेलले ध्वनिविज्ञानको इतिहास र विकासका बारेमा लेखेका छन् । ध्वनिविज्ञानको जन्म र विकास प्राचीन भारतवर्षमा (इ.पू. १०००-५००) भएको र त्यसको आधुनिक, यान्त्रिक र प्रयोगात्मक अनुसन्धानचाहिँ युरोप, अमेरिकामा फस्टाएको तथ्यगत अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा ध्वनिविज्ञान र वर्णविज्ञानबीचको फरक प्रस्तुत गर्दै बोलचालमा प्रयोग हुनसक्ने संसारभरका मान्छेले उच्चारण गरेका ध्वनिको वर्गीकरण, वर्णन र अभिलेखनको अध्ययन ध्वनिविज्ञानले गर्छ भने सीमित र व्यतिरेकी ध्वनिहरूको पारस्परिक सम्बन्ध र व्यवस्थाको अध्ययन वर्णविज्ञानले गर्छ भन्ने कुरालाई भाषावैज्ञानिक अध्ययनका आधारमा देखाएका छन् । जुनसुकै मान्छेका भाषामा प्रयोग गरिने ध्वनि (वर्ण, संवर्ण) को विश्लेषण वर्गीकरण र अभिलेखन गर्ने तथा ध्वनिविज्ञानसँग परस्पर सवद्ध औच्चारिक, साञ्चारिक र श्रावणिक ध्वनिविज्ञानका बारेमा पूर्व र पश्चिममा देखा परेका/विकास भएका सैद्धान्तिक तथा प्राविधिक पक्षहरूका बारेमा प्रयोगात्मक विश्लेषण गरेका छन् (पोखरेल, २०५७: १) ।

५.४.३ दोस्रो खण्ड 'नेपाली भाषाको ध्वनिपरिचय'

यस खण्डमा पोखरेलले नेपाली ध्वनिको परिचय र वर्गीकरण, नेपाली सन्धिक नियम तथा नेपाली ध्वनिको उच्चारणकालका बारेमा भाषावैज्ञानिक अध्ययनका आधारमा विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् ।

'नेपाली भाषाका ध्वनिको वर्गीकरण'मा पोखरेलले कण्ठद्वारको स्थिति, घोषत्व, प्राणत्व, नासिकाद्वारको स्थिति, उच्चारण स्थान, करणको सक्रियता र करणको किसिम, मूर्धन्य रेखामा अवरोध, आभ्यन्तर प्रयत्न, जिब्राको उचाइ र पश्चताको आधारमा, स्वर-

‘नेपाली सन्धिका नियम’ पाठमा वर्णसन्धि र संवर्णसन्धि अन्तर्गत आन्तरिक तथा बाह्यसन्धि, सन्धिका प्रकार (लोप, आगम, वर्णविकार, विलोप, प्रकृतिभाव) र स्वरसन्धि अन्तर्गत एउटा स्वरको अर्को स्वरमा प्रभाव, सन्ध्यक्षरीभवन, स्वरसङ्गति, स्वरसंयोग, अनुनासिक सङ्गतिजस्ता वर्ण तथा सन्धिका नियमहरूको भाषावैज्ञानिक विश्लेषण गरेका छन्।

‘स्वरमा व्यञ्जन ध्वनिको प्रभाव’ पाठमा स्वरसङ्गति, अघोषीभवन, अनुनासिकता, पश्चान्नासिकता, पूर्णान्नासिकताजस्ता पक्षको भाषावैज्ञानिक विश्लेषण पाइन्छ ।

‘नेपाली अक्षरको संरचना’ पाठमा नेपाली अक्षरको अन्त्यमा अधिकतम एउटा मात्र व्यञ्जन र सुरुमा चाहिँ अधिकतम तीनओटा व्यञ्जन हुने अक्षर संरचनालाई भाषावैज्ञानिक रूपमा देखाइएको छ । जस्तै:

संस्कृत र नेपाली सन्धिमा फरक स्वरसन्धि, व्यञ्जनसन्धिजस्ता पक्षहरूलाई ध्वनिवैज्ञानिक रूपमा विश्लेषण गर्ने कार्य गर्दै नेपाली ध्वनिव्यवस्था अर्थात ध्वनिवैज्ञानिक सन्धि नियमहरूका बारेमा विश्लेषण गरेका छन् ।

‘नेपाली ध्वनिको उच्चारण काल’ पाठमा पोखरेलले वर्णनात्मक मात्रा (स्वर, व्यञ्जन आदिको मात्रा ध्वनिवैज्ञानिक उच्चारण काल) स्वरको मौलिक उच्चारण काल, बद्ध र मुक्ताक्षरमा स्वरको उच्चारणकाल आदिका बारेमा ध्वनिवैज्ञानिक विश्लेषण गरेको देखिन्छ ।

यसरी उक्त आधारमा हेर्दा यो भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण अनुसन्धानात्मक कृति देखिन्छ । यस कृतिको विस्तृत विश्लेषण यहाँ गरिएको छैन तापनि यसलाई सर्सर्ती हेर्दा भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा र भाषाविज्ञानका विद्यार्थी तथा पाठकहरूका निम्ति उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउन सफल कृति देखिन्छ । यसमा ध्वनिविज्ञान र नेपाली ध्वनिको लेखनका क्रममा ध्वनिविज्ञानसम्बन्धी नेपाली शब्दका लागि कोष्ठकमा अङ्ग्रेजी शब्दहरू पनि बीचबीचमा दिएकाले नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै भाषाका पाठकका निम्ति यसले महत्वपूर्ण सहयोगी भूमिका खेलेको र महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको देख्न सकिन्छ । त्यतिमात्र नभई पाठक तथा भाषाविज्ञानका विद्यार्थीहरूको मागलाई मध्यनजर गर्दै २०६४ सालमा यस कृतिको एक अध्ययन थपसहित परिमार्जित संस्करण पनि प्रकाशित भएको छ, जसको सामान्य परिचय र अन्तर तल दिइएको छ ।

५.५ नेपाली ध्वनिविज्ञान र नेपालका भाषाको ध्वनिपरिचय (वि.सं २०६४)

वि.सं. २०६४ सालमा भुँडीपुराण प्रकाशनबाट प्रकाशित कृति **नेपाली ध्वनिविज्ञान र नेपालका भाषाको ध्वनिपरिचय** ‘**ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनिपरिचय**’ (२०५७)को परिमार्जित संस्करण हो यद्यपि यसमा ‘नेपाली भाषाको ध्वनिवैज्ञानिक प्रकार’ भन्ने खण्ड नयाँ थपिएको देखिन्छ ।

यी दुईओटा पुस्तकहरूका बीचको फरकलाई हेर्दा वि.सं २०५७ को प्रथम संस्करण नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित भएको छ भने दोस्रो संस्करण (२०६४) भुँडीपुराण प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको छ । पहिलो संस्करणमा पाठको बीचबीचमा भाषाविज्ञानसम्बन्धी शब्दका लागि अङ्ग्रेजी शब्दहरू दिइएको छ भने दोस्रो संस्करणमा पहिलोमा बीचमा दिइएका सबै अङ्ग्रेजी शब्दलाई परिशिष्टमा लगेर राखिएको छ । त्यसैगरी यी दुईमा एक अध्यायको थप बाहेक तात्त्विक अन्तर धेरै नभए पनि परिमार्जित पछिल्लो संस्करणको शीर्षककमा केही फरक देखिन्छ ।

पहिलो संस्करण एकेडेमीबाट छापिएको थियो र दोस्रो पनि त्यहीँबाट छपाउन स्वीकृति लिनुपर्ने तर स्वीकृति पाइए पनि २०६१ सालतिर एकेडेमी पदाधिकारीसून्य भएको अवस्थामा स्वीकृति लिने अवस्था नभएकाले तिनीहरूलाई कुरी बस्नुभन्दा नाम फेरेर

बाहिरबाट प्रकाशित गर्दा उचित होला भनेर नाम फेरेर भुँडीपुराणबाट प्रकाशन गरेको पोखरेल बताउँछन् (शोधनायकसँगको अन्तर्वार्ता) ।

उपर्युक्त आधारलाई हेर्दा दोस्रो संस्करण (२०६४) मा 'नेपाली भाषाको ध्वनिवैज्ञानिक प्रकार' जस्तो महत्वपूर्ण एक अध्याय थपिनुले यस कृतिलाई थप महत्वपूर्ण बनाएको देखिन्छ । नेपाली भाषाको ध्वनिवैज्ञानिक प्रकारभित्र नेपालीबाहेक नेपालका अन्य भाषाहरूका ध्वनिका बारेमा पनि केही कुरा बोल्नुले यसको महत्त्व अझ बढी रहन गएको देखिन्छ भने पहिलोमा भन्दा दोस्रोमा बीचका अङ्ग्रेजी शब्दहरूलाई परिशिष्टमा लैजानुले भाषिक अध्येताहरूका लागि अझ बढी सहयोगी र आकर्षक बन्न पुगेको देखिन्छ ।

भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा यसरी महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका पोखरेलको भाषावैज्ञानिक अध्ययन र भाषिक कृतिहरूका बारेमा भाषाशास्त्री चूडामणि बन्धुले आफू र अस्टिन हेल लगायतका भाषाशास्त्रीका ध्वनिसम्बन्धी धारणाभन्दा फरक धारणा प्रस्तुत गर्ने, राष्ट्रिय स्तरका ध्वनि र वाक्यको अध्ययन मात्र नभई नेपालका विभिन्न भाषाहरूका बारेमा तुलनात्मक अध्ययन गरेर लिपि र लेखनमा नआएका भाषालाई लिपि र लेखनमा ल्याउने जस्तो महत्वपूर्ण कार्य गर्नुका साथै अङ्ग्रेजी भाषाका विज्ञ पोखरेलले अन्तराष्ट्रिय स्तरमा भाषाविज्ञानको अध्ययनका क्रममा आएका भाषिक अवधारणाहरूलाई नेपाली भाषाका माध्यमबाट नेपालीमा प्रस्तुत गरेकाले नेपाली भाषाका विद्यार्थीलाई ठूलो योगदान पुऱ्याएको टिप्पणी गर्दछन् (चूडामणि बन्धुसँगको अन्तर्वार्ता) ।

यसरी भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएका पोखरेलले ध्वनिविज्ञानका क्षेत्रमा भाषिक कृति प्रकाशन गरी महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । त्यसका अलावा राष्ट्रिय अन्तराष्ट्रिय स्तरका विभिन्न भाषिक गोष्ठी तथा प्रवचनहरूमा पनि सहभागी भई गोष्ठीपत्र/कार्यपत्र प्रस्तुत गरी भाषाविज्ञानको अध्ययन अनुसन्धान र विश्लेषणमा थप योगदान पुऱ्याएको पाउन सकिन्छ ।

अध्याय ६

उपसंहार तथा निष्कर्ष

माधवप्रसाद पोखरेल वि.सं. २००५ साल मङ्सिर ५ गते सोमबारका दिन कोशी अञ्चल सुनसरी जिल्ला अन्तर्गत धरान नगरपालिका वडा नं. १४ मा जन्मेका हुन् । उनी बाबु गङ्गाधर पोखरेल र आमा कृष्णादेवी पोखरेलका जन्मले साँडैला र परिवन्धले माइला छोराका रूपमा जन्मिएका हुन् । पोखरेलले २०४४-२०४६ सालमा भाषाविज्ञानमा (भारतको पुणेस्थित डेक्कन कलेजबाट) विद्यावारिधि गरेका छन् । मध्यमवर्गीय परिवारमा जन्मिएका पोखरेलले आफ्नो जीवनको लगभग चारदशक समय जन्मस्थान धरानमै विभिन्न आरोह-अवरोहका बीच बिताएका थिए । संस्कृत वातावरणयुक्त परिवारमा जन्मिएका पोखरेल मातापिताको धार्मिक आस्थाबाट सानैदेखि प्रभावित भएको र आफूमा पनि त्यसै अनुरूपको नैतिक आचरण विकास गरेको पाइन्छ । शिक्षारम्भदेखि थुप्रै व्यावहारिक तथा घरायसी कामकाज र ज्ञान आमाबाटै प्राप्त गरेको देखिन्छ । साथै उसले विभिन्न प्रकारका नाग बनाउने, चित्रमा मूर्ति बनाउनेजस्ता कार्यमा पनि रुचि राखेको पाइन्छ ।

पोखरेलले आफ्नो औपचारिक शिक्षा धरान पब्लिक हाइस्कूलबाट सुरु गरी त्यसै विद्यालयबाट २०२१ सालमा द्वितीय श्रेणीमा एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेका थिए । यद्यपि ६ कक्षाको पढाइ भने पिण्डेश्वर संस्कृत महाविद्यालय धरानमा लिएका थिए । यसबाट उनमा सानै उमेरदेखि संस्कृत भाषाको पनि ज्ञान भएको कुरा बुझ्न सकिन्छ । संस्कृत भाषा तथा काव्यिक ग्रन्थको प्रशस्त ज्ञान भएका मातापिता तथा गुरु टीकाप्रसाद वस्तीसँग सानै देखिको सम्पर्क र दीक्षाबाट संस्कृतसम्बन्धी ज्ञान आर्जन गरेको देखिन्छ, जसबाट संस्कृतिप्रति सानैदेखि रुचि भएको पाइन्छ ।

विज्ञानमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह पढ्दा पढ्दै आर्थिक अभावका कारण बीचैमा पढाइ छाडेका पोखरेलले प्राइभेट जाँच दिई तृतीय श्रेणीमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गरेका थिए भने अर्थाशास्त्र र नेपाली विषय लिई २०२६ सालमा स्नातक द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेका थिए । २०२७ सालमा स्नातकोत्तर अध्ययननार्थ काठमाडौँ आए तापनि आर्थिक अभावकै कारण फेरि पनि पढाइ बीचैमा छाडी घर फर्केका थिए । त्यसपछि २०२८ सालमा नेपाली विषय लिएर प्राइभेट जाँच दिई एकै वर्षमा स्नातकोत्तर (प्रथम र द्वितीय वर्षको जाँच दिएर) द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेको देखिन्छ ।

पहिले पोखरेलको परिवारमा बाबु, आमा, चार दाजुभाइ र २ दिदीबहिनी गरी ८ जना सदस्य थिए । पोखरेलका माइला दाजु पुरुषोत्तम र बहिनीहरू अनुराधा अहिल्याको सानैमा मृत्यु भएको थियो । जसमा सम्पत्ति र उपार्जनको स्रोत भनेको आठ विघा जग्गा जमिन र बाबु गङ्गाधरको शिक्षण पेशा थियो । तर पनि परिवारमा बेलाबेला आर्थिक अभावको मार पर्ने गरेको बुझिन्छ । उच्चशिक्षा दुःख सुख अघि बढाउँदै आएका पोखरेलले बाबुको एकलो कमाइमा साथ दिने उद्देश्यले एस.एल.सी दिएपछि नै साँझ विहान ट्युसन पढाउने गरेको पाइन्छ । २०२७ सालपछि विभिन्न शिक्षण संस्थामा अध्यापन गरेको पाइन्छ । धरानको हात्तीसार क्याम्पसमा १२ वर्ष पढाउँदा आफ्नो पहिलेदेखिकै रुचिका विषय विज्ञान र गणितसम्बन्धी अध्ययन गरी आफ्नो सामान्य ज्ञानको क्षितिज बढाउने कार्य गरेको देखिन्छ ।

अध्ययनकै क्रममा आफ्ना रहर र बाध्यतासँग जुध्दै पोखरेल २०४२ सालमा विश्वविद्यालय क्याम्पस काठमाडौँ, कीर्तिपुरमा (चिनियाँ विद्यार्थीलाई अध्यापन गर्ने गरी) आएका थिए । एक वर्ष चिनियाँ विद्यार्थीलाई पढाएपछि नेपाली केन्द्रीय विभागमा आएको देखिन्छ । त्यसपछि वि.सं. २०४४ सालमा विद्यावारिधिका लागि भारतको पुणेस्थिति डेक्कन कलेज गए । २०४६ सालमा भाषाविज्ञानमा विद्यावारिधि गरी फर्केका पोखरेलले भारतमा रहँदा त्यहाँको विशाल पुस्तकालयको उपयोग गर्दै भारतीय आर्य भाषाका बारेमा लेखिएका अनुसन्धानात्मक कृतिहरू अध्ययन गर्नुका साथै संस्कृत व्याकरण, ग्रिसेली, ल्याटिन जस्ता भाषाका व्याकरण, चिनियाँ भाषालगतयत दक्षिण एसियाका सामान्य भाषिक बेहोराको अध्ययन तथा भाषिक सार्वभौम आदिका बारेमा प्रशस्त अध्ययन गरेर भाषाविज्ञानमा हासिल गरेको विशेषज्ञतालाई अझै बलियो बनाउने कार्य गरेको देखिन्छ ।

अर्कोतिर २०२४ सालमा खोटाङका बमप्रसाद ओझाकी छोरी शारदा ओझा (सामान्य साक्षर)सँग वैवाहिक जीवनमा बाँधिएका पोखरेल दुई छोरा र दुई छोरी गरी चार सन्तानका पिता हुन् । चार सन्तानका बाबु भइसकेपछि समयसँगै छोराछोरीको पढाइ र अभिभावकत्वको जिम्मेवारी पूरा गर्दै गएको देखिन्छ । पोखरेलका कान्छा छोरा कल्याणबाहेक जेठा छोरा सुरेन्द्र तथा छोरीहरू शैलजा र अपर्णाले स्नातकोत्तर गरिसकेका छन् ।

जीवनका थुप्रै आरोह अवरोह खेप्दै अघि बढेका पोखरेल भाषाविशेषज्ञ मात्र बनेनन् स्रष्टा र द्रष्टा व्यक्तित्व बनी नेपाली साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा पनि महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्याएका छन् । वि.सं. २०२२ सालमा विज्ञानमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह पढ्दापढ्दै बीचैमा पढाइ छाड्नु पर्दाको चोटले आफ्नै जेठा दाजुलाई व्यङ्ग्य गर्दै 'म दाजु हुँ' भन्ने शीर्षकको

कविता लेखी अनौपचारिक रूपमा साहित्यमा अधि बढेका थिए । यो घटनाबाहेक उनी साहित्यमा प्रवेश गर्नुको पृष्ठभूमि घरको संस्कृत वातावरण, सानैदेखि रामायण, महाभारत तथा कविताहरूको अध्ययन गर्ने बानी तथा टीकाप्रसाद वस्तीजस्ता गुरुहरूको सम्पर्क आदि देखिन्छन् । यसै पृष्ठभूमिमा हुर्केका पोखरेलले वि.सं. २०२४ सालमा धरानबाट प्रकाशित हुने **कोशी** साप्ताहिक अखबारमा 'बहिरो परिवार' शीर्षकको हँस्यौली रचना छपाई औपचारिक साहित्ययात्रामा लागेका थिए । यसरी सुरु गरेको आफ्नो लेखनलाई गीत, कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, समालोचना, भाषा तथा निबन्धजस्ता विविध विधामा विस्तार गरेको देखिन्छ तापनि गीत, कथा उपन्यास, कविता (काव्य) जस्ता विधाको लेखन आभ्यासिक मात्र देखिन्छ ।

पोखरेल लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, भैरव अर्यालजस्ता साहित्यकारहरूबाट प्रभाव र प्रेरणा लिई साहित्यमा अभि सशक्त रूपमा लाग्दछन् । कविताबाट (अनौपचारिक) लेखन सुरु गरेका पोखरेल केही समयपछि कथातर्फ उन्मुख देखिन्छन् । कथाहरू लेख्दै जाँदा एक पटक 'डायरी' शीर्षकको कथा लेखी आफ्ना गुरु टीकाप्रसाद वस्तीलाई देखाउँदा गुरुबाट उक्त रचना निबन्ध भयो भन्ने टिप्पणी पाएपछि ख्यालख्यालमै निबन्ध बन्दा पोखरेल आफूलाई अछेरो र कट्मिरो होला भन्ने लागेको विधा निबन्धतर्फ उन्मुख हुन्छन् र साहित्यमा अभि बढी मोह जागदै गएको पाइन्छ ।

२०२५ (?) सालमा धरानबाट प्रकाति **दोभान** पत्रिकामा 'आमा' निबन्ध प्रकाशन गरी औपचारिक रूपमा निबन्ध क्षेत्रमा लागेका पोखरेलले यस क्षेत्रमा प्रशस्त कलम चलाएका छन् । लगभग चार दशकभन्दा लामो आफ्नो साहित्यिक यात्रामा पोखरेलले **मेरो मान्छे** (२०५४), **नागदहको थिति** (२०५९) र **गार्गीको गाँठो** (२०६२) जस्ता तीन निबन्ध सङ्ग्रहका साथै विभिन्न पत्रपत्रिकामा दर्जनौ फुटकर निबन्धहरू प्रकाशन गरिसकेका छन् ।

सामाजिक यथार्थमा आधारित निबन्ध लेख्ने पोखरेलका निबन्ध विषयवस्तु तथा उद्देश्यका हिसावले व्यापक देखिन्छन् । जीवन जगत्को बाहिरी रूपमा मात्र नभई जीवनको अन्तरङ्ग पक्षलाई समेत त्यतिकै महत्त्व दिएको पाइन्छ । व्यक्ति, समाज, राष्ट्र, संस्कृति, धर्मदर्शन, राजनीति, इतिहासलगायत साहित्यसँग सम्बन्धित विविध विषयलाई आफ्ना निबन्धमा समेट्छन् । मूल रूपमा मानव र उसको चरित्रको सेरोफेरेमा रही समाजका राम्रा नराम्रा पक्ष केलाउने पोखरेलले समाजमा विद्यमान भेदभाव, खिचातानी, अन्धविश्वास, अशिक्षा, आडम्बर, रुढि, अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, निराशा आदिका विविध पक्ष र

प्रसङ्गहरू एकातिर प्रस्तुत गरेका छन् भने अर्कातिर समाजका तिनै विकृत र विसङ्गत पक्षबीच समाजमा देखा पर्ने उतार चढाव, परिवर्तन, गतिशीलता आशाजस्ता पक्षको पनि त्यतिकै चर्चा गरेका छन् । साथै तत्कालीन पारिवेशले समाजमा पार्ने प्रभावका बारेमा र गलत प्रभावका कारण आधुनिकता र परिवर्तनका नाममा सोझासाभा जनताले खेप्नु परेको सास्ती, शक्तिशालीले शक्तिहीनमाथि गरेको दमनजस्ता पक्षको हास्य र व्यङ्ग्यका माध्यमबाट सूक्ष्म रूपमा केलाउने कार्य गरेका छन् । राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्ति, विषय र प्रभावका बारेमा पनि उनको कलम चलेको देखिन्छ ।

चारित्रिक रूपमा दुर्बल नेपाली चरित्रको चित्रण गर्दै राजनैतिक तथा प्रशासनिक अगुवाहरू नै नियमकानुन तोड्न सिपालु भएकाले समाजमा विकृति र विसङ्गति मौलाउँदै गएको हो भन्ने उनको निष्कर्ष देखिन्छ । स्वसंस्कृतिको अवमूल्यन, गलत संस्कृतिको अन्धानुकरण गर्ने नेपाली प्रवृत्तिप्रति उनको आक्रोस, व्यङ्ग्य, विरोध र चिन्ता देखिन्छ । शिक्षा, साहित्य र संस्कृतिको अन्तरसम्बन्धको महत्त्वलाई दर्साउँदै त्यसले मानवसमुदायमा पार्ने प्रभावका बारेमा पनि उत्तिकै गम्भीर देखिन्छन् । आफू र आफ्नै परिवार तथा दैनिक जीवनमा भोग्नु परेका कठिनाइ र समस्याहरूको सेरोफेरोमा डुल्ने उनका निबन्धले काव्यात्मकता र आख्यानात्मकता पनि छाडेका छैनन् ।

यसरी विषयवस्तुका दृष्टिले शैक्षिक, राजनैतिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, व्यक्तिप्रभाव, अर्थोपदेशात्मक, आर्थिक प्रशासनिक, ज्ञानविज्ञान तथा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय आदि विषयवस्तुमा निबन्ध लेख्ने पोखरेलले यी विषयवस्तुले पार्ने अन्तरङ्ग र बाह्य प्रभावको बारेमा लेखेका छन् ।

उद्देश्यका हिसाबले पनि पोखरेलका निबन्ध सोदेश्यपूर्ण देखिन्छन् । मानिसका कमीकमजोरीलाई केलाउँदै दिनप्रतिदिन नष्ट र भ्रष्ट हुँदै गएको मानवको सद्वृत्तिको दुरावस्थाको चिरफार गरेको पाइन्छ । आदर्श र समृद्ध मानवसमाजको निर्माण गर्ने उद्देश्य, **मेरोमान्छे** निबन्ध सङ्ग्रहले बोकेको छ भने **नागदहको थिति** निबन्धसङ्ग्रहमा जसको शक्ति उसको भक्ति गर्ने नेपाली समाजको मत्स्यन्यायको नियम देखाएका छन् । सत्ता र शक्तिको मातले राष्ट्र र राष्ट्रियतामा सामाजिक, राजनैतिक, साँस्कृतिक, प्रशासनिक, आर्थिक आदि क्षेत्र तथा न्यायिक प्रणाली भित्रका राक्षसी प्रवृत्तिका कीरा लाग्नाले जनता र राष्ट्र खोक्रो बन्दै गएको र सीमित व्यक्ति मोटाएको अवस्थाको चित्रण गरेका छन् । साथै अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार, दुराचारजस्ता गलत प्रवृत्ति समाजमा मौलाएको कुरा प्रष्ट पार्ने उद्देश्य

देखिन्छ । त्यसै गरी **गार्गीको गाँठो** निबन्धसङ्ग्रहमा राज्यभित्र व्याप्त व्यभिचार र बेइमानी प्रवृत्तिको उजागर गर्दै राष्ट्र अनेक समस्यारूपी गाँठाहरूको जालोमा फसेको अछेरो परिस्थितिको उद्घाटन गरी उन्मुक्तिको बाटो खोज्ने कार्य गरेका छन् । शैक्षिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक, सामाजिक, प्रशासनिक आदि क्षेत्रमा शक्तिशालीहरूले आफ्नो एकाधिकार प्रयोग गरी पारिएका एकातर्फी गाँठा र तिनले समाजमा पुर्‍याएको असरको खोजी गरी एक सही निष्कर्षमा पुर्‍याई गाँठो फुकाउने प्रयत्न गर्नु यस सङ्ग्रहका निबन्धको उद्देश्य देखिन्छ ।

शीर्षक चयनमै काव्यात्मकता, व्यङ्ग्यात्मकता र कुसशलता देखिने पोखरेलका निबन्धका शीर्षकहरूले नेपाली समाजका तीतामीठा समस्याहरूलाई प्रतिविम्बित गरेको देख्न सकिन्छ ।

भाषाशैलीका दृष्टिले हेर्दा पोखरेलका निबन्धहरू सकेसम्म नेपाली शब्दहरूको प्रयोग गरी व्याकरणिक नियमभित्रै रहेर सरल, सरस र बोधगम्य भाषामा अभिव्यक्त भएका देखिन्छन् । निबन्धभित्र विषयगत विविधताको मिश्रण हास्य र व्यङ्ग्यको शिष्ट प्रयोग पाइन्छ । आफ्नो जीवन मात्र होइन समाज र सामाजिक जीवन भित्रका यथार्थलाई आफ्नो ज्ञान, अनुभव, र भाषिक साहित्यिक शिल्पले सिँगार्ने पारखेलको सङ्ग्रह निर्माणमा पनि नवीनता भेटिन्छ । भुगर्भशास्त्रीय नियमका आधारमा निबन्धको रखाइ तथा निबन्धकै रूपमा भूमिका लेखन उनका नवीन शिल्प देखिन्छन् । त्यसै गरी हरेक निबन्धले एउटा निर्णय दिन्छ, तापनि सङ्ग्रहभित्रका सम्पूर्ण निबन्ध एक अर्कामा अन्तरसम्बन्धित हुनु र सङ्ग्रहबाट एउटा अर्को पूर्णता पाउनु पनि नवीन शैली नै मानिन्छ । कथ्य नेपाली भाषालाई प्राथमिकता दिई विम्ब, प्रतीक, उपमा (जस्तै: स्यमन्तक, वरुण, गार्गी, भीमस, वामन, भिन्नेसिकजस्ता पूर्वीय र पाश्चात्य मिथक) आदिको संयोजनले निबन्धलाई बौद्धिकमात्र नभई ध्वन्यात्मकसमेत बनाएको देखिन्छ ।

भूमिकाका रूपमा **मेरोमान्छे** सङ्ग्रह (२०५४) को 'मेरोमान्छे' **नागदहको थिति** (२०५९) सङ्ग्रहको 'नागदहको थिति' तथा **गार्गीको गाँठो** (२०६२) सङ्ग्रहभित्रका 'गार्गीको गाँठो', 'आफ्नै निबन्धको सूत्र' र 'मरुपिपलको जिउनी' जस्ता निबन्ध देखिन्छन्, जसले नवीन पद्धतिको सङ्केत गरेका छन् ।

पोखरेलका निबन्धमा व्याकरणवद्ध र पदक्रम विचलनरहित भाषाको प्रयोग, सकेसम्म नेपाली जनजिब्रोका नेपाली शब्दको प्रयोग, न्यून आगन्तुक शब्द, केही तत्सम तथा बढीभन्दा बढी तद्भव शब्दको प्रयोग भेटिन्छ । पूर्वीय तथा पाश्चात्य मिथकीय विम्ब र

प्रतीक, उखान टुक्का, ऐतिहासिक, पौराणिक प्रसङ्ग, आख्यानात्मकता, संवादात्मकता, निबन्धमा मात्र नभई शीर्षक चयनमा काव्यात्मकताजस्ता विशेषताले पोखरेलका निबन्धहरू सरल तर बौद्धिक, व्याकरणिक तर काव्यात्मक उचाइ छुन सफल देखिन्छन् ।

यसरी विषयवस्तु, उद्देश्य र शैलीजस्ता निबन्धका तत्त्वका आधारमा केलाउँदा पोखरेलका निबन्धहरू उच्च देखिन्छन् । साथै वैयक्तिक, सामाजिक, आर्थिक राजनैतिक, सांस्कृतिक शैक्षिकलगायत विविध क्षेत्रमा व्याप्त विकृति विसङ्गति, अन्याय, अत्याचार, कालोबजारी, दुराचार, भ्रष्टाचार, प्रशासनिक ढिलासुस्ती, जर्जर सरकारी संयन्त्र, मानवीय पाशविक वृत्ति, उच्च ओहदा र क्षेत्रका मानिसहरूको अकर्मण्यता, धर्मसंस्कृतिका नाममा देखिने आडम्बर र त्यसकै मार खेपिरहेका नेपालीहरूको दुरावस्था, न्यून वैतनिक कर्मचारी तथा कलमजीविहरूको विल्लीवाँठ हुनु पर्ने अवस्थालाई निबन्धात्मक स्वरूपमा ढालेको पाइन्छ । सामाजिक तथा राष्ट्रिय र युगीन यथार्थलाई हास्यव्यङ्ग्यात्मक रूपले भटारो हानी व्यक्ति, समाज र राष्ट्रलाई सुधारको बाटोमा हिँडाउने प्रयत्न गर्ने वैशिष्ट्य बोकेका पोखरेलका निबन्ध हास्यभन्दा व्यङ्ग्यप्रदान देखिन्छ साथै बौद्धिक र समाज सुधारको स्पष्ट दृष्टिकोण बोकेका भेटिन्छन् । यिनै विशेषताले पोखरेलले आधुनिक नेपाली निबन्ध परम्परामा छुट्टै पहिचान बनाउन सफल देखिन्छन् ।

विषयवस्तुको शृङ्खलित प्रस्तुति, सङ्क्षिप्तता, आख्यानात्मक संरचना कलात्मक अभिव्यक्तिजस्ता प्रवृत्ति बोकेका पोखरेलले यथार्थलाई आदर्शमा टुङ्ग्याउन सक्नु र हास्यमा व्यङ्ग्यले पूर्ण बनाउन सक्नुले पनि उनी विशिष्ट निबन्धकार हुन् भन्न सकिन्छ ।

भाषाविज्ञानमा (२०४४-२०४६) विद्यावारिधि गरी भाषिक विशेषज्ञता हासिल गरेका पोखरेलले भाषा व्याकरणका क्षेत्रमा पनि उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएका छन् । २०२८ सालमा मधुपर्क (वर्ष ५, अंक ३: ३१) मा 'नेपाली प्राकृतिक भाषा हो' भन्ने भाषिक लेख प्रकाशन गरी भाषाका क्षेत्रमा कलम चलाएका पोखरेलका हालसम्म आइपुग्दा **क्याम्पसस्तरीय वाक्यव्याकरण** (२०५३) **नेपाली वाक्यव्याकरण** (२०५४) **ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनिपरिचय** (२०५७) तथा परिमार्जित संस्करण **नेपाली ध्वनिविज्ञान र नेपालका भाषाको ध्वनिपरिचय** (२०६४) जस्ता भाषिक कृतिहरू प्रकाशित छन् । दर्जनौं फुटकर लेखरचनाहरू (अङ्ग्रेजी र नेपाली दुवै भाषामा) प्रकाशित भएका छन् । राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा भाषासँग सम्बन्धित कार्यपत्र प्रस्तुत र प्रकाशन पनि भएका भेटिन्छन् ।

नेपाली, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, जापानी, चिनिया, कुसुण्डा लगायत १०-१२ ओटा भाषामा व्यवहार गर्न जान्ने पोखरेलले नेपाली र नेपालका थुप्रै भाषाहरूका बारेमा अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गरेका छन् । नेपाली भाषाको समग्र भाषिक व्यवस्थाका साथै किराँत, राई, लिम्बू, मगर, गुरुङ, छत्त्याल, भाँगड, खडिया, कुसुण्डाजस्ता थुप्रै भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गरेको पाइन्छ । भाषावैज्ञानिक आधारमा वर्ण तथा लिपि निर्धारण गरी तिनलाई अस्तित्वमा ल्याउने कार्य गरेका छन् । नेपालका पच्चिस ओटा भाषाको वर्ण र लिपि निर्धारण गरी लेख्य परम्परामा ल्याउनुका साथै नेपाली, लिम्बू, केन्द्रीय धिमाल, तामाङ, थुलुङ्ग राई, दराई, ह्लोल्मो, उम्बुले, राई, माभी, चुरौटे, कसुण्डा, भाँगड, नेवार भाषाका काठमाडौँ र दोलखा भाषिका, मेचे, खडिया, सतार, राजवंशी, थामी, शेर्पा, हायु, सुनुवार, तोम्याङ राई, पहेरी, गुरुङ, मगर, जापानी, चिनिया, तथा चीनको युगुर जस्ता थुप्रै स्वदेशी तथा विदेशी भाषाहरूको ध्वनिवैज्ञानिक सर्वेक्षण गरेका छन् । त्यसका अलावा आठ जनालाई विद्यावारिधिको शोधनिर्देशन र बीस भन्दा बढी शोधार्थीलाई स्नातकोत्तरको शोधनिर्देशन गरेको देखिन्छ ।

पोखरेल भाषा विशेषज्ञ मात्र नभई समालोचनामा पनि सशक्त देखिन्छन् । २०२६ सालमा 'पुलुक लालित्यमा' भन्ने समालोचना लेख **पीपल** पत्रिकामा प्रकाशन गरी औपचारिक समालोचना लेख्न थालेका पोखरेलका हालसम्म आइपुग्दा तीन दर्जन भन्दा बढी समालोचनात्मक लेखहरू प्रकाशन भइसकेका छन् ।

उनी कविताका छन्द, अलङ्कार तथा पूर्वीय काव्यशास्त्र, साहित्य दर्पणको प्रभावबाट समालोचनामा प्रवेश गरेका देखिन्छन् भने स्नातकोत्तर अध्ययन गर्ने क्रममा वासुदेव त्रिपाठीको समालोचनात्मक पद्धतिको प्रभावबाट प्रभाववादी समालोचना गर्दै अघि बढेका पोखरेलले २०४६ सालमा भाषाविज्ञानमा विद्यावारिधि गरेपछि भने भाषावैज्ञानिक/शैली वैज्ञानिक समालोचना पद्धतिका आधारमा समालोचना गर्न थालेका देखिन्छन् ।

भाषावैज्ञानिक समालोचनामा आधारित पोखरेलको पहिलो समालोचना लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **शाकुन्तल** महाकाव्यको पहिलो श्लोक 'शाकुन्तलको पहिलो श्लोकः शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण' देखिन्छ । त्यसपछि भाषावैज्ञानिक पद्धतिका आधारमा 'कैकेयीः अध्योध्याकाण्डकी दोषी' (गरिमा, ६-१२, ०२४६), विश्वरङ्गमञ्चमा संस्कृत नाटकको स्थान र अभिज्ञान शाकुन्तलको नाटकीयता (प्रज्ञा, ७६:२-३१, २०४९ क) लगायत आयामेली कविताको अर्थ लागउने तरिका, महाकाव्यः सिद्धान्त र विकासक्रम, समालोचनाको फाँट र

विरोधाभासपूर्ण परिस्थिति आदि देखिन्छन् । जनकलाल शर्माको हाम्रो **समाज**, एक अध्ययन, कुमारबाहादुर जोशीको **देवकोटाका कविताकृतिको कालक्रमिक विवेचना** तथा अमृत योजनको **तामाङ भाषाको शब्दकोश** आदिको कृतिसमीक्षा गरेको भेटिन्छ । भाषिक अध्ययन र अनुसन्धानमा व्यापक रूपमा लागेका पोखरेलको समालचना लेखनमा पछिल्लो समयमा केही कमी आएको पाइन्छ तापनि यस क्षेत्रमा उनको योगदान उल्लेख्य मानिन्छ ।

पोखरेलले थुप्रै पत्रपत्रिका तथा कृतिहरूको सम्पादन गरेको पाइन्छ । २०२४ सालमा धरानबाट प्रकाशित **विजयध्वनि** पत्रिकाको सम्पादन गरी यस क्षेत्रमा लागेका पोखरेलले **मोती** (२०४०, धरान) तादाशिर्इ फुकुताकेको **आजको जापानी समाज**, (भूवनलालद्वारा अनुदित) निर्मलदासको **ड्रयागनको देश**, मास्टर मित्रसेन थापाको **बुद्धवाणी**, **जनकलाल शर्माका प्रबन्ध**, **नेपाली साहित्यकोश**, **नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोश** लगायत थुप्रै कृति तथा पत्रपत्रिकाको सम्पादन गरेको देखिन्छ, जसले पोखरेल एक सम्पादकीय दक्षता र क्षमता राख्ने व्यक्ति हुन् भन्ने कुरामा दुईमत देखिँदैन ।

त्यसैगरी पोखरेल भाषिक अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषणका क्रममा विभिन्न राष्ट्रिय, अन्तराष्ट्रिय गोष्ठीहरूमा सहभागी भई विभिन्न विषयमा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी दुवै भाषाका दर्जनौं गोष्ठीपत्र तथा कार्यपत्रहरू पनि प्रस्तुत गरेको देखिन्छ भने भाषा साहित्यको लेखनका क्रममा विभिन्न समयमा स्तम्भकारका रूपमा पनि लेखहरू प्रकाशन गरेको पाइन्छ ।

२०२७ सालदेखि धरान पब्लिक हाइस्कूलबाट शिक्षण पेशाको सुरुवात गरेका पोखरेल धरानकै शिक्षा निकेतन मा.वि. हुँदै २०३१ सालदेखि महेन्द्र क्याम्पस धरानबाट क्याम्पस तहमा अध्ययन कार्य सुरु गर्दछन् । यसै वर्षदेखि लगातार १२ वर्षसम्म व्यावहारिक विज्ञान तथा प्रविधि अध्ययन संस्थान केन्द्रीय क्याम्पस धरानमा अध्यापन गरेपछि २०४२ सालमा चिनियाँ विद्यार्थीलाई नेपाली पढाउनका लागि सुरुवा भई विश्वविद्यालय क्याम्पस कीर्तिपुर आइपुग्दछन् । २०४४ सालसम्म कीर्तिपुरमा अध्यापन गरेको देखिन्छ भने २०४४-२०४६ मा विद्यावारिधि गरी फर्केपछि २०४७ देखि नेपाली केन्द्रीय विभागमा सहप्राध्यापक भई कार्य गरेको पाइन्छ । २०५४ देखि भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागमा प्राध्यापक भई अध्यापन तथा भाषिक अध्ययन अनुसन्धान कार्य गर्दै आएका छन् साथै रत्नराज्य क्याम्पस (२०५३), पदमकन्या क्याम्पस २०५६, त्रिचन्द्र क्याम्पस (२०५४-२०५५), एस.ए.ए.एन. (

१९९१-१९९८) आदिमा अस्थायी रूपमा स्नातकोत्तर आदि तहमा पनि अध्यापन गरेका देखिन्छ ।

राजनैतिक रूपमा कहिल्यै पनि कुनै सङ्गठनमा आवद्ध नभएका पोखरेलको भाषिक, साहित्यिक, राष्ट्रिय, अन्तराष्ट्रिय संस्थागत आवद्धता भने फराकिलो देखिन्छ । २०२४ सालमा धरानमा 'दन्तकाली अध्ययन मण्डली' का संस्थापक सदस्य भई **विजय ध्वनि** पत्रिका प्रकाशन गरेका पोखरेल २०३९ सालमा परिवार नियोजन संघ (धरान) का सदस्य, मोती संस्मरण समिति (२०४०) का अध्यक्ष भएका थिए । यी बाहेक आफूले अध्ययन अध्यापन गर्ने संस्थाहरूमा विभिन्न किसिमको संलग्नता रहेको पाइन्छ । अन्तराष्ट्रिय स्तरमा जुसान/जुवान' का सदस्य, सी.आर.आइ.का भाषाविशेषज्ञ, 'लिङ्ग्विस्टिक सोसाइटी नेपाल' मा दुईवर्ष अध्यक्ष भएर भाषा साहित्यका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिएको पाइन्छ ।

त्यसैगरी जापानको कोवे विश्वविद्यालयमा जापान फाउण्डेसनको फेलो भई नेपाली र जापानी भाषाको तुलना गर्न (एक वर्ष) गएका थिए । भारत गएका बेला सी.आई.आई.एल, ई.आर., एल.सी. उत्तर बङ्गाल युनिभर्सिटीमा भाषाविशेषज्ञ भई काम गरेका थिए । भारतभरि नेपाली पढाउने गुरुहरूलाई प्रवचन दिने तथा भाषिक व्याकरणिक ज्ञान दिने जस्ता महत्वपूर्ण कार्यहरू गरेको पाइन्छ । त्यतिमात्र नभई भारतमा विद्यावारिधि गर्ने क्रममा पुनामा आयोजित हिमाली भाषाको गोष्ठीमा भाग लिनु, स्वीटजरल्याण्डको वर्न युनिभर्सिटीमा 'नेपालका भाषाहरूका वाक्यको तुलना' नामक गोष्ठीपत्र प्रस्तुत गर्नेदेखि नोम चम्स्की, मेरिस ट्याले, पर्ल किपर्सकी, विलियम त्याबोवजस्ता विश्वप्रसिद्ध भाषावैज्ञानिकहरूको गुरुकुलमा अध्ययन गर्ने मौका प्राप्त गरेका पोखरेलको अन्य थुप्रै अन्तराष्ट्रिय भाषावैज्ञानिकहरूसँग नजिकको सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । यसले भाषिक अध्ययन अनुसन्धान र विश्लेषणमा पोखरेललाई ठूलो सहयोग मिलेको पाइन्छ ।

यसरी लामो समयदेखि नेपाली भाषा साहित्यका क्षेत्रमा सक्रियता पूर्वक कलम चलाई आफूलाई एक सशक्त स्रष्टा र द्रष्टाका रूपमा स्थापित गर्न सफल पारखेलले भाषा साहित्यमा विशेष योगदान पुऱ्याएवापत विभिन्न समयमा विभिन्न संघसंस्थाबाट पुरस्कार तथा मानसम्मान र पदक समेत पाएका छन् । पोखरेलले अहिलेसम्म महेन्द्रविद्याभूषण (क श्रेणी, २०५४) **गोपालप्रसाद रिमाल सम्मान** (२०५४) बगर फाउण्डेसन काठमाडौँ, डा गणेश भण्डारी पुरस्कार (२०५६) विराटनगर जापान फाउण्डेसन फेलोसिप अवार्ड (ई. १९९४), **वाणी पुरस्कार** (२०६३) जनमत प्रकाशन वनेपा '**प्रशंसापत्र**' (२०६४) नेपाली

भाषा शिक्षक समाज, गोरखा, साकाइ लायन्स क्लब एन्ड इमानिशि मनोरियल फेलोसिप अवार्ड (ई. १९९९), इन्द्रमणि मानव तथा विकास स्मृति साहित्य सम्मान (२०६४) भेरी साहित्य समाज नेपालगञ्ज, सम्मानपत्र (२०६५) नवरङ साहित्यप्रतिष्ठान भापा जस्ता मानसम्मान, पदक तथा पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् ।

उपर्युक्त आधारहरूमा मूल्याङ्कन गर्दा पोखरेल एक सशक्त भाषाशास्त्री, लेखक, समालोचक, सम्पादक, स्तम्भकार हुन् भन्न सकिन्छ । नेपाली भाषा साहित्यका धेरैजसो (गीत, कविता, उपन्यास, नाटक (आभ्यासिक) भाषा, निबन्ध, तथा समालोचना विधामा कलम चलाएका छन् । ती मध्ये भाषा, समालोचना र निबन्ध विधाको बगैंचामा मगमगाएर फुलेका पोखरेलले साहित्ययात्राको लगभग चार दशक लामो हिँडाइमा सबैभन्दा बढी निबन्ध र भाषिक अध्ययन-अनुसन्धान तथा विश्लेषणमा लागेका देखिन्छन् । यिनै आधारमा पोखरेल नेपाली भाषा, साहित्य, समालोचना तथा अन्वेषण आदिको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्याउँदै आएका एक सफल निबन्धकार तथा भाषाविशेषज्ञ हुन् भनेर पुष्टि गर्न सकिन्छ ।

यसपछिका अध्येता, अन्वेषक तथा शोधार्थीहरूले पोखरेलका निम्नलिखित शीर्षकमा शोधकार्य गर्न सक्नेछन् ।

१. माधवप्रसाद पोखरेलको कृतित्वको अध्ययन
२. माधवप्रसाद पोखरेलका निबन्धसङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन
३. माधवप्रसाद पोखरेलको समालोचकीय योगदानको अध्ययन
४. माधवप्रसाद पोखरेलका भाषिक कृतिहरूको अध्ययन
५. माधवप्रसाद पोखरेलको भाषा वैज्ञानिक योगदानको अध्ययन

परिशिष्ट १

शोधनायक माधवप्रसाद पोखरेलसँग लिइएको अन्तर्वार्ता

प्र.१. तपाईंको बाल्यकाल, पारिवारिक तथा सामाजिक अवस्थाबारे बताइदिनु हुन्थ्यो कि ?

उत्तर :- मेरो जन्म वि.सं. २००५ साल मङ्सिर ७ गते तदनुसार २२ सेप्टेम्बर १९४८ सोमबार बिहान ४ बजे कोसी अञ्चल, सुनसरी जिल्ला, धरानको विजयपुर भन्ने स्थानमा भएको हो । मेरा पिताजी पं. गङ्गाधर पोखरेल (वि.सं. १९६४-२०४२) र आमा कृष्णादेवी पोखरेल (वि.सं. १९८३) हुनुहुन्छ । उहाँका हामी पाँच भाइ छोरा र चार बहिनी छोरीहरू जन्मिएका थियौं तर वि.सं. २००८-९ सालतिर मेरा एउटा दाजु (पुरुषोत्तम) र वि.सं. २०२० सालमा टाइफाइड भएर दुईओटी बहिनी अनुराधा र अहिल्याको मृत्यु भएपश्चात् हामी चार भाइ छोरा (स्वयंप्रकाश, म (माधव), गोविन्द र राजेन्द्र) र दुई ओटी छोरी (विद्या र रम्भा) गरी ६ जना छोराछोरीहरू रहेका छौं ।

मेरा पिताजी सन्त स्वभावका हुनुहुन्थ्यो । उहाँ धरान पब्लिक हाइस्कूलमा संस्कृत विषयको शिक्षक भई वि.सं. २००४ सालदेखि वि.सं. २०४० सालसम्म सेवारत रहनुभयो । मेरी आमाको विवाह बाह्र वर्षकै उमेरमा बत्तीस वर्षका मेरा पिताजी (गङ्गाधर) सँग भएपछि उहाँले अनेकौं हन्डर र ठक्कर खाँदै मेरा कुलकै होसियार व्यक्तित्वको रूपमा उहाँ अहिले पनि रहनुभएको छ । आमाको यही सचेत व्यक्तित्वको निरन्तर रेखदेख र कडा अनुशासनको घेराभित्र मेरो बाल्यकाल बित्यो । मध्यमवर्गीय आर्थिक अवस्था भएको मेरो परिवारमा मैले सानो हुँदा खेलेर अनि अलिक ठूलो भएपछि विभिन्न घरायसी काममा आमालाई (भात पकाउने, पानी बोक्ने, भित्तो लिप्सने आदि काम) सघाउँदै, गाई चराएर, पढेर, बारी खनेर, मकै गोड्न सिकेर, फूल रोपेर, लोककथा, पौराणिक कथा सुनेर, सिलोक हालेर, भाइबहिनीलाई समेत पढाएर आचारशील बाहुनको अनुशासित पारिवारिक तथा सामाजिक वातावरणमा आइपुगेको बाल्यकाल बिताएँ । यी सबै कुरा मैले आमाको पूजालगायत अन्य केही निबन्धमा पनि उल्लेख गरेको छु ।

प्र.२. तपाईंको वंशावलीका बारेमा पनि अलिकति बताइदिनुहोस् न □

उत्तर :- म धनकुटे पोखरेलको सन्तान हुँ । पोखरेलको वंशावली हेर्दा नेपाल अधिराज्यमा अलिहेसम्मको इतिहासमा ५३ औं पुस्तामा पुगेको छ । यो पुस्ताको सुरुआत भारतको राजस्थानमा पर्ने कन्नौज राज्यमा राज्य गर्ने अन्तिम राजका छोरा काशीदास नेपालको जुम्लामा आएपछि भएको हो । नेपालका अत्री र आत्रेय गोत्री तथा चन्द्रवंशी राजाहरू पनि काशीदासकै सन्तान हुन् । हाम्रो (धनकुटे पोखरेलको) वंशावली हेर्दा खोटाङ सिमपानीका सिमपानी पोखरेल षडानन्दका जेठा सन्तान यज्ञपति बसाइँ सरेर धनकुटा आएका थिए । तिनै यज्ञपतिको छोरा महेश्वर, महेश्वरका छोरा बलभद्र, बलभद्रका छोरा रामचन्द्र, रामचन्द्रका छोरा गङ्गाधर र गङ्गाधरको छोरा म (माधव) हुँ । हाम्रा बाबुहरू चार भाइ भए पनि जेठा र माइला केशवानन्द र उदयानन्दको सानैमा मृत्यु भएको, साइँला शङ्करानन्द जोगी बनी बनारसतिर पसेपछि नफर्केकाले मेरा पिताजी गङ्गाधर पात्र हुनुहुन्थ्यो ।

प्र.३. तपाईंले आङ्गनो औपचारिक शिक्षादीक्षा के-कसरी हाँसिल गर्नुभयो ? केही बताइदिनुहोस् न □

उत्तर :- मेरो औपचारिक शिक्षादीक्षाको सुरुवात कुनै पाठशाला पढ्नु नभएकी, मुस्किलले आङ्गनो हस्ताक्षर बाङ्गटिङ्गा पारेर लेख्नु हुने मेरी आमा नै साउँ-अक्षर सिकाउनु भएको हो । त्यसैले प्रायः अरु सबै मान्छेको पहिलो गुरु आमा भएभैं मेरी आमा पनि मेरी प्रथम गुरु हुनुहुन्छ । मेरो विद्यालयीय शिक्षा भने वि.सं. २०१० सालको अन्त्यतिर पाँच वर्षको उमेरमा धरान पब्लिक हाइस्कूलको विद्यार्थी भएर कक्षा १ देखि १० सम्म प्रप्त गर्ने भने बीचमा एक वर्ष वि.सं. २०१४-१५ सालमा पिण्डेश्वर संस्कृत महाविद्यालयको छात्र भई 'द्वितीयाबाट उत्तीर्ण भई तृतीया' मा पुगेको थिएँ । वि.सं. २०२१ सालमा मैले धरान पब्लिक हाइस्कूलबाटै द्वितीय श्रेणीमा एस्.एल्.सी. उत्तीर्ण गरेको हुँ ।

मैले एस्.एल्.सी. उत्तीर्ण गरेपछि विज्ञानमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह पढ्ने तीव्र इच्छा भएर पनि आर्थिक कठिनाइका कारण अपूरै छोडें । म घर फर्किएर द्युसन पढाउन थालें । अनि प्रइभेट छात्रका रूपमा वि.सं. २०२४ सालमा मैले प्रविणता प्रमाणपत्र तह

उत्तीर्ण गरें । त्यसपछि म महेन्द्र कलेज धरानमा स्नातक पढ्न नियमित छात्रको रूपमा भर्ना भएँ । वि.सं. २०२५-२६ सालमा मैले स्नातक पनि उत्तीर्ण गरें । अब अर्थशास्त्रमा स्नातकोत्तर गर्नुपर्थ्यो भनी म काठमाडौँ आएर एक डेढ महिना पढें पनि तर पुनः आर्थिक अभावका कारण स्नातकोत्तरको पढाइ त्याग्न बाध्य भएँ । त्यतिबेलाका सँगै पढ्ने सहपाठीमध्ये नेपाली काङ्ग्रेस पार्टीका नेता तथा भूतपूर्व अर्थमन्त्री रामशरण महत पनि एक जना हुन् । अनि म घर फर्किएर वि.सं. २०२७ साल पुस महिनाबाट धरान पब्लिक हाइस्कूलमा पढाउन थालें । 'खाने मुखलाई जुँगाले छेक्दैन' भनेझैं मेरो पढ्ने रहर पुनः जागृत भयो । तत्कालीन त्रिभुवन विश्वविद्यालयको प्रावधानअनुसार स्नातकोत्तर दुवै खण्डको परीक्षा एकै वर्षमा दिन पाइन्थ्यो अनि मैले पनि नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर गर्न प्राइभेट छात्रको रूपमा दुवै खण्डको फारम इच्छाधीन संस्कृत लिएर भर्ने । एकै वर्षमा स्नातकोत्तर पनि उत्तीर्ण गरें । यसको करिब १६ वर्षपछि त्रिभुवन विश्वविद्यालयको वृत्ति विकास कार्यक्रमअन्तर्गत मैले प्रयोगात्मक ध्वनिविज्ञान (भाषाविज्ञान) विषयमा विद्यावारिधि गर्न जाने अवसर पाएँ । महाराष्ट्र भारतको पुणे विश्वविद्यालयबाट ई.सं. १९८९ मा नेपाली ध्वनि-व्यवस्थाको प्रयोगात्मक विश्लेषण शीर्षकमा विद्यावाचस्पतिको उपाधि लिएर म फर्किएँ । यसरी मेरो औपचारिक शिक्षादीक्षालाई टुङ्ग्याएको छु ।

प्र.४. तपाईंको आर्थिक अवस्थाका बारे केही बताइदिनुहोस् न ?

उत्तर :- म मध्यमवर्गीय परिवारमा जन्मेको हुँ । मेरा पिताजीका चार भाइ छोरा र दुई बहिनी छोरी सहितको ठूलो परिवार थियो । अचल सम्पत्तिमा ६ विघा खेत र दुई विघा बारी भए पनि काम गर्ने जनशक्ति घरमा नभएकाले पिताजीले अधिया कमाउन दिनु भएकाले ढुक्कढुक्क खान बस्नमात्र पुग्थ्यो । आमाले औपचारिक शिक्षा लिनु भएको छैन । पिताजी भने वि.सं. २००४-२०४० सम्म धरान पब्लिक हाइस्कूलमा नि.मा.वि. तहसम्म पढाउनु हुन्थ्यो । त्यही स्रोतले हामीहरूले जेनतेन पढेका थियौँ । अहिले भन्नु पर्दा सानेपा ललितपुरमा एउटा घर छ । सबै छोराछोरीको विवाह गरिसकेको छु । जेठो छोरो सुरेन्द्रको परिवार र हामी दुई जना (श्रीमान् र श्रीमती) सँगै बस्छौँ । मेरो प्राध्यापकको जागिरले मात्र सबै पुग्दैन । छोराको पनि सहयोगले घर राम्रै चल्यो ।

प्र.५. तपाईंको वैवाहिक जीवन र त्यसपछिको पारिवारिक तथा सामाजिक जीवनबारे स्पष्ट पारिदिनुहुन्थ्यो कि ?

उत्तर :- मेरो विवाह वि.सं. २०२४ सालमा खोटाङ जिल्लाका बमप्रसाद ओझाकी जेठी छोरी शारदासँग भएको हो । हाम्रा दुई छोरा र दुई छोरी छन् । यी सबैको पनि विवाह भएर सन्तान भइसकेका छन् । जसमा जेठो छोरा सुरेन्द्रले इटहरीको नम्रतासँग विवाह गरेको छ । उसका (बाल नाम जिसु) पोखरेलका दुई छोरा 'सङ्कल्प' र 'समुन्नत' छन् भने जेठी छोरी शैलजाको पण्डिखाटारका राजकुमार भट्टराईसँग विवाह भएको छ । उसको एउटा छोरो 'सम्पन्न' छ । त्यस्तै कान्छी छोरी अपर्णाको चितवनका विनोद खनालसँग विवाह भएको छ । उसको पनि एउटा छोरो 'अनुभव' छ भने कान्छो छोरो कल्याणको पाटनका सुरेन्द्र जोशीको छोरी नीनासँग विवाह भएको छ । उसका एउटा छोरी 'पेयूषा' र एउटा छोरो 'कीर्तन' गरी जम्मा पाँच जना नातिहरू र एउटी नातिनी रहेका छन् । सुरेन्द्रले पत्रकारिता र अङ्ग्रेजीमा स्नातकोत्तर गरेर अहिले युएनको ओएचसीएचआरमा जागिर गर्छ । जेठी छोरी शैलजाले विद्यावारिधि गर्दैछ । कान्छी छोरी अपर्णाले नेपालीमा स्नातकोत्तर गरेकी छ भने कान्छो छोरो कल्याणले स्नातक पढेर सानेपामा किराना पसल गरी बस्छ । हामी चाहिँ जेठो छोरो सुरेन्द्रसँग बस्छौं ।

मेरो जीवनको साठी वर्षभन्दा लामो यात्रामा मैले के अनुभव गरेको छु भने मान्छेले आङ्गनो व्यक्तित्व निर्माण गर्न दुईओटा काम गर्नुपर्ने रहेछ । त्यसमध्ये एउटा हो - सबैसँग मिल्दो बन्ने वा अरु समान छु भन्ने सोच बनाउने र अर्को हो - म अन्य सबैभन्दा फरक छु भन्ने सोच निर्माण गर्ने । मैले बुद्धिजीवीको स्वभाव भन्ने निबन्धमा उल्लेख गरेका दार्शनिक चिन्तन आदिमा भैं अरुको जस्तै सामान्य जीवनयापनको शैली मेरो पारिवारिक तथा जीवनको पृथक कडी हो । जीवन निर्वाहका लागि धन चाहिन्छ तर त्यो अनुकरण योग्य वा आदर्श बन्नुपर्दछ भन्ने सिद्धान्त मेरो सामाजिक जीवनको पाटो हो । धनको प्रयोग विलासितामा खर्च गर्दा भविष्यका सन्तति विग्रने डर हुन्छ । त्यसैले क्षमता भएर पनि साधारण बन्नु, सामान्यजस्तै रहनु, बच्चादेखि बूढाबूढीहरू सबैसँग मिल्ने स्वभाव वा मित्रवत् व्यवहार मेरो पारिवारिक जीवनको चिनारी हो भने प्रबुद्ध वा

बौद्धिक व्यक्तिले गर्ने जस्तै खोज-अनुसन्धान तथा चिन्तन-मननपूर्ण वातावरणमा भिन्न बनेर देखापर्नु मेरो सामाजिक जीवनको द्योतक हो ।

प्र. ६. तपाईंको तीन दशकभन्दा लामो प्राध्यापन पेसाका आरोह-अवरोहबारे बताइदिनु हुन्थ्यो कि ?

उत्तर :- मैले औपचारिक रूपमा वि.सं. २०२७ सालबाट अध्यापन कार्य थालेको भए पनि अनौपचारिक रूपमा स्कूल पढ्दादेखि नै भाइबहिनीलाई पढाएर गरेको हुँ । यसपछि विज्ञान पढ्ने सपना सपनै भएपछि व्यावसायिक रूपमा ट्युसन पढाउन वि.सं. २०२२-२३ सालबाट थालेको हुँ । यसरी ट्युसन पढाउँदै जाँदा एकातिर आर्थिक लाभ हुन्थ्यो भने अर्कातिर बौद्धिक विषयका साथसाथै अध्यापनसीप पनि बढ्दै जान्थ्यो । जब मैले स्नातकोत्तर वि.सं. २०२८ सालमा गरें । यसपछि म धरान पब्लिक हाइस्कूलका साथसाथै वि.सं. २०३० मा एक सेमेस्टर महेन्द्र कलेज धरानमा पढाएँ । वि.सं. २०३१ सालमा व्यावहारिक विज्ञान तथा प्रविधि संस्थान (पछि विज्ञान अध्ययन संस्थान) मा सहायक प्राध्यापक भई पढाउन थालें । त्यहीँ पढाउँदा-पढाउँदै वि.सं. २०३७ सालमा उपप्राध्यापकमा बढुवा भएँ । त्यसैगरी वि.सं. २०४२ सालमा चिनियाँ विद्यार्थीहरू नेपाली पढाउन भनी नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा सुरुवा भएँ । पुनाबाट विद्यावारिधि उपाधि लिएर वि.सं. २०४६ सालमा म फर्किएपछि वि.सं. २०४७ सालमा सहप्राध्यापक पदमा बढुवा भएँ । यसपछि वि.सं. २०५४ सालमा म प्राध्यापक पदमा बढुवा भएँ अनि यही वर्ष म नेपाली केन्द्रीय विभाग छोडेर भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभागतिर सुरुवा भएँ । यसबाहेक स्वदेश तथा विदेशका विभिन्न शिक्षण संस्थाहरूमा आंशिक तथा अतिथि प्राध्यापकको रूपमा पनि सेवा गरेको छु । यी कुरा गुलियो गाली शीर्षकको निबन्धलगायत अन्यत्र पनि उल्लेख गरेभैं लाग्छ । यिनै आरोह-अवरोहका बीच मेरो प्राध्यापन पेसा चलिनैरहेको छ ।

प्र.७. तपाईंमा सबैजसो विषय शिक्षण गर्न सक्ने खुबी कसरी प्राप्त भयो ? साथै स्वाध्ययनको बानी कसरी विकसित भयो ? यसबारे जानकारी पाऊँ न □

उत्तर :- 'पढेरभन्दा पढाएर धेरै जानिन्छ' भन्ने मेरो अनुभव छ । म स्कूल पढ्दा नै आङ्गना भाइबहिनीहरूलाई सबैजसो विषय पढाउँथें । यसबाट आफूले पढेका कुरा

पुनरावृत्ति हुनाले मेरो ज्ञानको जग बलियो हुँदै गयो । अझ प्रविणता प्रमाणपत्र तह प्राइभेट छात्रका रूपमा रहँदा जुन ट्युसन पढाउन थालें, त्यसबाट भन् मैले सबै विषय पढाउन सक्ने योग्यता बढाउन अध्ययनशील पनि बन्नु पर्यो अनि विद्यार्थीहरूलाई नजानेको कुरा गलत नसिकाउने बरु भोलि भनिदिन्छु भन्ने र ती समस्यालाई खोजेर समाधान गरी छाड्ने बानीले बहुविषय शिक्षण गर्न सक्ने खुबी बढाउन सहायक सिद्ध भयो । वि.सं. २०२७ बाट धरान पब्लिक हाइस्कूलमा पढाउन थालेपछि त्यहाँका सबैजसो विषय म पढाउँथें । यसबाट मेरो सबै विषयको ज्ञान भन्भन् बढ्दै गयो । वि.सं. २०३१ सालदेखि व्यावहारिक विज्ञान तथा प्रविधि अध्ययन संस्थानमा अध्यापन गर्न थालेपछि त फुर्सदको समय त्यहाँको पुस्तकालयमा बिताउँथे । त्यस पुस्तकालयमा रहेका पुस्तकहरू, विश्वकोषहरू, गणित-विज्ञानका सन्दर्भग्रन्थहरू पढ्ने अनि विद्यार्थीहरूले गरेका प्रयोग-परीक्षणमा हेर्ने, त्यहाँका अध्यापकहरूलाई आफूलाई परेको समस्या सिकाउन लगाउने गर्नाले एकातिर मेरो स्वाध्ययन गर्ने बानीको विकास भन्-भन् बढ्दै गयो भने अर्कोतिर ट्युसन तथा विद्यालयमा पढाउनु परेका सबै विषयको ज्ञान पुनरावृत्ति पनि भइरहे । अझ स्वाध्ययनमा विज्ञानमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह पढ्दाका साथी मोतीलाल चित्लाडियाको गहिरो छाप पर्यो । यी कुरा मैले मेरो उत्कृष्ट साथी, छोराछोरी पढ्न मान्दैनन् तथा मरुपिप्पलको जीउनीजस्ता निबन्धमा पनि उल्लेख गरेको छु ।

प्र.८. तपाईंले प्राध्यापनबाहेक अन्य पेसा वा व्यवसाय गर्नु भएको छ कि ?

उत्तर :- मध्यमवर्गीय आर्थिक हैसियत भएको मेरो परिवारका असीमित आवश्यकता हुनु त स्वाभाविकै हो । त्यसमध्ये पनि परिवारमा सदस्यसङ्ख्या थुप्रै भएका कारण आर्थिक समस्या बढ्दो थियो । जब मैले वि.सं. २०२७ सालबाट विद्यालयमा अध्यापन र वि.सं. २०३० सालबाट कलेज तहमा प्राध्यापन थालें, तब आर्थिक समस्या केही न्यून भए पनि दरिलो भएको थिएन । यसर्थ मेरो आयस्रोत अझ वृद्धि गर्नु पर्ने थियो । अध्यापन-प्राध्यापन सुरु गर्नुअघि नै मैले ट्युसन पढाउने कार्यलाई पेसा वा व्यवसायजस्तै गर्दै आएको थिएँ । यही ट्युसन मेरो प्राध्यापनका अतिरिक्त आर्थिक गर्जो टार्ने बलियो आधार भएको थियो । यही ट्युसनकै बलले मैले भाइबहिनीहरूको शिक्षादीक्षा तथा बिहेबारी सम्पन्न गरेको थिएँ । प्राध्यापकबाट आएको पारिश्रमिकले त घरका दैनिक

समस्या टार्नमै धौ-धौ हुन्थ्यो । यसरी मैले धरान बसुन्जेल प्राध्यापनका अतिरिक्त ट्युसन पढाउन छोडिनँ । वि.सं. २०४२ सालमा काठमाडौं आएपछि पनि विश्वविद्यालयको तलब दाल-भात डुकुको समस्या टार्न नै अपर्याप्त भएपछि मैले स्वदेशी तथा विदेशीहरूलाई नेपाली ट्युसन पढाएर अर्थोपार्जन गरें । सेन्ट जेभियर्सका फादरदेखि क्रिश्चियन बटुकहरूसम्मलाई, जापानी दूतावासका स्वयंसेवीहरूलाई, चिनियाँ विद्यार्थीहरूलाई, माडवारीका छोराछोरीलाई पढाएर मैले आङ्गनो आर्थिक अवस्था सुधार गर्दै गएँ । यसका अतिरिक्त जापान फाउन्डेशन फेलोसिप अवार्ड (ई. १९९४) प्राप्त गरी जापानको कोबे विश्वविद्यालयमा एक वर्ष 'अतिथि प्राध्यापक' भई जान पाएँ । अनि चाइना रेडियो इन्टरनेशनलको निमन्त्रणामा चीनमा पनि एक वर्ष नेपाली भाषाविशेषज्ञका रूपमा काम गरें । यसरी प्राध्यापनका अतिरिक्त अन्य संघ-संस्थासँग आवद्ध भई मैले आङ्गनो आर्थिक अवस्था सुधार गरें । यही नै मैले गरेको पेसा वा व्यवसाय हो ।

प्र.९. पेसाका रूपमा अध्यापनलाई नै तपाईंले रोज्नुको कारण केही छ कि ?

उत्तर :- एक त मेरो पिताजी आफैं एउटा आदर्श अध्यापक हुनुहुन्थ्यो त्यसैले शिक्षणमा लाग्नु उहाँको प्रेरणा पनि हो भने मेरो बाल्यकाल बितेको सामाजिक परिवेशमा सबैजसो शिक्षकहरू नै भएका कारण र यस पेसामा मानसम्मान पनि मिल्ने भएकाले मैले आङ्गनो जीवनको मूल पेसा यही अध्यापनलाई बनाएको हुँ ।

प्र.१०. तपाईंको व्यक्तित्वको अनेक आयाममध्ये भाषावैज्ञानिक व्यक्तित्व निर्माणमा कस-कसको प्रेरणा ठान्नुहुन्छ ?

उत्तर :- भाषाशास्त्रीय महानन्द सापकोटाको नाम मैले पहिलेदेखि नै सुनेको भए पनि मलाई भाषाविज्ञानतर्फ अभिप्रेरित गर्ने व्यक्तित्वमा स्व.प्रा.डा. वल्लभमणि दाहाल नै पर्नुहुन्छ । 'नेपाली भाषा साहित्य अधिगोष्ठी २०३३' प्रज्ञा प्रतिष्ठानले आयोजना गर्दा स्व. दाहालसँग परिचय भयो र पछि वि.सं. २०३७ सालतिर उहाँ धरान नै गई मलाई भेटेर 'भाषाविज्ञानमा थुप्रै काम गर्न सकिन्छ, यो समालोचना त पछि लेख्दा पनि हुन्छ' भन्ने कुरा गरेर भाषाविज्ञानतर्फ आकर्षित गर्नुभयो । अनि विद्यावारिधि गर्न जाने वातावरण पनि तयार गरिदिनुभयो । यसरी 'सुरुमा करले पछि रहरले' भाषाविज्ञानतर्फ

तानिँ । अहिले त म भाषामै भासिएको छु । यसको श्रेय स्व.प्रा.डा. वल्लभमणि दाहाललाई जान्छ ।

प्र.११. तपाईंको बहुभाषिक व्यक्तित्व र अनुवादक व्यक्तित्वबारे केही बताइदिनुहुन्थ्यो कि?

उत्तर :- म सबैभन्दा बढी नेपाली जान्दछु, त्यसपछि अङ्ग्रेजी, हिन्दी अनि संस्कृत यसपछि क्रमशः पालि, प्राकृत, जापानी, चिनियाँ, कसुन्डा र मराठी गरी १० ओटा भाषा जान्दछु । यसका अतिरिक्त प्राचीन लिपिहरूमा ब्राह्मी लिपि, १५०० जति चिनिया लिपि अनि ६०० जति जापानी खान्जी (काताकाना र हिरागानाबाहेक), तिब्बती लिपि तथा सिरिजङ्गा लिपि पनि जान्दछु ।

अनुवादको रूपमा मैले जापानी लेखक हिरोशि इशिईको **नेपाली संस्कृति : एक पक्ष** नामक कृति वि.सं. २०४४ सालमा अनुवाद गरें । यो कृतिको अनुवाद गर्न मलाई 'तोयता फाउन्डेसन' ले दिएको थियो । उक्त कृतिको अनुवाद मैले आङ्गनो मौलिक शैलीले गरेको थिएँ । यसबाट प्रभावित भई पुनः अर्को कृति पनि अनुवाद गर्न दियो । त्यो कृति शिगेरु इइजिमा र योशिकाजु थाकायाको **थकाली र नेपालको खेतीपाती** हो । यी बाहेक अन्य कुनै पनि कृति मैले अनुवाद गरेको छैन ।

प्र.१२. तपाईं साहित्यसिर्जनामा कसरी लाग्नुभयो र यसको प्रेरणास्रोत केलाई ठान्नुहुन्छ?

उत्तर :- 'बैँसमा एकचोटि सबै कवि हुन्छन्' भनेभैं म पनि साहित्य सिर्जनामा बैँसले नै प्रेरित भएछु । यो कुरा मन परेकी केटी शीर्षक संस्मरणात्मक निबन्धमा पनि उल्लेख गरेको छु । त्यसबेला म गीत सिर्जना गर्दथेँ । त्यसपछि म विज्ञानमा प्रविणता प्रमाणपत्र तह आठ-नौ महिनाजति पढेर अपूरो छाड्नु पर्दाको चोटले दाजुप्रति असन्तुष्ट भएर 'म दाजु हुँ' भन्ने व्यङ्ग्यात्मक कविता लेख्न पुगें । यसपछि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, लेखनाथ पौडेल आदि कविका काव्यकृतिहरू पढेँ । हाम्रा घरमा संस्कृत पढ्न भनेर पिण्डेश्वर क्याम्पसका दुई प्रतिभाशाली विद्यार्थीहरू बसेका थिए । तिनीहरू कविता सिर्जना गर्दथे र मलाई पनि छन्दोबद्ध कवितातर्फ आकर्षित गरे । त्यसपछि म देवकोटाको कविताकृतिबाट बढी प्रभावित भई महाकाव्यात्मक कृतिहरू सिर्जना गर्न लागें । मैले त्यसबेला तीन ओटा

महाकाव्य लेखेको थिएँ । जसमा पहिलो हरिश्चन्द्र भन्ने थियो, अन्यको नाम भने बिसैं । तिनीहरू मेरा कवितालेखनका आभ्यासिक कृतिहरू हुन् ।

कवितापछि कथा, उपन्यास, नाटक आदिको अध्ययन गरें । हिन्दीका प्रेमचन्द्र, रविन्द्रनाथ ठाकुर आदि र नेपालीका गुरुप्रसाद मैनालीका कथाबाट प्रभावित भई कथाको एउटा सङ्ग्रह नै तयार पारें । यसबीचमा एउटा उपन्यास र नाटक पनि लेखें । अनि वि.सं. २०२४ सालको आसपास प्राइभेट छात्रको रूपमा प्रविणता प्रमाणपत्र तहको परीक्षा तयार गर्दा पाठ्यक्रममा रहेका रामकृष्ण शर्माको 'कवि' लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको 'के नेपाल सानो छ ?' भन्ने निबन्धबाट अत्यन्त प्रभावित भएँ । 'के नेपाल सानो छ ?' निबन्ध त भै पनि कण्ठ छ । यसै बीचमा डायरी शीर्षकको कथा टीकाप्रसाद वस्ती गुरुलाई देखाउँदा उहाँले 'यो त निबन्ध पो भयो त' भन्ने टिप्पणी गरिदिएपछि कथाजस्तै रसिलो निबन्ध पनि हुँदो रहेछ भन्ने मलाई लाग्यो । यसपछि मैले भैरव अर्यालका जयभुँडी, काउकुती पढें । देवकोटाको लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह पनि पढें । यीमध्ये मलाई के नेपाल सानो छ ? को अत्यधिक प्रभाव पऱ्यो । यसकै प्रभावमा मैले आमा भन्ने निबन्ध लेखें । यो धरान नर्मल स्कूलको मुखपत्रमा प्रकाशित छ । भैरव अर्यालको प्रभावमा परेर चोरेको चिउरा भन्ने निबन्ध लेखें । यसपछि देवकोटा र अर्यालको संयुक्त प्रभाव भए पनि आङ्गनो मौलिकताको झल्को दिने निबन्धको रूपमा हाम्रो संस्कृति खोइ ? भन्ने लेखें । यो धरान कलेजको मुखपत्र **छाया** (२०२६) मा प्रकाशित छ । यसरी म निबन्ध विधासम्म आएको हुँ । यी कुरा मैले आङ्गनै निबन्धको सूत्र निबन्धमा पनि उल्लेख गरेको छु ।

प्र. १३. तपाईंले अहिलेसम्म साहित्यको कुन-कुन विधामा कलम चलाउनु भएको छ र लेखन, प्रकाशन र मौलिकताको दृष्टिले तपाईंका प्रथम रचना कुन-कुन हुन् ?

उत्तर :- गीत विधाबाट सिर्जनात्मक यात्रा गरेर मैले कविता (महाकाव्य), कथा, उपन्यास, नाटक र निबन्ध लेखें तर निबन्ध विधा नै मेरो स्थायी र सशक्त रह्यो । बसमा लेखिएका ती गीतहरू सम्झनामा छैन । सम्झनामा रहेको व्यङ्ग्यात्मक कविता 'म दाजु हुँ' पहिलो कविता हो भने प्रकाशनको दृष्टिले आमा शीर्षकको निबन्ध पहिलो हो । यो धरान नर्मल स्कूलको मुखपत्रमा प्रकाशित छ । देवकोटा र अर्यालको संयुक्त प्रभावका अतिरिक्त मेरो

मौलिकता पनि रहेको सिर्जनात्मक विधा हाम्रो संस्कृति खोइ ? शीर्षकको निबन्ध हो । यो धरान महेन्द्र कलेजको मुखपत्र **छाया** (२०२६) मा प्रकाशित छ ।

प्र.१४. साहित्यका प्रायः सबैजसो विधामा कलम चलाएर पनि तपाईले निबन्ध विधालाई नै बढी रुचाउनुको कारण केही छ कि ?

उत्तर :- अन्य विधाका तुलनामा निबन्ध स्वतन्त्र विधा हो । यसमा कुनै शास्त्रीय विधानको अल्झो हुँदैन । जुनसुकै विचार वा भावना यस विधामा सहज तरिकाले अभिव्यक्त गर्न सकिन्छ । जीवनका अड्को, मनभित्रका छटपटी र फड्को पिलो निचोरेर फुटाएकै मनका गाँठा खुस्काउन अत्यन्त सहज विधा निबन्ध भएको हुनाले बढी रुचाएको हुँ । यसमा काव्यात्मकता, हार्दिकता, विनोदप्रियता, सरसता आदि सबै तत्त्व सम्मिश्रित भएको पनि पाइन्छ । विभिन्न ज्ञान-विज्ञान, धर्म-संस्कृति, समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास, मनोविज्ञान आदि समग्र विषय समेट्न मिल्छ । मनका जस्तोसुकै गाँठो पनि विभिन्न विम्ब, प्रतीक र उपमाको सहयोग लिई प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा व्यक्त गर्न सकिने हुनाले निबन्ध विधाप्रति मेरो बढी झुकाव तथा अनुराग छ ।

प्र.१५. तपाईंका स्रष्टा-द्रष्टा दुवै व्यक्तित्व परिचित छन् । यी दुई व्यक्तित्वबीच के-कस्ता समानता र भिन्नता पाउनुभएको छ ?

उत्तर :- मेरो स्रष्टा व्यक्तित्वको तुलनामा द्रष्टा व्यक्तित्व ओभेलमै छ । वि.सं. २०२६ सालमा पीपल नामक पत्रिकामा 'पुलुकक लालित्य' मा शीर्षक समालोचना प्रकाशित भएपछि मेरो द्रष्टा व्यक्तित्व पनि प्रकाशमा आएको हो । यसमा मैले काव्यसिद्धान्तको गद्यात्मक ढङ्गले 'पुनः सिर्जन' गरी 'स्वान्तसुखाय' प्रवेशको ढोका खोलेछु । यो प्रभावपरक समालोचनाको नमुना पनि हो । मेरा सुरुका समालोचनामा टीकाप्रसाद वस्ती गुरुको प्रभाव देखिन्छ भने स्नातकोत्तरको छात्र भएपछि वासुदेव त्रिपाठीको समालोचनात्मक शैलीको प्रभाव रहेको छ । भूपिका कविताको चियो नामक समालोचनाबाट वर्णनात्मकशैली अङ्गीकार गरेको छु । यस शैलीका आधारमा गरिएका समालोचनाहरूमा 'सेतो बाघको सिकार', 'डायमन शमशेरका उपन्यास' आदि हुन् । पुणे विद्यापीठबाट भाषाविज्ञानमा विद्यावारिधि गरेर फर्केपछि भाषावैज्ञानिक शैलीमा समालोचना गर्ने ढङ्गको विकास ममा भयो । यसका पनि दुई धार छन् - (१) शैलीवैज्ञानिक समालोचना प्रणाली र (२) उत्तराधुनिक समालोचना प्रणाली ।

शैलीवैज्ञानिक समालोचना प्रणालीले स्रष्टाको मूल कथ्यलाई नै ठम्याउने विश्वास गर्दछ भने उत्तराधुनिक समालोचना प्रणालीचाहिँ ज्याक डेरिडाको विनिर्माणवादी दर्शनमा आधारित भई अनेकार्थकतालाई स्वीकार गर्ने, पाठककेन्द्री समालोचनाको शैली मान्ने, रोलॉ बार्थको लेखकको मृत्युको दर्शन अङ्गीकार गर्दै भाषा र साहित्यको फरक-फरक समालोचना हुनुपर्ने कुरा मान्दछ ।

मेरा स्रष्टा र द्रष्टा व्यक्तित्वको सम्बन्धमा मेरो ठम्याइ के छ भने स्रष्टाका रूपमा म धेरै पाठकका सामु पुगेको रहेछु र द्रष्टाका रूपमा अत्यल्प पाठकका सामु पुगेको रहेछु । मेरा सिर्जनाले अन्य पाठकका विचार, भावना, सोच, कमजोरी आदिको प्रतिनिधित्व गरेका थुप्रै प्रतिक्रिया पाएको छु तर समालोचनाका सन्दर्भमा कुनै पनि सकारात्मक वा नकारात्मक प्रतिक्रिया पाएको छैन । मेरा आङ्गना मनमा अल्झो, अड्को, गाँठोले अरुका पनि मानसिक तृष्टिको कारक बनेको पाउँदा आफू सफल भएको ठानेको छु । मेरा आदर्श तथा सिद्धान्तले अरुलाई सन्मार्ग देखाएको प्रतिक्रिया पाउँदा साधारणीकरणको सिद्धान्त सत्य भएको ठान्दछु । समालोचनाका पाठक सीमित तर बौद्धिक छन् भने निबन्ध सिर्जनाका पाठक सामान्यदेखि बौद्धिकसम्म हुने भएकाले असीमित भएभैं लाग्छ । यी दुवै पक्ष (स्रष्टा र द्रष्टा) को साक्षी बन्न पाउनु र दुवै व्यक्तित्व आफूभित्रै अन्तर्निहित भएको पाउँदा स्रष्टाको मर्म र द्रष्टाको मर्म प्रकारान्तरले भिन्न भए पनि एकै सिक्काका दुई पाटा मानेको छु ।

प्र.१६. नेपाली निबन्ध परम्परामा आङ्गनो स्रष्टा व्यक्तित्वलाई आङ्गनो द्रष्टादृष्टिले कसरी मूल्याङ्कन गर्नु भएको छ ? स्पष्ट पारिदिनुहुन्थ्यो कि ?

उत्तर :- निबन्ध विधा एउटा भए पनि निबन्धकारै पिच्छे निबन्धको सामग्री, प्रस्तुति र लक्ष्यमा समानता हुँदैन । यस दृष्टिले देवकोटा, हृदयचन्द्र, कृष्णचन्द्र, लामिछाने, भैरव अर्याल, जनकलाल शर्मा, मनुजबाबु मिश्र, खगेन्द्र सङ्ग्रौला, रुद्र खरेल, कृष्ण धरावासी, विमल निभा, भाउपन्थी, जनकविक्रम राणा, जय छाडछा, अभि सुवेदी, गोविन्द भट्टराई, राजेन्द्र सुवेदी, मोहनराज शर्मा, चूडामणि रेग्मी, अच्छा राई 'रसिक' कोही पनि एक अर्कासँग मिल्दैनन् । सबैलाई चिनाउने फरक फरक अभिलक्षण छन् । अरु कसैसँग नमिल्ने मेरा निबन्धका लक्ष्य निम्नलिखित छन् :

- क) आफूले गरेको अध्ययनको व्यापकताबाट बटुलेको ज्ञान निबन्धमा कुनै पनि प्रवेश पाउन अयोग्य छैनन् ।
- ख) आङ्गनो अनुभव र सामान्यज्ञानका सबै सामग्रीको प्रयोग मेरा निबन्धमा छ ।
- ग) म हरेक निबन्ध आफूलाई परेको समस्याको गाँठो फुकाउने अथवा मनोरोगको उपचार गर्ने लक्ष्य राखेर मात्र लेख्छु र निबन्ध टुङ्गिएपछि समस्याको गाँठो फुकेको अनुभव गर्छु ।
- घ) मेरा हरेक निबन्धमा कम्तीमा एउटा निर्णय हुन्छ ।
- ङ) कुनै समस्यालाई साँध्न आफूसँग भएका सबै सामल प्रयोग गरेर हरेक निबन्धमा एउटा व्यङ्ग्य अवश्य हुन्छ । त्यो व्यङ्ग्य निबन्धको भाषा सजिलो भयो भने पनि शीर्षक बनाउँदा बुनिएको हुन्छ । मेरा निबन्धका शीर्षकमै समग्र व्यङ्ग्य गुट्मुटिएर गाँठो पर्छ ।
- च) मेरो अध्ययनशील व्यक्तित्व, मेरो प्राध्यापक वा शिक्षक व्यक्तित्व, समाजलाई हेर्ने मेरो दृष्टिकोण र मैले परिकल्पना गरेको समाजवादी आदर्श अनि हास्य र व्यञ्जना मेरा कुनै पनि निबन्धबाट छुट्दैनन् ।
- छ) मेरा निबन्धहरू समाजशास्त्रीय दृष्टिले एक-अर्काको पूरक हुन्छन्, त्यसैले एउटा निबन्धमा लेखिएको कुराले अर्को निबन्ध बुझ्ने टीकाको काम गर्छ । मेरा सबै निबन्धका अङ्ग-प्रत्यङ्ग जोड्दा एउटा सिङ्गो जिउ बन्छ ।
- ज) मेरा निबन्धमा म सकेसम्म धेरै नेपालीले बुझ्ने सजिलो भाषा प्रयोग गर्छु । म नेपाली बोलचालकै शब्दलाई सकेसम्म सौन्दर्य दिनुपर्छ भन्ने पक्षमा छु । त्यसैले भरसक संस्कृत शब्द पनि चलाउनु नपरे हुन्थ्यो भन्ने कोसिस गर्छु । मेरो नेपाली भाषा भरसक संस्कृतबाट पनि नबिडुलिए हुन्थ्यो भनेर म मेरा निबन्धमा भरमग्दुर प्रयत्न गर्छु ।
- झ) म मेरा निबन्धमा गणितको विन्दुपथको सिद्धान्तका आधारमा आफूसँग भएका तथ्य जोड्छु ।

प्र.१७. तपाईंले प्राप्त गर्नु भएका मानसम्मान, पदक तथा पुरस्कारहरूबारे पनि जानकारी दिनुहुन्थ्यो कि ?

उत्तर :- मैले अहिलेसम्म प्राप्त गरेका मानसम्मान, पदक तथा पुरस्कारहरू यसप्रकार छन् :

- महेन्द्रविद्याभूषण (“क” श्रेणी : २०५४) ।
- गोपालप्रसाद रिमाल सम्मान (२०५४), बगर फाउन्डेसन, काठमाडौं ।
- डा. गणेश भण्डारी पुरस्कार (२०५६), विराटनगर ।
- जापान फाउन्डेसन फेलोसिप अवार्ड (ई. १९९४) ।
- साकाइ लायन्स क्लब एन्ड इमानिशि मेमोरियल फेलोसिप अवार्ड (ई. १९९९) ।
- वाणी पुरस्कार (२०६१), वाणी प्रकाशन, विराटनगर ।
- “दीप-जनमत सम्मान” (२०६३), जनमत प्रकाशन, बनेपा ।
- “इन्द्रमणि मानव तथा वि.विकास स्मृति साहित्य सम्मान” (२०६४), भेरी साहित्य समाज, नेपालगञ्ज ।
- “सम्मान-पत्र” (२०६५), नवरङ्ग साहित्य प्रतिष्ठान, भ्वापा ।

प्र.१८. तपाईंले हालसम्म स्वदेशबाहेक विदेशमा गरेका भ्रमण र समयावधिबारे जानकारी दिनुहुन्थ्यो कि ?

उत्तर :- नेपालबाहेक मैले भारत (२ वर्ष), जापान (१ वर्ष), चीन (१ वर्ष), स्विट्जरल्यान्ड (१ हप्ता) र अमेरिका (६ हप्ता) भ्रमण गरेको छु ।

प्र.१९. अन्तमा तपाईंलाई भन्न मन लागेको कुरा केही छन् कि ?

उत्तर :- मलाई पढाउने विश्वप्रसिद्ध गुरुहरूको नाम लिन चाहन्छु :

- प्रोफेसर पेरी भाष्करराओ, टोकियो युनिभर्सिटी अफ फरेन स्टडिज एन्ड दे क्यान कलेज, पुना, पिएच.डि.का शोध गुरु ।
- प्रो. नोम चम्स्की, एम.आई.टी., (रूपान्तरण व्याकरणका प्रवर्तक) ।

- प्रो. मोरिस ह्याले, एम.आई.टी., (उत्पादक वर्णविज्ञानका प्रवर्तक)
- प्रो. जेम्स मेक्याथी, स्ट्यान्डफोर्ड युनिभर्सिटी ।
- प्रो. एलान प्रिन्स ।
- प्रो. मिलकेस्ट (हिंदी भाषाका विशेषज्ञ) ।
- प्रो. आर.एल. स्टेभेन्स् ।
- प्रो. मासायोसि शिवातानी, राइस युनिभर्सिटी तथा टेक्सास र कोबे युनिभर्सिटी, जापान ।

माधवप्रसाद पोखरेलकी आमासँग लिइएको अन्तर्वार्ता

१. तपाईंका छोरा माधवप्रसाद पोखरेलका बारेमा केही कुरा बताइदिनुस् न □

उत्तर :- २००५ मङ्सिर १४ गते जन्मेको माधव मेरो जन्मले साइँलो र परिवन्धले माइलो छोरो हो । यसलाई पाँच वर्षको उमेरमा मैले नै अक्षरारम्भ गराएकी हुँ । सानैदेखि उसका बाबुजस्तै शान्त स्वभावको माधव अन्य छोराछोरीभन्दा मसँग बढी नजिक छ । यसलाई घरायसी प्रायः सबै काम गर्न आउँछ, त्यो मैले नै सिकाएकी हुँ । अरुले भन्दा भनेको मान्ने हुँनाले भाइबहिनीको स्याहार सुसारमा यसले मलाई सघाउँथ्यो । सानैदेखि यसलाई कडा अनुशासनमा बस्न मैले नै सिकाएकी हुँ । यसको न्वारनको नाम हेमन्त भएपनि मा को अर्थ लक्ष्मी र धवको अर्थ विष्णु लाग्ने भगवान्को नामबाट माधव नाम मैले नै राखेकी हुँ । सबै सन्तानको भन्दा बढी माया लाग्ने माधवलाई ठूलो मान्छे बनाउने मेरो इच्छा आज यसले पूरा गरेको छ । यो छोरो म र उसका बाबु (गङ्गाधर) दुवैकै सबैभन्दा विश्वासिलो सन्तान हो ।

माधवप्रसाद पोखरेलकी श्रीमतीसँग लिइएको अन्तर्वार्ता

१. तपाईंको श्रीमान कस्तो स्वभावको हुनुहुन्छ ?

उत्तर :- उहाँ शान्त स्वभावको हुनुहुन्छ । कहिल्यै पनि रिसाउनु हुन्न । धेरै समय पढाइ-लेखाइमा नै विताउनु हुन्छ । सबैलाई समान व्यवहार गर्नु हुन्छ ।

२. उहाँले धेरै पढ्नु भएको छ तर तपाईंले धेरै पढ्नु भएको छैन कस्तो लाग्छ ?

उत्तर :- आफूले नपढे पनि उहाँले धेरै पढेकोमा खुसी लाग्छ । कहिलेकाहीँ मेरो कुरा नबुझे जस्तो लाग्छ अनि म रिसाउँछु तर उहाँ भने रिसाउनु हुन्न । श्रीमती नपढेकी भन्ने दृष्टिले कहिल्यै हेर्नुहुन्न । उहाँ घुम्न वा विभिन्न कामले जाने देशमा म पनि सँगै जान्छु । मैले माइतमा छँदै पढ्न छाडिसकेकी थिएँ । विवाह गरेपछि पनि उहाँले मलाई पढाउन खोज्नु भएको हो तर मैले नै पढाइमा चासो देखाइनँ ।

राजेन्द्र सुवेदीसँग लिइएको अन्तर्वार्ता

१. माधवप्रसाद पोखरेललाई तपाईं कसरी चिन्नुहुन्छ ?

उत्तर :- उनी नेपाली भाषासहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने साहित्यकार हुन् र उनले भाषा र भाषिक अनुसन्धानमा पनि महत्वपूर्ण कार्यहरू गरेका छन् । निबन्धमा हेर्दा उनी पछिल्लो समयमा प्रखर निबन्धकारमा पर्दछन् । विषयवस्तुगत विविधता भित्र हास्य र व्यङ्ग्य प्रयोग गर्ने निबन्धकारका साथै आलोचनात्मक यथार्थवादी निबन्धकार हुन् उनी । समालोचनामा उनी भाषावैज्ञानिक समालोचक देखिन्छन् तर पछिल्लो समयमा यस क्षेत्रमा त्यति देखिएका छैनन् ।

साहित्यकार गोविन्द भट्टसँग लिइएको अन्तर्वार्ता

१. माधवप्रसाद पोखरेललाई तपाईं कसरी चिन्नुहुन्छ ?

उत्तर :- भाषाका क्षेत्रमा हेर्ने हो भने म उहाँलाई थोरै भाषाविद्हरूमा एक मान्छु । यस क्षेत्रमा गहिरो अध्ययन गरी नेपालका अन्य भाषाहरूमा ठूलो योगदान पुऱ्याउनु भएको छ । निबन्धतर्फ हेर्दा बौद्धिकताभित्र साहित्यिक सरलतासँगै निबन्ध लेख्ने रुचि भएका निबन्धकार पोखरेलले वर्तमान युग अनुसारका विचारोत्तेजक निबन्ध लेखेको म पाउँछु । उनका निबन्धमा समसामयिक विषयवस्तुभित्र व्यङ्ग्यात्मक टिप्पणी पाइन्छ तापनि मार्क्सवादी दृष्टिले हेर्दा कहिलेकाहीँ अस्पष्ट र विरोधाभासपूर्ण जस्ता देखिन्छन् ।

वर्गीय दृष्टिले माथिल्लो वर्गलाई व्यङ्ग्य गर्नुपर्छ र तल्लो वर्गप्रति सहानुभूति चाहिन्छ तर उहाँले तल्लो वर्गका समान्य मानिसलाई पनि व्यङ्ग्य गर्नुहुन्छ । माथिल्लो र तल्लो सबै वर्गलाई व्यङ्ग्य गर्नु हुँदैन कि भन्ने मेरो धारणा हो तर पनि उहाँका निबन्ध मन पर्छन् ।

२. शैलीगत हिसावले पोखरेलका निबन्ध कस्ता लाग्छन् ?

उत्तर :- मानवतावादी दृष्टिकोण र चिन्तन भएका पोखरेलका निबन्धमा आत्मपरक र वस्तुपरकको मिश्रित तर सरल सरस शैली भेटिन्छ । साथै यही सरलताभित्र बौद्धिक उचाइ भेटिने हुनाले उहाँका निबन्धहरू शिक्षाप्रद देखिन्छन् ।

चूडामणि बन्धुसँग लिइएको अन्तर्वार्ता

१. भाषाविद्का रूपमा माधवप्रसाद पोखरेललाई कसरी हेर्नुहुन्छ ?

उत्तर :- भाषाका क्षेत्रमा भन्नुपर्दा पोखरेलको पहिलदेखि नै भाषाको ध्वनितत्त्वमा रुचि थियो । विद्यावारिधि पनि त्यसैमा गर्नुभयो र नेपाली ध्वनिलाई अरुले भन्दा बेग्लै किसिमले अध्ययन गरी बेग्लै धारणा प्रस्तुत गर्नु भएको छ । उहाँले चुडामणि बन्धु (म), अस्टिन हेल लगायतका भाषाविद्को भन्दा बेग्लै धारणा ध्वनिमा प्रस्तुत गर्नु भएको छ । नेपाली भाषाका विभिन्न पक्षमा भाषावैज्ञानिक अध्ययन गरी वाक्यव्याकरण लेख्नु भएको छ, जसमा अहिलेसम्मको नयाँ धारणा भेटिन्छ ।

२. नेपाली भाषाबाहेक के के गर्नु भएको पाउनु हुन्छ ?

उत्तर :- राष्ट्रिय स्तरमा ध्वनि र वाक्यको मात्र अध्ययन नभई नेपालका विभिन्न भाषाहरूका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गरेर लिपि र लेखनमा नभएका भाषालाई लिपि र लेखनमा ल्याउन ठूलो योगदान पुऱ्याउनु भएको छ साथै नेपाली भाषा र अन्य भाषासँगको तुलनात्मक अध्ययन पनि गर्नु भएको छ ।

अङ्ग्रेजी र नेपाली दुवै भाषा उत्तिकै जानेकाले अन्तर्राष्ट्रिय भाषिक गोष्ठीहरूमा सहभागी हुने, विभिन्न क्याम्पसमा भाषासम्बन्धी प्रवचन दिने गर्नुहुन्छ । त्यतिमात्र नभई भाषाविज्ञानको अध्ययनका क्रममा आएका अन्तर्राष्ट्रिय धारणाहरूलाई नेपाली भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिदिने हुनाले नेपाली विद्यार्थीहरूका लागि ठूलो योगदान पुऱ्याउनु भएको छ ।

परिशिष्ट २

पोखरेलका प्राप्त प्रकाशित कृति तथा लेखरचनाहरूको सूची

१. प्रकाशित पुस्तकहरू

क) व्याकरण

(२०५३) क्याम्पसस्तरीय नेपाली वाक्यव्याकरण, काठमाडौं: नवीन प्रकाशन ।

(२०५४) नेपाली वाक्यव्याकरण, काठमाडौं: ने.रा.रा.प्र. (दो.सं.) २०५६ काठमाडौं: एकता बुक्स)

(२०५७) ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनिपरिचय, काठमाडौं: ने.रा.रा.प्र. (दो.सं.) २०५६ काठमाडौं: भूँडीपुराण प्रकाशन ।

(प्रकाशोन्मुख) : व्युत्पत्तिमूलक नेपाली शब्दव्याकरण ।

ख) निबन्धसङ्ग्रह

(२०५४) मेरो मान्छे, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

(२०५९) नागदहको थिति, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

(२०६२) गार्गीको गाँठो, काठमाडौं: साभा प्रकाशन

ग) अनुवाद

(२०४४क) हिरोशि इशिई: नेपाली संस्कृति: एक पक्ष, काठमाडौं: साभा प्रकाशन

(२०४४ ख) शिगेरु इइजिमा र योशिकाजु थाकाया: थकाली र नेपालको खेतिपाती, काठमाडौं: च्वसापासा ।

घ) सम्पादन

(२०४४) तादाशिई फुकुताके: आजको जापानी समाज, (अनु, भूवनलाल प्रधान) काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

(२०५१) निर्मलदास: ड्रयागनको देश, काठमाडौं : साहित्य गुथी ।

(२०५३) मास्टर मित्रसेन थापा: बुद्धवाणी, धर्मशाला: मित्रसेन प्रतिष्ठान ।

(२०५५) नेपाली साहित्यकोष, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र. ।

(२०५८) जनकलाला शर्माका प्रबन्ध, काठमाडौं, बगर फाउण्डेसन ।

(२०५९ क) लिम्बू-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोष, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र. ।

(२०५९ ख) गोरखापत्रका एक सय एक निबन्ध, गोरखापत्र संस्थान ।

(२०६१) जनकलाला शर्माका संस्मरण, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।

(प्रकाशोन्मुख) नेपाली लघु विश्वकोष, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र. ।

(२००१-२००३) नेप्लिज लिङ्ग्विस्टिक्स (जर्नल अफ द लिङ्ग्विस्टिक सोसाइटी अफ नेपाल ।

२. फुटकर लेखरचनाहरू

अ) भाषा व्याकरण

क) नेपाली

(२०२५)? 'संस्कृत शब्द चिन्ने तरिका', विजयध्वनि, धरान : दन्तकाली अध्ययन मण्डल

(२०२८) 'नेपाली प्राकृतिक भाषा हो ?' मधुपर्क ५, ५:५१

(२०३७) 'विज्ञानका विविध क्षेत्रमा प्रयुक्त नेपाली भाषाको रूपात्मक वैशिष्ट्य', पाठ्यक्रम विकास ६:३७-४५ ।

(२०३९) 'नेपाली भाषामा बलाघात र सुरलहर', पच्चीस वर्षका भाषा, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र.

(२०४०क) 'नेपाली भाषामा द्विरुक्ति', गरिमा १६: ९०-९७ ।

(२०४०ख) 'नेपाली समास प्रक्रियामा मौकिलता', युगज्ञान १५: ८-१४ ।

(२०४० ग) 'नेपाली धातु र तिनबाट बन्ने शब्दको स्वरूप', पाठ्यक्रम विकास १२,३:७-१५।

(२०४१) 'नेपाली भाषामा जोड दिने तरिका', गरिमा २१: ८०-८२ ।

(२०४२ क) 'लागो (लाग्यो)', भानु ४३:३६-४२ ।

(२०४२ ख) 'नेपाली भाषामा लिङ्गव्यवस्था', पाठ्यक्रम विकास १८: २७-३३ ।

(२०४२ ग) 'नेपाली भाषामा महानन्द सापकोटाको देन', साहित्य सौगात ९:१-१०

(२०४३) 'नेपाली छन्दको स्वरूप', गरिमा ४९: २७-३३ ।

(१९८७) 'नेपाली वर्णविन्यास सार्थक छ कि छैन ?' त्वष्ट्रजगत्खल गलष्वभचकप्तथ व्यगचलर्वा जघ, दृष्टिठठठ ।

(२०४४) 'नेपालीमा 'ले' रुपिमको प्रयोग', गरिमा ५६: ४३-४९ ।

(२०४५ क) 'ईश्वर बरालका व्याकरणको असन्तुलन', साप्ताहिक विमर्श १८: ३१:८ ।

(२०४५ ख) 'नेपाली सरल र संयुक्त क्रिया', नेपाली व्याकरणका केही पक्ष, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., ५१-६८ ।

(२०४७) 'त्रुटिविलेषणका दृष्टिले नेपाली पदसङ्गति शिक्षण', अनिवार्य नेपाली दोस्रो राष्ट्रिय अधिवेशनमा प्रस्तुत गोष्ठीपत्र, कीर्तिपुर ।

(२०४८क) 'नेपाली भाषाको लिङ्ग: सिंहावलोकन', पाठ्यक्रम विकास २७, १:१-१५ ।

(२०४८ ख) 'नेपालीमा अज्ञात भूतको विकास', उन्नयन ८:५९-६० ।

- (२०४९ क) 'नेपाली क्रियापदमा लिङ्ग तटस्थीकरण', **कुञ्जिनी** १:१३-१४ ।
- (२०४९ ख) 'नेपाली वाक्यसंश्लेषण शिक्षण', अनिवार्य नेपाली दोस्रो राष्ट्रिय अभिवेशन
नेपालगञ्जमा प्रस्तुत गोष्ठीपत्र, फागुन २८ देखि चैत ४ सम्म ।
- (२०४९ ग) 'नेपाली वाच्य', **मधुपर्क** २६७:५३-५४ ।
- (२०४९ घ) 'नेपाली क्रियाको भाव', **मधुपर्क**, २७७:५९ ।
- (२०४९ ङ) 'नेपाली क्रियाको काल', **मधुपर्क**, २७८ : ६३-६४ ।
- (२०४९ च) 'नेपाली संयुक्त क्रिया', **मधुपर्क**, २७९:६३-६४ ।
- (२०४९ छ) 'नेपाली क्रियाका कालको पक्ष', **मधुपर्क**, २०८ : ६०-६२ ।
- (२०४९ ज) 'नेपाली भाषाको क्रिया', **मधुपर्क**, २८२ : ५८-५९ ।
- (२०४९ झ) 'नेपाली भाषामा पदसङ्गति', **मधुपर्क** २८३: ३५-३६ ।
- (२०४९ ञ) 'नेपाली नामको आदरार्थी', **मधुपर्क** २८४ : ६१-६२ ।
- (२०४९ ट) 'कोटिकारका आधारमा नेपाली नामको किसिम', **मधुपर्क**, २८५ : ४१-५२ ।
- (२०४९ ठ) 'नेपाली नामको लिङ्ग', **मधुपर्क** २८६: ६३-६४)
- (२०५० क) 'नेपाली भाषाको अन्तराष्ट्रिय सम्मान', **गोरखापत्र**, असार १२, शनिवार (ख)
- (२०५० ख) 'नेपाली भाषामा वचनको व्यवस्था', **मधुपर्क**, २८७ : ५४-५५ ।
- (२०५० ग) 'नेपाली भाषामा पुरुषको व्यवस्था', **मधुपर्क** २८८ : ३९-४० ।
- (२०५० घ) 'नेपाली नामको कारक', **मधुपर्क** : २८९
- (२०५० ङ) 'नेपाली कर्ता कारकको परिभाषा', **मधुपर्क**, २९० ।
- (२०५० च) 'भारोपेली भाषाका रूपमा नेपाली', **गरिमा** १२५ : ५९-६२ ।
- (२०५० छ) 'नेपालका भाषामा लिम्बूभाषा', लिम्बूभाषा साहित्य गोष्ठीमा प्रस्तुत गोष्ठीपत्र,
ने.रा.प्र.प्र. ।
- (२०५० ज) 'नेपाली सर्वनामको व्याकरण', **मधुपर्क** २९३: ४७-४८ ।
- (२०५० झ) 'नेपाली वाक्यमा पदको किसिम', **मुधपर्क**, २९६: ४९-५०
- (२०५० ञ) 'आर्य भाषाका रूपमा नेपाली', **गरिमा** १३१: ४६-५२ ।
- (२०५० ट) 'नेपालले अङ्गीकार गर्नु पर्ने भाषिक नीति र भाषिक योजना', **प्रज्ञा** ७९:३१-५५।
- (२०५० ठ) 'नेपालमा बोलिने भाषाहरूको पारिवारिक विशेषता', गोष्ठीपत्र, **साहित्यकुञ्ज**,
नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।
- (२०५१ क) 'नेपाली भाषामा निपात', **मधुपर्क** २९९: ५३-५४ ।

- (२०५१ ख) 'नेपाली वाक्य विश्लेषण', पाठ्यक्रम विकास ३१: १-१८ ।
- (२०५१ ग) 'नेपाली भाषामा प्रेरणार्थक प्रक्रिया', गरिमा १३८: ८५-९४ ।
- (२०५१ घ) 'नेपाली भाषामा अकरण', गरिमा १४२: १००-१०४, १०८ ।
- (२०५३ क) 'ध्वनिविज्ञानको इतिहास', प्रज्ञा ८३ क : ४६-६३ ।
- (२०५३ ख) 'वर्णविज्ञानको इतिहास', प्रज्ञा ८३ क: ६४-९५ ।
- (२०५३ ग) 'औच्चारिक ध्वनिविज्ञान: ध्वनि अवयव र कार्य', प्रज्ञा ८३ ख: ३-६७ ।
- (२०५३ घ) 'नेपालका बहुभाषिक समस्या र त्यसको स्थायी समाधान', प्रलेस, ४, ४:८५-९२ ।
- (२०५३ ड) 'नेपाली शुद्धलेखनका समस्या', कुञ्जिनी ४:५-७ ।
- (२०५४ क) 'सञ्चारिक ध्वनिविज्ञान', प्रज्ञा ८४: ४०-७० ।
- (२०५४ ख) 'नेपाली अक्षर तथा वर्णको विश्लेषण, विन्यास र सन्धि', तीनवर्षे स्नाक तहको अनिवार्य नेपाली विषयको कार्यशाला गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र, काठमाडौं ।
- (२०५५ क) 'ध्वनिको वर्गीकरण र आधार', प्रज्ञा, ८६: ९०-११८ ।
- (२०५५ ख) 'श्रावणिक ध्वनिविज्ञान', प्रज्ञा, ८७:१५-३७ ।
- (२०५५ ग) 'वैदिक ध्वनिविज्ञान', संस्कृत भाषाविज्ञान गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौं ।
- (२०५५ घ) 'नेपालमा भाषाविज्ञानको महत्व', कुञ्जिनी, ४:१८-२०
- (२०५५ ड) 'नेपाली सन्धिका नियम', प्रज्ञा, ८८: ३२-६३
- (२०५६ क) 'लिम्बू भाषामा आत्मनेपद र आत्मबोधकताको व्याकरणीभवन', लिम्बू साहित्य तथा संस्कृति, ६: ५५-५९
- (२०५६ ख) 'भाषाको शोधविधि', साहित्य सागर २:२-५ ।
- (२०५६ ग) 'दामुपालका शिलालेखको कालनिर्णय', प्रज्ञा, ९०: १-१९ ।

ख) अङ्ग्रेजी

- १))))० ख्वचष्वदभिक या ज्यलयचषष् अयच प्ल ल्भउवर्णि एवउभच एचभकभलतभम बत तजभ ठ^{तज} बललगर्वि
 ऋयलाभचभलअभ या तजभीप्लनराष्कतष् क्यअष्भतथ या ल्भउवर्णि
 १.३८८८० न्भलमभच क्यकतभ प्ल ल्भउवर्णि एवउभच एचभकभलतभम बत तजभीप्लनराष्कतष् ऋयलाभचभलअभ या
 तजभ ग्लष्वभचकप्तथ या एययलवा
 १.३८८८६० इचमभच या तजभ :भवलप्लनागार् ऋयलकतप्तगतभलतक प्ल ल्भउवर्णि ऋयलतचप्दगतप्यलक तय
 ल्भउवर्भिकभ क्तगमष्भक जट, दस् डघ(जण्ज)

१. जडडडड० कअष्मलतपष्पतथ या तजभ :ववजभकखवचव(कागतचवक, एवउभच एचभकभलतभम प्ल तजभ
लवतप्यलवर्वा कभप्लवच यल कवलकपचप्त नचकवच, गलप्लवभचकप्तथ या द्यकदवथा।
१. जडडडड० भउभचकभतवर्वा वलवथिककप्क या लभउवर्वा क्यगलम कथतभ, एजम तजभकप्क, गलप्लवभचकप्तथ या एययलव।
- १.)))))० एवककप्लवषावतप्यल प्ल लभउवर्वा, एवउभच एचभकभलतभम वत तजभ जज^{तज} वललगवर्वा अयलाभचभलअभ या
तजभीप्लनगकप्तथ क्यअष्मतथ या लभउवर्वा।
१. जडडडड० चाभिक याीभहप्लवर्वा न्मलमभच प्ल लभउवर्वा, लभउवभिकभीप्लनगकप्तथक छ(डर टघ(ठघ।
१. जडडडड० ऋकउयगलम खभचदक प्ल लभउवर्वा, ऋयलतचप्लगतप्यलक तय लभउवभिकभ क्तगमप्लक ज, जर जडडड(
- जठघ।
- १.)))))० :ययमक प्ल लभउवर्वा, लभउवभिकभीप्लनगकप्तथक डर ठ(जण।
१. जडडडड० तजभ नचकवच या इलवतयउयभप्ल प्ल लभउवर्वा, लभउवभिकभीप्लनगकप्तथक जणर जण(घड।
१. जडडडड० कउभअतक प्ल लभउवर्वा, एवउभच एचभकभलतभम वत तजभ जड^{तज} वललगवर्वा ऋयलाभचलभअ या तजभ
ीप्लनगकप्तथ क्यअष्मतथ या लभउवर्वा।
१. जडडडड० भचनवतप्लवतथ प्ल लभउवर्वा, एवउभच एचभकभलतभम प्ल तजभ वअगतिथ याीभततभचक, प्यदभ
गलप्लवभचकप्तथ, वउवला।
१. जडडडड० द० ऋकउवचवतप्लव लभउवर्वा वलम वउवलाभकभ कथलतवह, एयकत(मयअतयचवर्वा च्मकभवचअज एवउभच,
वउवला यगलमवतप्यल भयिधकजप्ल नचवलत, प्यदभ गलप्लवभचकप्तथ, प्यदभ, वउवला।
१. जडडडड० अ० एवततभचलक या कउप्लि भचलनवतप्लवतथ प्ल लभउवर्वा, एवउभच एचभकभलतभम वत तजभ जड^{तज}
वललगवर्वा ऋयलाभचभलअ या तजभीप्लनगकप्तथ क्यअष्मतथ या लभउवर्वा।
१. जडडडड० चभअपुचयअप्लथ प्ल प्लवतत एवउभच एचभकभलतभम वत तजभ जड^{तज} वललगवर्वा ऋयलाभचभलअभ या
तजभीप्लनगकप्तथ क्यअष्मतथ या लभउवर्वा।
१. दृण० :प्लमभि ख्यअभ वलम नचकवतप्लवषावतप्यल या चभाभिहप्लव नयचउजभम प्ल लीप्लकग, न्उवल जडर
जडघ(जडडड)।
१. दृणज० द्यभलभाभअतप्लवभ ऋयलकतचगअतप्यलक प्ल लभउवर्वा, प्यदभ एवउभचक प्ल लीप्लनगकप्तथक छर जडडड(
- जठघ।
१. दृणद०। इ(भलमप्लन लफप्लवर्वा प्ल लभध क्लमय(वचथवला एवउभच उचभकभलतभम वत तजभ दृद^{तज} वललगवर्वा
अयलाभचभलअ या तजभ प्लनगकप्तथ क्यअष्मतथ या लभउवर्वा।
१. दृणघ० एवततभचलक या खभचद वचभभभलत प्ल तजभीवलनगवनभक या लभउवर्वा, एवउभच एचभकभलतभम वत
तजभ ड^{तज} ज्बविथवलीवलनगवनभक कथउयकप्ल, द्यभचलभ, कथप्लशभचविलम, इअतयदभच जड(जड)।
१. दृणद्व० ऋयलाप्लगचवतप्यलक या ल्यगल एजचवकभ प्ल तजभीवलनगवनभ या लभउवर्वा एवउभच एचभकभलतभम
वत तजभ ड^{तज} ज्बविथवलीवलनगवनभक कथउयकप्ल, :थकयचभ, क्लमप्ल, मभअदभच ड(जघ)।

आ) साहित्य

क) समालोचना

(२०२६) 'पुलुक लालित्यमा', पीपल, ४७-४९।

(२०२९ क) 'समजी भक्त भानुभक्तमा', भलक, १२-१७।

(२०२९ ख) 'नेपाली साहित्यमा वैज्ञानिकताको अभाव', सपना, १-३

(२०२९) 'आदर्श राघवको आदर्श', भलक, २९-३३।

- (२०३३ क) 'स्वर्ग र देवतामा समको दार्शनिकता', **नेपाल**, ३५-३७ ।
- (२०३३ ख) 'नेपाली कथासङ्ग्रहका कथाहरू', **फेवा** २:६-९ ।
- (२०३३ ग) 'भूपिका कविताको चियो', **फेवा** ३
- (२०३३ घ) 'सेतो बाघको सिकार', **फेवा**, ३-४: २-८
- (२०३३ ङ) 'आगतलाई निचोर्दा', **फेवा** ५:
- (२०३४) 'शाकुन्तल महाकाव्यका प्राप्तिहरू', **मैत्री**, १५-१८
- (२०३५ क) 'मोतीराम: कवि र नाटक', **मोती** (मोतीराम विशेषाङ्क) १: ४१-५४
- (२०३५ ख) 'कविताबारे मेरो धारणा', **नेपाल**, २२-२५
- (२०३६) 'नेपाली कवितामा बिम्बवाद', **ओइरो** २: ५३-५८ ।
- (२०३७) 'मोदिआइन' मा कोइरालाको बौद्धिकता', **नेपाल**, २३-३९।
- (२०३८) 'परिवार नियोजनमा शैक्षिक क्षेत्रको भूमिका', **नियोजन**, १२, १:९-१५ ।
- (२०३९) 'डायमण्ड शमशेरका उपन्यास', **जुही**
- (२०४०) 'नेपाली कविताको तेस्रो आयाम' ? ८-१२
- (२०४२) 'अलिखित उपन्यासको रचना-शिल्प', **गरिमा** ३१: ५४-५९
- (?) 'उत्तर रामचरित'को नाटकीय प्रविधि', **नेपाल** ।
- (२०४३ क) 'सिसास' धरान कविगोष्ठी: कवि परिचय', अभिव्यक्ति ४९: ४३-४७ ।
- (२०४३ ख) 'मोहनराज शर्माका नाटक', **मधुपर्क**, २१४: ५७-७० ।
- (२०४३ ग) 'अण्डादेखि भ्यागुतोसम्मको यात्रा', **गरिमा** ४६:७२-७५ ।
- (२०४५) 'शाकुन्तल' को पहिलो श्लोक: शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण', **जुही** २४: २७-३४ ।
- (२०४६) 'कैकेयी: अयोध्याकाण्डकी दोषी', **गरिमा** ८६: ६-१२ ।
- (२०४९क) 'विश्व रङ्गमञ्चमा संस्कृत नाटकको स्थान र 'अभिज्ञानशाकुन्तल' को नाटकीयता', **प्रज्ञा**, ७६: २२-३१ ।
- (२०४९ ख) 'सुम्निमाको प्रागैतिहासिक सन्दर्भ', **रश्मि**, ६८- ७२ ।
- (२०४९ ग) 'वाल्मीकी रामायण' मा ऐतिहासिक सन्दर्भ, **धर्मसन्देश**, ४०-४१ ।
- (२०४९ घ) 'भिक्षुको भाषा: 'आवर्त'को आधार', **उन्नयन** (भिक्षु विशेषाङ्क, १०: २०५-२५३ ।
- (२०५० क) 'भानुभक्तको समालोचनाको फूलवारीमा अर्को एउटा सुमन', **गरिमा** १२७: ९-१२ ।

- (२०५० ख) 'स्वर्गीय असीमको परिकल्पना: नेपाली माध्यमको शिक्षा', **राष्ट्रभाषा** ३:३-५ ।
- (२०५० ग) 'आयामेली कविताको अर्थ लगाउने तरिका', **प्रज्ञा** ७९: १९-२९
- (२०५१) 'ईश्वरवल्लभको काव्यशैली', **गरिमा** (समालोचना विशेषाङ्क) १३७: ६८-७९ ।
- (२०५३) 'मास्टर मित्रसेन र बुद्धवाणी' (भूमिका) **बुद्धवाणी** (लेखक: मास्टर मित्रसेन थापा)
क-च ।
- (२०५४) 'महाकाव्य: सिद्धान्त र विकासक्रम', **समकालीन साहित्य** २७: ३८-४०
- (२०५५) 'समालोचनाको फाँट र विरोधाभासपूर्ण परिस्थिति', **मधुपर्क** (समालोचना विशेषाङ्क),
३५०: १३७-१३९ ।

ख) निबन्ध

- (२०२६) 'हाम्रो संस्कृति खोई?' **छाया**, ६८-७३ ।
- (२०३०) 'प्रगतिवाद,' **नौलो नेपाली**
- (२०३१ 'क') 'वैदिक साहित्यमा राज्याभिषेकको महत्व,' **नेपाल** (राज्याभिषेकाङ्क)
- (२०३१ 'ख') 'बिहे', **कल्पना**
- (२०३३ 'क') 'कर्मचारीतन्त्र,' **श्रीपेच**, ७-६: १७-२५ ।
- ? - 'पढ्ने तरिका', **मकरन्द**, १८-२२
- (२०३४) 'हाम्रो राष्ट्रियता,' **नवप्रेरणा**, ४१-५०
- (२०३६ 'क') 'नेपालका बालक' **युवा**, ७-१० ।
- (२०३६ 'ख') 'प्राविधिक भाषा र शिक्षण,' **नेपाल**, ७-१५ ।
- (२०३८) 'चैते दशैंका प्रतीकात्मक सङ्केतहरू', **गोरखापत्र**
- (२०३९) 'मान्छे', **गरिमा**, १, ४: १०१-१०६ ।
- (२०४२) 'एकै छिनमा गर्छु,' **गरिमा**, ३२: १०-१७ ।
- (२०४४ 'क') 'ठूलो मान्छे', **गरिमा**, ५३: ५०-५५ ।
- (२०४४ 'ख') 'बहिनी भने पनि हुन्छ, स्वास्नी भने पनि हुन्छ', **गरिमा**, ६२: ४८-५३
- (२०४५ 'क') 'साँच्चै?', **मधुपर्क**, २२८: १९-२१ ।
- (२०४५ 'ख') 'मेरो वामन अवतार', **गरिमा**, ७०: ५७-६२
- (२०४४-४५) 'आफन्त', **समष्टि**, २१-२६ ।
- (२०४६) 'ऐना हेरेर खलनायकको खोजी', **गरिमा**, ७७: १५-२२
- (२०४७ 'क') 'गुरु परम्परा', **गरिमा**, ९७: ३१-३६

- (२०४७ 'ख') 'बेगलै खालको मान्छे', **समकालीन साहित्य** १: ६९-७४
- (२०४८ 'क') 'मेरो आदर्श', **गरिमा** १०४: १२-१६, ४०
- (२०४८ 'ख') 'लालबुभुक्कड' **मधुपर्क**, २६९: ४७-४९
- (२०४८ 'ग') 'लेख लेख्न नसक्ने अवस्था' **समकालीन साहित्य**
- (२०४९ 'क') 'छोराछोरी पढ्न मान्दैनन्', **गरिमा** ११३: ४७-५१, ५८
- (२०४९ 'ख') 'शुभकामना', **बगर** ३५: ६-९
- (२०४९ 'ग') 'बुधसिंह र दर्शनसिंहको चुनावी भाषण', **गरिमा** ११७: ३५-३९ (पुनःमुद्रित
मूल्याङ्कन ६०: २१-८)
- (२०४९ 'घ') 'हिरो बन्ने रहर', **गरिमा**, १२१: १५-२०
- (२०५० 'क') 'मीठो बिख', **मधुपर्क**, २९५: १८-१९ ।
- (२०५० 'ख') 'भीनसको मूर्ति', **गरिमा**, १३५: ३३-३९ ।
- (२०५० 'ग') 'सिट छाड्ने बानी', **तन्नेरी** १५-२: ३-५ ।
- (२०५१ 'क') 'मेरो विद्यार्थी', **सम्प्रेषण**, चितवन ५: ३६-४२ ।
- (२०५१ 'ख') 'बूढो विद्यार्थी', **समकालीन साहित्य** १४: ४९-५२ ।
- (२०५१ 'ग') 'ठमेल मेरो एल डोराडो', **मधुपर्क** ३०१: ६१-६३ ।
- (२०५१ 'घ') 'वरुणको रगत', **मधुपर्क** ३०३: ५९-६१ ।
- (२०५१ 'ङ') 'चक्रवर्ती बुद्ध', **गरिमा**, १४७: २८-३१, ३९ ।
- (२०५२ 'क') 'गुराँस र साकुराको इकेबाना', **गरिमा** १५४: ६१-६५ ।
- (२०५२ 'ख') 'देवलाल सरलाई गुरुपूर्णिमाको नमस्कार', **समकालीन साहित्य** २१: ९८-१०३ ।
- (२०५२ 'ग') 'नयाँ चस्मामा माछाको चाँजो', **गरिमा** १५७: १८-२४ ।
- (२०५२ 'घ') 'मेरो मान्छे' **रचना** ३०३: ४१- ।
- (२०५२ 'ङ') 'वाग्मती भैंसीको आहालमा', **बगर** ४९: ७५-८४ ।
- (२०५२ 'च') 'मेरो उत्कृष्ट साथी', **मधुपर्क** ३१५: ४४ ।
- (२०५२ 'छ') 'मनमा सधैंको आलो कोबेको भुइँचालो', **मधुपर्क** ३२१: १७-१९ ।
- (२०५३ 'क') 'भक्त र भट्ट', **गरिमा** १६०: २९-३३ ।
- (२०५३ 'ख') 'फुइँको बिहे', **गरिमा** १६६: ३६-४० ।
- (२०५३ 'ग') 'गणेशजीको मुन्टो' **गोलार्ध** ।
- (२०५३ 'घ') 'टेलिफोनको (अ) सुविधा, **अभिव्यक्ति** ८७: ५७-६३ ।

- (२०५३ 'ड') 'चरित्रको खेती', अरुण १: ३०, ३१, ३६ ।
- (२०५३ 'च') 'दुईथरी मान्छे', नदी १: ४१-४६ ।
- (२०५३ 'छ') 'आमाको पूजा', मधुपर्क ३३३: २७-३१ ।
- (२०५३ 'ज') 'भ्याउँकिरी' मधुपर्क ३२८: ३१-३३ ।
- (२०५४ 'क') 'बन्सो र बाँदरको बल मिचाइ', मधुपर्क ३४३: २३-२५ ।
- (२०५४ 'ख') 'बन्दको आह्वान', गरिमा १८०: ३८-४२ ।
- (२०५४ 'ग') 'बहिरो परिवार', मधुपर्क ३३९: ३३-३४ ।
- (२०५४ 'घ') 'मानस पूजा', समकालीन साहित्य २९: ७७-८१ ।
- (२०५४ 'ड') 'सुनको मिर्ग र मगन्ते रावण', गरिमा १७३ ।
- (२०५५ 'क') 'तराजुका पल्लामा कुमारीपूजा', गरिमा १९५: ८९-९३ ।
- (-) 'एक्ले बुलाहा', समकालीन साहित्य, ५०-५४ ।
- (२०५५ 'ख') 'अनुशासनको निबन्ध', अनुभूति १, २: १३-१८ ।
- (२०५५ 'ग') 'डेक्कन कलेजका विर्सन नसकिने कुरा', गरिमा १८६: १७-२१ ।
- (२०५५ 'घ') 'भुइँचालाको पाथी', समष्टि १९, ५: १५-२० ।
- (२०५५ 'ड') 'ठुल्दाइ', बगर, ५८: ४६-५० ।
- (२०५५ 'च') 'माकुराको फूल'
- (२०५५ 'छ') 'काकाको, पसल गाईको करड', मधुपर्क ३५२: २९-३२ ।
- (२०५५ 'ज') 'गुलियो गाली', गोधूलि ९: २६-३१ ।
- (२०५५ 'झ') 'सभ्य हुन तीर्थ हिँडेको कान्छो', गरिमा १९२: २३-२८ ।
- (२०५६ 'क') 'हाम्रो परिचय', गरिमा २०१: २८-३१ ।
- (२०५६ 'ख') 'लेनिन इन पोल्यान्ड', मधुपर्क ३६३: ३५ ।
- (२०५६ 'ग') 'महाप्रलय हुने सपना', समकालीन साहित्य ३४: १०९-११३ ।
- () 'गौरीशंकरको स्पर्श' ।
- (२०५६ 'ड') 'धुलावारीको अग्निकुण्ड', मधुपर्क ।
- (२०५६ 'ख') 'लक्ष्मीपूजा', गरिमा २०६: ६७-७० ।
- (२०५६ 'ग') 'नागदहको थिति', बगर ।
- (२०५७ 'ग') 'योग्यताको कसी' ।
- (२०५७ 'घ') 'कहाँ जाऊँ ? कसो गरूँ ?' अभिव्यक्ति ।

- (२०५८ 'क') 'गुप्तवास', **मधुपर्क** ।
- (२०५८ 'ख') 'नागलोकको हंस', **गरिमा** २२८: ३०-३५ ।
- (२०५८ 'ग') 'धर्मयुद्ध' **समकालीन साहित्य** ४९: ७५-८० ।
- (२०६० 'क') 'गार्गीको गाँठो', **समकालीन साहित्य**, ४९: ४४-४७ ।
- (२०६० 'ख') 'आफ्नै निबन्धको सूत्र', **गरिमा** २५३: ५०-५४ ।
- (२०६०) 'कलमको टुँडो अड्काउने अल्फो', **मधुपर्क**, ४९३: ३८-४२ ।
- (२०६१ 'क') 'नबुझ्ने विद्यार्थी नै राम्रो !' **भरना** (मनकामना मा.वि., जोरपाटी), १, १:६-७ ।
- (२०६१ 'ख') 'चेन्नेइदेखि कन्याकुमारीसम्म', **मिमिरे** २२९: १०-१७ ।
- (२०६१ 'ग') 'शाकाहारीको अड्को', **मधुपर्क** ४२८: १६-२० ।
- (२०६१ 'घ') 'राष्ट्रिय महायज्ञमा अड्को र निम्सरो फड्को', **गरिमा** २६६, ६२-६५ ।
- (२०६२) 'बालुवामा पानी', **गरिमा**, २७९: ३४-४१ ।
- (२०६३) 'राम्री प्रतियोगिता', **जनमत**, ११७: ९-१० ।
- (२०६४) 'निम्तो मान्दै काल पुगेन', **शारदा**, ४: २०-२२ ।
- (२०६४) 'कृष्णदाइको सम्भनामा', कृष्णदास श्रेष्ठ: **अक्षरको अभिवादन**, १०७-१०९ ।
- (२०६४) 'संस्कृतिसँग मेरो प्रागैतिहासिक साइनो', **संस्कृति**, ६: १३-१७ ।
- (२०६४) 'मेरो हाइस्कूल', **सिर्जना**, १: १-२ ।
- (२०६४) 'अरौटे कम्प्युटर', **उत्तरआधुनिक विमर्श**, ५७८-५८१ ।
- (२०६५) 'मेरो मनमा बोक्सीको जन्म' **नवप्रज्ञापन**, ४०: ७०-७३ ।
- (२०६५) 'चम्स्कीको चेलो हुँदा', **मिमिरे**, (संस्मरण विशेषाङ्क), २७२: १५९-१६३ ।

(ग) प्रबन्ध

- (२०३३ 'ख') 'पौराणिक विरोधाभास', **द्विगर्भाभित्तल**, ४-९ ।
- (२०४८ 'घ') 'धरानको उकाली ओराली', **मधुपर्क**, २७४: ५-१४ ।
- (२०५५), 'पानी-पोखरेलको इतिहासतिर' **साहित्य सौगात**, ५४: २४-२६ ।
- (२०५६) 'काशीदासको ऐतिहासिकता', **खसानी** १, १: ११४-१२१ ।
- (२०५७) 'पानी-पोखरेलको नालोबेलो', **पोखरेलको इतिहास**, काठमाडौँ: रेवामणि पोखरेल ।
- (२०६०) 'पानी-पोखरेलको इतिहासबारे, **पोखरेल व्यक्ति परिचय**', काठमाडौँ : गुरुप्रसाद पोखरेल ।

(घ) स्तम्भ लेख

(क) भाषा (मधुपर्क), गोरखापत्र संस्थान (२०४९-२०५१) ।

(ख) चुस्स (साप्ताहिक), कान्तिपुर (२०५६-२०५९) ।

(ग) चिन्तना, राजधानी दैनिक (२०५८ पुसदेखि) ।

(घ) सतौ पृष्ठ, समाचारपत्र (२०५९) ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

कोइराला, कुलप्रसाद (२०६०), “नागदहको थितिभित्रको नैबन्धिक रीति एक अवलोकन,”

उन्मेष, काठमाडौं : रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, पृ. ७-१७ ।

कार्की, डिशन (२०६४), माधवप्रसाद पोखरेलको निबन्धकारिता (थेसिस) रत्नराज्य क्याम्पस, प्रदर्शमार्ग, काठमाडौं ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०२८), विवरण, काठमाडौं : भानु प्रकाशन ।

दाहाल, मनोज (२०५९), ‘चिन्ता विचलित संस्कृतिप्रति’, कान्तिपुर, ‘कोसेली’ परिशिष्टाङ्क, पृ. ख ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०३८), लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह, छैठौं संस्क.: काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०६०), नेपाली बृहत् शब्दकोश, छैठौं संस्क, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५४), ‘मेरो मान्छे’, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

..... (२०५९), ‘नागदहको थिति’, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

..... (२०६२), ‘गार्गीको गाँठो’, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

..... (२०५३), ‘क्याम्पसस्तरीय वाक्य व्याकरण’, काठमाडौं, नवीन प्रकाशन ।

..... (२०५४), ‘नेपाली वाक्यव्याकरण’, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।

..... (२०५७), ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनिपरिचय, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र.

।

..... (२०६४), नेपाली ध्वनिविज्ञान र नेपालका भाषाको ध्वनिपरिचय, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।

..... (२०६४), अनिवार्य नेपाली (कक्षा ११ र १२), सहलेखन भट्टराई रमेश, परशुराम, माधव ढुङ्गेल, काठमाडौं : बुद्ध एकेडेमिक पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।

..... (२०५५/०५६), “नेपालमा भाषा विज्ञानको महत्त्व,” ‘कुब्जिनी’ (साहित्यिक समालोचना विशेषाङ्क, वर्ष ६, अङ्क ४, काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

..... (२०५०), “संस्कृतसँग नेपाली भाषाको सम्बन्ध,” वाङ्मय (अनुसन्धानमूलक अर्धवार्षिक पत्रिका, पूर्णाङ्क ६), काठमाडौं : त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

भट्टराई, देवेन्द्र, ‘हिरो बन्ने रहर’, कान्तिपुर कोसेली, परिशिष्टाङ्क पृ. ख ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०३४), नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, छैठौँ संस्कः काठमाडौँ: साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०४३), स्रष्टा-सृष्टि-द्रष्टा-दृष्टि, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

..... (सम्पा.) (२०५६), स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध, काठमाडौँ : पाठ्यसामग्री पसल ।

शर्मा, गोपिकृष्ण (२०४०), नेपाली निबन्ध परिचय, तेह्रैँ संस्क. काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, सुकुम (२०५४), चैत्र ८, समाचारपत्र ।